

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXVI

Sa. 103

Temmuz 1962

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 8

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
ALKIM, U. BAHADIR : Tilmen Höyük çalışmaları (1958 - 1960) (5 plân ve 54 resimle birlikte)	447
SEVİM, DR. ALI : Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri	501
SÜMER, FARUK : Ağaç - Eriler	521
ÖGEL, SEMRA : Selçuk San'atında çift gövdeli Aslan Figürü (3 resimle birlikte)	529
————— : Der Doppellöwe in der Seldschukischen Kunst (mit 3 Abb.)	535
TURAN, DOÇ. DR. ŞERAFETTİN : Barak Reis'in, Şehzade Cem Mes'elesiyle ilgili olarak Savoie'ya gönderilmesi (4 fotokopi ile birlikte)	539
ZAJACZKOWSKI, ORD. PROF. DR. ANANIASZ : Les Éléments ethniques d'origine turque dans l'État Polonais (À l'occasion du Millenium)	557
KURAT, YULUĞ TEKİN PH. D. : 1877 - 78 Osmanlı - Rus Harbinin Sebepleri	567
Bibliyografya :	
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH : J. D. Pearson, <i>Index of Islamicus, 1906 - 1955. A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications</i>	593
Kitaplardan Haber	597
Haberler :	
Türk Tarih Kurumu'nun 1962 yılı Genel Kurul Toplantısı	605
Kapaktaki resim: Türk Tarih Kurumu'nun 1961 Altuntepe kazılarında bulunmuş fildişinden Urartu aslan heykelciği (M. ö. 8.y. y. sonu)	

B E L L E T E N

ISSN 0041-4255

Birinci baskı: 1962
İkinci baskı : 1998

BELLE TEN

Cilt : XXVI

Temmuz 1962

Sayı : 103

TİLMEN HÖYÜK ÇALIŞMALARI

(1958 - 1960)

U. BAHADIR ALKIM

Türk Tarih Kurumu ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına bu satırların yazarı tarafından — Refik Duru ve Başöğretmen Halûk Atalar'ın iştirakiyle—¹ 1958 yılı yazında yapılan bir gezi sırasında² ilk defa görülüp değerlendirilen Tilmen Höyük, Gaziantep ilinin İslâhiye ilçesinin 10 km. doğusunda bulunmaktadır (Res. 1 hr.).

Tilmen Höyük'deki 1958 yılı çalışmalarımız, ancak birkaç saat süren topraküstü araştırmalarına inhisar ettiği halde, burada yer yer 2 m.ye kadar yükseklik gösteren ve harçsız taşlarla örülü iç ve dış kale duvarını, dış sürdaki anıtsal iki giriş binasını, bu dış kapılardan birinin önünde bir bazalt kapı-arslanı parçasını ve Roma çağından M. ö. III. binyılına kadar giden çeşitli çanak-çömlek parçalarını tesbit etme imkânını vermiş ve Tilmen Höyük'ün müstahkem kiralî bir şehir olduğunu tahmin etmeyi mümkün kılmıştır.³

¹ Hâlen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi "Eski Ön-Asya Dilleri ve Kültürleri" kürsüsünde Asistan olan Refik Duru'ya ve o zamanlar İslâhiye Milli Eğitim Memurluğu görevinde bulunan Başöğretmen Halûk Atalar'a, çalışmalarımıza büyük yardımları dokunduğundan dolayı burada teşekkürlerimi tekrarlamayı zevkli bir borç sayıyorum.

² İslâhiye bölgesinde 1958 yılında giriştiğimiz topraküstü araştırmalarının sonuçları henüz yayımlanmamıştır. Şimdilik bk. [U. Bahadır Alkım:] *Türk Tarih Kurumu 1958 Çalışma yılı Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurulları Raporları*, Ankara 1959, s. 23-24 (= *Belleten* XXIII [1959] s. 693-694); M. Melink: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* LXIV (1960), s. 64-65.

³ U. Bahadır Alkım: "1958 yılı Yesemek Çalışmaları", *Belleten*, XXIV, sayı 93 (Ocak 1960), s. 10, altnot 26.

Pek az araştırılmış bir bölge içinde kâin Tilmen Höyüğünde, geniş çaptaki bir tabaka kazısına girişmenin uygun olup olmadığını tâyin etmek amacıyla, 1959 yılında (7 Temmuz-14 Eylül) müellifin başkanlığı altında Mühendis-Topograf Ferit Koper, Refik Duru, Handan Aklım ve Aziz Albek'den kurulu bir heyet tarafından ilk hazırlık sondajları yapıldı. 1959 çalışmalarımıza ⁴ Türk Tarih Kurumu ve İstanbul Üniversitesinin yanbaşıında Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü de yardım elini uzattı. Bu vesile ile bu üç bilim müessesemize teşekkür etmeyi bir vazife sayıyoruz.

1960 yılında (20 Temmuz-20 Eylül) ise, yine adı geçen bu üç bilim müessesemiz adına Tilmen Höyüğünde geniş çapta bir kazıya başladık ⁵. Kazı kurulu 1959'dakinin aynı idi; ancak stajiyer olarak heyete Âkif Dâi ve Hulûsi Atahan katıldılar. Aşağıdaki satırlar, 1958-1960 yıllarında bu höyükte geliştirdiğimiz üç dönemlik araştırma, sondaj ve kazılarımızın ön-raporunu teşkil etmektedir.

A

TOPRAKÜSTÜ KALINTILARINA GÖRE TILMEN HÖYÜK VE 1958 DÖNEMİ ARAŞTIRMALARI

Tilmen Höyük, tabiî ufak ve alçak bazalt sivrintileri üzerinde teşekkül etmiş olup (Res. 2-3) üç tarafı Karasu ırmağının kollarını teşkil eden kanallarla çevrilidir. Ancak son zamanlarda kurutulan bir bataklıkta içinde uzun müddet kalmış olan Höyüğün yüksekliği 21 metredir. Höyüğün esas kısmı dairemsi olup çapı 225 m. kadardır (bk. Plân 1). Zamanla bu merkezî kısım yalnız batıya doğru uzunlamasına genişlemiş ve höyük âdeta ovalimsi bir şekil kazanmıştır. Batı istikametinde gelişen bu dilin uzunluğu 125 m., ortalama genişliği ise 60 m.dir.

⁴ 1959 yılı Tilmen çalışmalarımızın çok kısa bir özeti için bk. [U. B. Alkım]: *Türk Tarih Kurumu Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurullarının 1959 Çalışma yılı Raporları*, Ankara 1960, s. 27-28 (= *Belleten*, XXIV [1960], s. 715-716); M. Mellink: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* LXV (1961), s. 46.

⁵ 1960 Tilmen kazılarının kısa sonuçları için krş. U. B. Alkım: *Türk Tarih Kurumu Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurullarının 1960 Çalışma yılı Raporları*, Ankara 1961, s. 30-32 (= *Belleten* XXV [1961], s. 525-526); ayn. m.ll.: "Archäologischer Bericht aus Anatolien", *Orientalia* N. S. XXXI, Fasc. 2 (1962)'de çıkmak üzere olan yazı; Mellink *ATA* LXVI (1962), s. 80-81

I. Sûr kalıntıları :

Topraküstü araştırmalarımız bize Tilmen Höyüğünde hem bir dış-sûrun ve hem bir iç-sûrun (Res. 4) varlığını göstermiştir. Sûrun alt kısmı, —bazı ahvalde boyutları $1.5 \times 1.00 \times 0.75$ m. olan— iri bazalt taşlariyle kuru duvar halinde ve giydirme tekniğinde örülmüş olup Kiklopvarî bir manzara göstermektedir. Res. 5 ve 6'da dış-sûrun kuzey kesimine ait yer yer 3 m.ye yakın bir yükseklikle bugüne kadar intikal eden alt-yapı kalıntılarını bulmaktayız. Bataklık düzeyi, beyaz bir çizgi halinde bilhassa Res. 6'da farkedilmektedir.

İç-sûr alt-yapısının da aynı Kiklopvarî üslûpta olduğunu görmekteyiz.

Gerek iç ve gerek dış sûr, dışa doğru taşkın dikdörtgen plânlı kulelerle tahkim edilmiştir. Res. 7 iç-sûr kulelerinden birine misal teşkil etmektedir.

Sûrun bu tarzdaki Kiklopik yapısı, —Tilmen Höyüğünün esas çekirdeğini çeviren— bu çifte tahkimatın, M.ö. II. binyılının sonuna veya M.ö. I. binyılının başına ait olmasını muhtemel kılmaktadır.

II. Dış-sûrdaki kapı binası kalıntıları :

Topraküstü araştırmalarımız bize biri kuzey, diğeri doğuda olmak üzere iki dış-kapı binası kalıntısını tesbit imkânını verdi.

a) Kuzey kesimdeki dış-kapı : Çok harap bir durumdadır. Bu kapının 50 m. kadar kuzey-batısındaki geç-antik devre ait bir bina bakiyesinde gördüğümüz düzenli duvar taşlarının bu kuzey dış-kapının malzeme yakıntılarında alınmış olduğu anlaşılmakta ve binaenaleyh bu tahribin daha geç çağlardaki sebeplerinden birini açıklamaktadır. Şiddetli yıkıntının başka bir nedenini de, kaleye olan hücumun ağırlık merkezinin kuzeydeki bu kapı kesimine yönelmiş olması teşkil edebilir.

b) Doğu dış-kapıya gelince : Alt taş yapısının mühim bir kısmı bazı yerlerinde 2 metreden fazla bir yüksekliğe kadar korunmuş olan bu giriş binasını, âdeta bataklık sazları ile gizlenmiş bir vaziyette gördük (bk. Res. 8). Sazlar biçildikten sonra aynı kapının topraküstü vaziyetini Res. 9'da bulmaktayız; taşların üzerinde teşekkül etmiş olan beyaz çizgi bataklık suyunun düzeyini göstermektedir.

Bu dış-kapının doğu girişinin güney yönünün hemen dış bitişiğinde yere devrik vaziyette bir kapı-arslanı parçasını yine 1958 yılında bulduk. Bu bazalt kapı-arslanı (Res. 10), yüzlerce yıl bataklık

suyu içinde kaldığı için, gözenekleri irileşmiş ve tahribe maruz kaldığı için de pek bozuk bir surette bugüne kadar intikal edebilmiştir. Arslanın, aslında, hemen önüne yuvarlandığı bu kapının dış güney yönüne dikilmiş olduğunu tahmin etmekteyiz.

Aynı girişin dış kuzey yönünde herhangi bir kapı-arslanına veya parçasına rastlamadık. Bununla beraber doğu dış-kapının takriben 25 m. doğusunda —bataklık üzerine sonraki devirlerde döşendiği anlaşılan yol için döşeme taşı olarak kullanılan— bir bazalt blokunun bu girişin öteki yönüne ait çok aşınmış bir kapı-arslanı olduğunu yine 1958'de farketmekte gecikmedik. Oldukça ağır olan bu parçanın meydana çıkarılması ve açıklanması ancak 1960 yazında mümkün oldu. Res. 11'de, doğu dış-kapısına giden iri taş döşemeli yolu, ön plânda yatar vaziyette bu arslan parçasını ve arka plânın sağ kesiminde doğu dış-kapısının bir kısmını, sol kesiminde ise dış-sûr kulelerinden birini görüyoruz. Çok bozulmuş ve yer yer kırılmış olan bu arslanın daha yakından alınmış bir resmini Res. 12'de bulmaktayız. Bu suretle, Res. 10 ve 12'de görülen arslanların, aslında, doğu dış-kapınının dış girişinin her iki yanına dikilmiş olduklarını farzetmek yerinde olur sanırız.

III. Çanak-çömlek buluntuları :

Tilmen höyükde —yeniden eskiye doğru— aşağıdaki keramik parçalarını topladık : Türk-İslâm, Roma, Demir Çağı, M.ö. II. binyılı keramiği, Eski Bronz Çağı (M.ö. III. binyılı) ve Kalkolitik. Bu kadar çeşitli çanak-çömlek buluntuları, Tilmen Höyüğün müteselsil kültür katlarını taşıdığını gösterdiğinden, kronolojik sonuçlara ulaşmak amacıyla burada geniş çapta bir tabaka hafriyatına girişmemize ayrı bir sebep teşkil etmiş bulundu. Tilmen Höyükte geliştirmeye başladığımız kazıların sonuçlarını 1959 ve 1960 çalışmaları olmak üzere iki küçük ayırında özetleyebiliriz :

B

1959 DÖNEMİ TİLMEN HÖYÜK KAZILARI

Tilmen Höyüğünde 1959 yazında üç yerde kazı ve sondaj yaptık : Doğu dış-kapıda, dış sûrun doğu kesimindeki kulelerinin birinde (=kule 1) ve höyüğün zirvesinde.

a) Doğu dış-kapıdaki kazı : Bu kapı, Tilmen Höyüğünün 1959 yılında Mühendis-Topograf Ferit Koper tarafından çizilen topografik

plânın (bk. Plân I) E.o-E.2/V.3-V.4 karelerini işgal etmektedir. Dikdörtgen şeklinde olup ortalama 13.5×7.5 m. boyutundadır (diğer ölçüler için bk. Plân II). Kapının temel ve altyapısı iri bazalt bloklarının veya az yontulmuş taşların giydirme tekniğinde harç kullanılmaksızın örülmesi suretiyle inşa edilmiştir (Res. 13-14); örgü bloklarının ortalama boyutu : $1.00 \times 1.50 \times 0.75$ m. olup temeller bugün bataklık suyunun içinde bulunmaktadır. Üst-yapının ise kerpiç olduğu anlaşılmaktadır ; sondaj esnasında yanarak âdeta tuğlalaşmış kerpiç parçalarının meydana çıkmış olması bu hususu doğrulamaktadır.

Duvar kalınlığı 1.80 m. olan alt-yapının iç kısmının, ikinci kat başlangıcına, başka bir deyimle üst kule hücresi zeminine kadar ufak moloz veya toprakla dolu bir kitle teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, bu tip inşaya Büyük Hitit ve Geç-Hitit kapı binalarının bazısında rastlanır⁶.

Bu kapının dış girişinde iki kanatlı bir kapının yer almış olduğunu tahmin etmekteyiz. Ancak kapıyı tutan kuvvetli eşik taşlarının bugün yerli yerinde durmadıklarını, sonraki devirlerde kaldırılıp taşındıklarını, —bataklıktan kapıya doğru gelen yol için— muhtemelen döşeme taşı olarak kullanılmış olduklarını belirtmemiz gerekir. Bu girişin her iki yanında, yukarıda da zikredildiği üzere birer kapı-arslanı (krş. Res. 10 ve 12) yer almakta idi. 1959 döneminde, güney yönde durduğu anlaşılan kapı-arslanı parçası hemen buluntu yerinde ceraskal yardımı ile dikildi; üzerinde imparatorluk devri Hitit kapı-arşanlarının üslubu sezilen Tilmen'in bu kapı-arşanının diğer iki fotoğrafını Res. 15 ve 16'da görmekteyiz.

Dış girişten içeriye dahil olundukta 4.60×4.30 m. boyutundaki üstü kapalı bir kapılar içi alanından geçildikten sonra 2.50 m. açıklıkta olan iç girişe ulaşılmaktadır. Bu iç girişin herhangi bir kapı ile kapanıp kapanmadığına dair kesin bilgi sahibi değiliz.

Res. 17'de, dış-sûr doğu kapısının doğu yönünü görüyoruz; ön plânda, sonraki devirlerde bataklık yolunda döşeme bloku olarak

⁶ Meselâ Boğazköy'de (krş. O. Puchstein: *Boghasköi-Die Bauwerke*, [WVDOG 19], Berlin 1912, s. 179, Res. 110, ayn. esr., s. 63, Res. 44-45), Alişar'da (krş. H. H. von der Osten: *The Alishar Hüyük-Seasons of 1930-32. Part II (OIP 29)*, Chicago 1937, s. 60 yanı Res. 83, ayn. esr., s. 64, Res. 89), Alaca Höyük'de (krş. Th. Macridy: *La porte des sphinx à Euyuk. Fouilles du Musée Imperial Ottoman*, Berlin 1908 [MDVG XIII. yıl]), s. 8 yanı, Res. 10) ve Zincirli'de (krş. R. Koldewey: *Ausgrabungen in Sindschirli*'de, cilt II, lev. XIII) olduğu gibi.

kullanılan kapı-arslanı çiftinden biri yatar vaziyette farkedilmektedir. Res. 18'de ise aynı kapının güney yönünün güney-batıdan alınmış bir fotoğrafını buluyoruz.

Dış sûrun bu doğu kapısının temel ve alt yapısının, 2-3 m.lik bir yüksekliğe kadar, hattâ muhtemelen birinci kat hizasına kadar taş, üst yapısının ise kerpiç, çatısının da düz olduğunu ve çatının yan yana getirilerek yerleştirilmiş kalın hatlıların üzerine konulan tazyik edilmiş topraktan teşkil edildiğini tahmin etmekteyiz. Res. 19'da kazı mimarımız Mühendis-Topograf Ferit Koper'in bu kapıya ait, —kendisine tevdi etmiş olduğumuz malzemeye ve kendisiyle etmiş olduğumuz müşavereye göre— çizdiği plânı ve rekonstrüksiyon denemesini görüyoruz.

Tilmen'in bu dış doğu kapısı, Plân II ve III'den de anlaşılacağı üzere, dış-sûrun takriben 22 m. dış doğusunda taşkın bir vaziyette bulunmaktadır; dış-kapının bir geçit sûru ile, —henüz kazmadığımız— ikinci bir kapı binasına bağlı olduğunu zannetmekteyiz. Bu geçit sûrunun ancak kuzey duvarının bir kısmını 1959 döneminde açabildik (bk. plân II-III). Res. 20, bu kapının iç girişini batıdan, henüz geçit sûrunun aranmasına başlanmadan önceki durumunu, Res. 21 ise, hem dış-kapı kazı çalışmalarını ve hem bu geçit sûrunun kuzey kesiminden bir parçasının (kuzey yönünün) meydana çıkarıldıktan sonraki halini göstermektedir. Bu tip giriş binaları bilindiği üzere Filistin askerî mimarisinde de tanınmaktadır. Meselâ Megiddo (Tell el-Mütesellim) ve Lachish (Tel ed-Düweir'de)⁷ olduğu gibi.

Dış sûr doğu kapısının tamamen açılmasını gelecek dönemlerin çalışmalarına bıraktık.

b) Dış-sûrdaki kule 1'in açılması : Dış-sûr kulelerinin, plânlarını aydınlatmak amacıyla, doğu kesiminde bulunan kulelerden birini (=kule 1) 1959 mevsiminde açtık. Bu kule (krş. Plân I, D.5-D.7/V.5-V.7) doğu dış-kapının batı köşesinden itibaren takriben 30 m. uzaklıkta olup dış-kapının güney-batısında bulunmaktadır. Kule 1, dik-

⁷ Lachish için krş. Olga Tufnell v.b.: *Lachish III (Tell ed-Duweir). The Iron Age*, London 1953, lev. 111 (bastiyon ve kapı-binaları plânı: kat II), lev. 112 (bastiyon ve kapı binaları plânı: kat: I); müstahkem Lachish şehrinin rekonstrüksiyon denemesi için bk. H. Torczyner v.b.: *Lachish I*, London 1948, s. 8'deki levha (denemeyi çizen: H. H. McWilliams). Megiddo için krş. R. S. Lamon : *Megiddo II'de Seasons of 1935-39*, metin cildi, Chicago 1948, s. 54-55 ve Res. 389 ayrıca bk. *ayn. esr.*, s. 50, Res. 107 (IV. kat kapı binası rekonstrüksiyonu).

dörtgen plânlı olup boyutu takriben 14.75×10.50 m.dir; teferruatlı ölçüler için bk. Res. 22. Alt-yapı, kiklopik tarzda iri bazalt taşlariyle harçsız örülmüştür; üst yapı ise —kazı esnasında bulduğumuz birçok kerpiç parçalarından da anlaşılacağı veçhile— kerpiçtendir. Alt-yapıdaki taş duvarın kalınlığı doğu yönünde 2.35 m. diğer yönlerinde ise 1.90 m.dir. Kulenin alt katında, 1.00 m. açıklığındaki ufak bir kapı ile irtibatlı iki hücre mevcuttur (=H1 ve H2). H1'in boyutu 5.30×6.45 m.dir. Güney-batı köşe kesimi geniş mikyata tahribe maruz kalmasına rağmen, H2'nin de (muhtemelen merdiven hücresi) aşağı yukarı aynı büyüklükte olduğunu geometrik hesaplara dayanarak söyleyebiliriz. Bu iki hücrenin tavanı üzerinde seğirdimli kule yükselmekte idi. (Kazı kurulu üyelerimizden Ferit Koper'in bu kule için çizdiği plân ve cephe rekonstrüksiyonları denemeleri için bk. Res. 22).

Tilmen Höyükteki bu K1 kulesinin plânının, Boğazköy'deki (Hattuša-) Hitit İmparatorluk devrine ait tahkimatta mevcut bazı kulelerin plânına benzeyişi dikkati çekmektedir⁸; Boğazköy'de, bu plândaki kuleler, sandık duvar tekniğinde örülmüş sûra bağlıdır. Alaca Höyük'de⁹ ve Soğuksutepe (=Yümüktepe-Mersin)'de¹⁰ de yine Hitit İmparatorluk devrine ait bu kabil kulelere rastlanmıştır. Bizim K1'imizin de sûra bağlı olması lâzım gelmekte ise de bunun irtibatlı olduğu sûru açmayı daha sonraya bıraktık.

K1'in batı ve kuzey-batı bitişiğinde, çanak-çömlek parçalarından anlaşıldığına göre, Roma devrine ait 60-70 cm. kalınlığında taş temel kalıntıları meydana çıkarıldı. Bu kalıntıların, Roma çağında Tilmen'de kurulmuş ufak bir köyün bina bakiyelerine ait olduğunu tahmin etmekteyiz.

c) Zirve sondajı : Tilmen Höyüğün kültür katlarını tesbit etmek ve dolayısıyla iskân tarihini açıklamak amacıyla höyük zirvesinin 33 m. kadar kuzey-batısında 10×10 m. boyutundaki bir alanda (bk. Plân I: D.2-D.4/IV.4-IV.6) bir deneme kazısı yaptık. 5.60'lik bir derinliğe kadar indiğimiz bu sondajda elde edilen kat durumu,

⁸ Meselâ bk. O. Puchstein: *ayn. esr.*, s. 87, Res 67; K. Krause: *Boğazköy-Tempel V. Ein Beitrag zum Problem der hethitischen Baukunst (Istanbuler Forschungen 11)*, Berlin 1950, lev. 2.

⁹ H. Z. Koşay: *Alaca Höyük Kazısı. 1937-1939'daki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor*, Ankara 1951, S. 7, Res. 6 (Yk. Mim. Süleyman Örnek tarafından çizilen rekonstrüksiyon denemesi) ve Plân II.

¹⁰ J. Garstang: *Prehistoric Mersin. Yümüktepe in Southern Turkey*, Oxford 1953, s. 236, Res. 151 ve lev. XXX.

yeni devirlerin molozu kaldırıldıktan sonra, yukarıdan aşağıya doğru şöyledir :

I. *Kat* : İki safhalı olup (I a ve I b) Demir Çağına aittir. Yapı kalıntısı olarak I a'dan iki, I b'den de bir ufak duvar parçası meydana çıkarıldı. Demir Çağının monokrom ve boyalı keramik parçalarından bol miktarda bulundu. Madenî eserler arasında iki ok ucunu ve bir iğneyi zikredebiliriz. I a'nın hemen temeli üzerine I b yerleştiğinden bu iki Demir Çağı seviyesi arasında fazla bir zaman farkı tahmin etmemekteyiz. I a ve I b'nin kalınlığı 0.90 m. olup altında 0.25-0.30 m.lik bir yangın tabakası vardır.

II. *Kat* : 1.20-2.75 m. arasında bulunmakta, başka bir deyimle bu tabakanın kalınlığı 1.55 m.ye baliğ olmaktadır. Bu katta kendisini muhafaza edebilmiş herhangi bir yapı veya temel kalıntısına rastlanmadı. Ancak, yuvarlak plânlı olup çevreleri, temelinden üst kenarına kadar taşla örülül dört silo (erzak deposu) meydana çıkarıldı (Res. 23). Siloların ortalama derinliği 2 m.yi geçmekte, binaenaleyh daha önceki katın içine kısmen girmektedir. Siloların içi bir sonraki katın (Demir Çağının) molozları ile dolu olup gayet az keramik parçalarını ihtiva etmektedir. Buna karşılık, siloların dışındaki kesimde çarkta yapılmış tipik M.ö. II. binyılı keramiğinden müteaddit örnekler meydana çıkarma imkânı hasıl oldu. Bunlardan birini Res. 24'de görüyoruz; gayet iyi pişirilmiş olup krem rengindedir. Bu renk ve profilde M.ö. II. binyılı Hitit keramiğinde de örnekler mevcuttur¹¹. Bundan başka, kırmızı ve oldukça parlak, perdahlı çanak-çömlek kalıntıları da bu katta bulundu. Bunların da M.ö. II. binyılına ait oldukları anlaşılmaktadır. Pişmiş topraktan yapılmış bir hayvan figürünü parçasını da (at?)¹² bu arada zikretmek isteriz.

M.ö. II. binyılına ait olduğunu tahmin ettiğimiz bu II. katın altında —2.75 ile 3.10 m. seviyeleri arasında— 0.35 m. kalınlığında bir yangın tabakası vardır.

III. *Kat* : 3.10-5.10 m. seviyeleri arasındadır. Bu katın 2 m.lik bir kalınlıkta bulunuşu, birden fazla mimarî seviyeyi ihtiva etmiş

¹¹ Meselâ bk. Sir Leonard Woolley: *Alalakh*, Oxford 1955, lev. CX, tip 21a (hafif dipli); K. M. Kenyon: *Archaeology in the Holy Land*, London 1960, s. 168, Res. 37, No. 1 (Megiddo Orta Bronz I menşeli), s. 172, Res. 39, No. 4 (Jericho Orta Bronz II menşeli).

¹² Pişmiş topraktan at figürinleri için meselâ bk. Von der Osten: *The Alis-har Hüyük. Seasons of 1930-32 (OIP XXIX)*, Chicago 1937, s. 197, Res. 235 (=c. 216, c. 761); Sir Leonard Woolley; *Alalakh*, s. 249.

olması ihtimalini mümkün kılmakta ise de, sondaj çukurunun dar alanında güney-doğu istikametinde seyreden ancak bir duvar kalıntısına rastlandı (Res. 25).

Keramik buluntularının hemen hepsi Eski Bronz Çağını temsil etmektedir. 4.20 m.de bütün iki kap bulundu (Res. 26-27). Gerek profilleri ve gerek hamur ve tekniği, bu kapları bir taraftan Anadolu'daki, bir taraftan da Filistin'deki¹³ çağdaş örnekleriyle mukayese etmemize imkân vermektedir. Kapların rengi kırmızıdır. Üzerleri parlatılmıştır. Elle denecek kadar ağır dönen bir çarkta yapılmışlardır. Çanak-çömlek arasında aynı devre ait ayaklı bir "meyve tabağı" parçası (dip kısmı) ayrıca zikre değer.

Çanak-çömlek, bir taraftan Filistin'in, bir taraftan da Kilikya'nın Eski Bronz Çağı keramiğine benzemektedir. Bu III. katta Tilmen'in M.ö. III. binyılı iskânında bulunduğumuzu tahmin etmekteyiz.

Çakmaktaşı âletler de meydana çıkmıştır.

III. katta, biri 4.30 m., öteki 5.10 m.de olmak üzere, iki sandık-mezar (=sist mezar) bulundu (M 1 ve M 2). Plân bakımından her iki mezar birbirine benzemekte olup ortalama 20 cm. kalınlığındaki bazalt levhalarının sandık şeklinde yerleştirilmelerinden tereküp etmektedir. Bunları kısaca betimliyelim :

1. M 1: Yukarıda belirtildiği üzere, bu mezarın üst seviyesi 4.30 m. derinliktedir (Res. 28). Dıştan boyutu: eni 0.65 m., boyu 1.00 m., yüksekliği 0.45 m.; içten boyutu: 0.60×0.80×0.45 m. Altı adet bazalt levhasının sandık biçiminde (dikdörtgen prizması) bir araya getirilmesi ile teşekkül etmiştir. İçinde sadece bir çocuk iskeletinin parça parça kemikleri ve ufacık kolye boncukları (Res. 29) (pişmiş topraktan beyaz astar boyalı) bulunan bu sist mezarın dibini Eski Bronz Çağına ait keramik kırıklarıyla döşelidir. M 1, doğrudan doğruya toprağın içine kazılan bir çukura kurulmuş olup etrafında herhangi bir taş dizisi v.s. mevcut değildir. Bir kız çocuğuna ait olması muhtemeldir.

¹³ Anadolu benzerleri için meselâ bk. H. H. von der Osten: *The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-32*, Part I (OIP XXVIII), Chicago 1937, s. 166, Res. 167: e-1073 ve lev. VIII: b 2534. Filistin benzerleri için meselâ bk. O. Tufnell v.b.: *Lachish IV (Tell ed-Duweir)*, London 1958, levhalar cildi, lev. 56, No. 1 ve No. 14; R. M. Engberg-G. M. Shipton: *Notes on the Chalcolithic and Early Bronze Age of Megiddo*, Chicago 1934, kap tipleri cetveli No. 20; K. Kenyon: *Archaeology in the Holy Land*, London 1960, s. 126, Res. 18, No. 4; s. 131, No. 8.

2. *M*₂ (Res. 30): *M*₁'in 2 m. kadar güneyinde olup *M*₁'e nazaran 1.80 m. daha derindedir (=seviyesi: 5.10 m.). Dıştan boyutu : eni 0.53 m., boyu 0.65 m., yüksekliği 0.55-0.60 m.; içten boyutu : 0.80×0.90×0.55-0.60 m. *M*₁ gibi bazalt levhalarından müteşekkildir. İçinde gayet ufak parçalar halinde bir çocuk iskeletinin kemikleri bulundu. Başka bir özelliği yoktur. *M*₂, *M*₁'den daha derinde olmasına rağmen —*M*₁ ile çağdaş olmasa bile— *M*₁'in mensup bulunduğu Eski Bronz Çağına aittir; ancak, —sondaj çukurumuzun küçük olması hasebiyle muhtelif mimari seviyelerle karşılaşmadığımızdan— teferruatlı zaman farkını kesin olarak tâyin etmek mümkün değildir. İkinci bir ihtimal de, *M*₂'nin, *M*₁ ile hem zaman olması, ancak *M*₂'nin daha derindeki bir çukura yerleştirilmiş bulunması merkezindedir.

III. katın altında bir yangın tabakasının bulunup bulunmadığı anlaşılamamıştır.

IV. *Kat*: Bu katın kazılan kısmı 5.10-5.60 m. seviyeleri arasındadır. Çakmaktaşı âletlerine ve bol miktarda boyalı keramik kalıntılara rastlanmıştır; parçalar arasında Obeid, Sakçagözü ve Yümüktepe'nin Kalkolitik Çağ çanak-çömleğini andıranlarının görülmüş olması bilhassa dikkati çekmektedir.

Ova düzeyine nazaran 21 m. yükseklikte olan Tilmen Höyüğündeki bu zirve sondajımızda henüz ana toprağa ulaşmamıza rağmen Kalkolitik Çağa kadar giden kültür çeşitlerine tesadüf edilmesi, daha derine inildiği takdirde höyüğümüzün Neolitik bir medeniyet kalıntısını veya Kalkolitik Çağın muhtelif devrelerini verebileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

C

1960 DÖNEMİ TILMEN HÖYÜK KAZILARI

Tilmen'de 1960 yılı kazısı höyüğün zirvesinde 25×30 m.lik bir alanda yapıldı (bk. plân I C.9-D.1/IV.6-IV.10). Yukarıdan aşağıya doğru katları sıralıyalım :

I. *Kat*:

a) En üst yüzeyde (Res. 31-32): XIX. yüzyıl sonunda terk edilmiş olduğu civardaki ihtiyarlar tarafından söylenen köy evlerinin

temel kalıntılarına ve göçebe Aydınlıların (Türkmenlerin) çadır yerlerine rastlandı (= A). Aydınlılara ait sırlı küp, küp kapağı ve çanak-çömlek parçaları, çeşitli ufak madenî eserler (dizgin aksamı, kanca, nal çivisi v.s.) lüle, alaca sırçadan cam eşya parçaları buluntular arasındadır. Gerek terkedilmiş olan köy evlerinin ve gerek Aydınlı çadır yerlerinin taş malzemesinin, tahribe maruz kalmış olan daha önceki kültür katlarına ait yapılardan sağlandığı, aynı duvar kalıntısının içinde hem düzgün kesme taşın ve hem biçimsiz taşların (bu arada taştan yapılma tabak parçalarının) bazalt güllerin kullanılmış olması tipik bir moloz- duvar tekniğini göstermektedir. Genel olarak dikdörtgen plânlı oldukları anlaşılan bu köy evlerinin temellerinin altında 20-30 cm. kalınlığında bir yangın tabakasına, onun altında da bir Roma katına tesadüf edildi.

b) İçinde pek bol çanak-çömlek parçaları bulunan bu Roma katının fazlasiyle tahrip görmüş duvar kalıntılarının da daha evvelki katlara ait monumental yapıların çeşitli malzemesinden faydalanılarak örüldüğü müşahede edildi; bu moloz Roma duvarı içinde ortostat kaidesi oldukları anlaşılan düzgün blokların, bunların yanı başında düzensiz taşların, ayaklı taş-tabak parçalarının ve hattâ monumental kapı mihver yataklarının da bulunmuş olması pek dikkat çekicidir. Bu Roma katını şimdilik "B" ile göstermek istiyoruz. İçinde bol olduğu kadar çok çeşitli çanak-çömleği bulunan B'nin, düzgün plân vermeyen yapı temellerinin altında yine bir yangın tabakasına ve bu yangın tabakasının içinde ateşin etkisi ile âdeta tuğlalaşan kerpiç parçalarına ve kömürleşen hatıl kalıntılarına rastlandı.

c) B-katından önceki yangın tabakasının altında yine tam plân vermeyen ve fazlasiyle tahrip görmüş olan temel kalıntıları meydana çıkarıldı. Dikdörtgen plânlı hücreler teşkil ettikleri anlaşılan bu duvarların da daha evvelki katların yıkıntularından alınma malzeme ile örüldüğü görüldü; bu moloz duvarların içine örgü taşı olarak geliş güzel konulmuş bazalt ortostat kaideleri, ufak kapı mihver yatakları, taş havanlar v.s. ayrıca ilgi çekicidir. Geçici olarak "C" ile göstermek istediğimiz bu katın içinde bol Roma keramiği parçalarına rastlandı. Geç-Roma Çağı olduğunu tahmin ettiğimiz bu C tabakasının altında yine bir yangın molozuna tesadüf edildi. Pek şiddetli bir tahribi gösteren bu molozun içinde iri kerpiç parçaları, anıtsal yapılara ait oldukları anlaşılan düzenli taş blokları, çeşitli

mimarlık parçaları ve bu arada bir miktar boyalı ve boyasız Demir Çağı keramik parçaları meydana çıkarıldı, ancak plân veren herhangi bir yapı kalıntısı görülmedi. Tilmen Höyükte 1959 yılında yaptığımız sondaja göre bu C katının altında Demir Çağı tabakasının gelmesi gerekmekte ise de, höyüğün bu kesimindeki Demir Çağı yapılarının fazlasiyle tahribe maruz kalmış bulunması ve Roma devrinde, Demir Çağının mimarî malzemesinden geniş miktarda faydalanılmış olması, plân veren bir Demir Çağı katını bu alanda meydana çıkarılmasına imkân vermedi; bu itibarla Tilmen Höyük stratigrafisinde 1959'da tesbit edilip I. kültür katı olarak gösterilen tabaka 1960 sondajı alanında müşahede edilemedi.

II. *Kat*: Buna mukabil, C katından önceki bu moloz ve yangın tabakası altında büyük bir yapının batı kesimi meydana çıkarıldı; bu ortostatlı anıtsal yapının bir saray olduğunu tahmin etmekteyiz. Şimdi sarayın (Plân IV; Res. 33-34) açılmış olan kısmını (C.10-D.2/IV.7-IV.10) kapı ve asıl bina olmak üzere kısaca betimliyelim :

1— Saraya, kuzey yöndeki bir kapı ile girilmektedir. Kapı, sarayın doğu-batı istikametindeki duvarı içinde yer almıştır (duvar kalınlığı: 1.60 -1.80 m.). Res. 35, saray kapısının güney yönünde açılmağa başlandığı anı tesbit etmektedir. Res. 36 ise aynı kapının dış yönünün (kuzey) açılış bitirildikten sonraki durumunu göstermektedir. Kapı, organik olup âdeta duvar ortosları sırasının bir devamını teşkil etmekte, yalnız asıl kapının her iki yanını kuran monolitler daha mürtefi bulunmaktadır. Kapı açıklığı 1.65 m. olup monolitlerin üst yüzeyinden itibaren kapı duvarının kerpiç ile örüldüğü anlaşılmaktadır; kazı sırasında bulunmuş olan kerpiç parçaları bu hususu desteklemektedir.

Dış yönde kapı eşiği, saray avlusuna ortalama olarak 0.70 m. yükseklikte bulunmakta, bu fark üç basamak ile giderilmekte ve kapının saray ile olan irtibatı estetik bir manzara gösteren kademeli genişlemelerle sağlanmaktadır (Res. 37). Girişin 1.65 m.lik açıklığı iki kanatlı bir kapı ile kapatılmış olmalıdır, burada 0.35 m. genişliğinde yalnız bir monolit kademe bulunduğundan (Res. 38) ve taştan yapılma başka herhangi bir mihver yatağı meydana çıkmış olmadığından dolayı her iki yönde ağaçtan yapılma sağlam birer kapı-ekzeni yatağının yer aldığı anlaşılmaktadır.

Kapının açıldığı hücre 1960 döneminde tamamen kazılmamıştır; bu hücrenin duvarlarının altında ortostat sıralarının yer

aldığı anlaşılmaktadır, nitekim bu ortostatlardan biri *in situ* olarak kapı içinin batı kanadı bitişiğinde, bir başkası ise doğu kanadında meydana çıkarıldı; diğerlerinin ise tahrip edilmiş oldukları görüldü. Bununla beraber ortostat kaideleri yerli yerinde durmakta ve kaideler üzerinde ortostatların dikilip yerleştirilmesi için hazırlanmış olan yuvalar görülmektedir (bk. Res. 39). Kapının güneyde açıldığı bu ilk hücre, âdeta beyaz bir çimentoyu andıran tazyik edilmiş toprak döşeme ile kaplıdır (Res. 38-39). Yangın etkisi ile döşeme yer yer kızıllaşmış, yıkıntı etkisi ile de düzeyi bozulmuştur.

Kapının doğuda saray ile olan organik bağlantısına karşı, batı yöndeki bağlantısı henüz aydınlanmış değildir; çünkü bu kesimde kazı henüz tamamlanmamıştır.

Burada kısaca betimlediğimiz kapı binası, üzerini örten kalın duvarı ile ve sarayla olan ilintisi ile genel olarak anıtsal bir yapı karakterini göstermektedir.

2 — Esas bina : Bir saray olduğunu tahmin ettiğimiz esas bina, bir yapının batı kesimini teşkil etmekte olup bunun ancak 12×22 m.lik bir kısmı açılabilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda uzunlaşmasına dörtgen biçiminde geliştiği görülen sarayın diğer bir girişinin daha mevcut olup olmadığı bu henüz anlaşlamamıştır. Bu yapının 1960 döneminde meydana çıkarılmış olan kesimini, ortostatlar sırasındaki açıklık, yapının batıya bakan dış yüzü, hol, merdivenaltı yapıları, batı odaları ve kuzey açıklığı olmak üzere küçük bölümlere ayırarak kısaca betimliyelim :

a) Ortostatlar sırasındaki açıklık : Bu açıklık binanın batı duvarı içinde olup bugünkü genişliği 1.80 m.dir; üç yatay bazalt kaidenin yanyana getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kaidelerden biri (güneydeki) —bina dışına doğru 0.50 m.lik bir çıkma yaparak— yatay kaidelerin hizasından taşmakta ve âdeta insana, aslında dikey duran ve fakat sonradan yatay konuma getirilen bir ortostat hissini vermektedir (Res. 40). Böyle bir durum ise, sarayın, süresini henüz belgeliyemediğimiz ibir ikinci devirde değişikliğe uğradığını ve binaenaleyh bu açıklığın ilk genişliğinin 1.10 m. olduğunu göstermektedir. Ortostatlar sırasındaki bu açıklık bir ufak ikincil kapı mıdır? Böyle bir ihtimal hatıra geldiği takdirde bunun muhtemelen daha geç bir devirde vaki olması mümkündür. Zira aslında, Res. 40'da da gayet vazih bir surette görüleceği veçhile binanın doğu-batı istikametinde

seyreden iç duvarı bu açıklığa doğru dikey vaziyette seyretmekte ve açıklığı normal olarak kapamaktadır. Bu husus ise, menşinde bu açıklıkta bir ikincil kapıyı arama ihtimalini zayıflatmaktadır. Şu halde, açıklıktaki yatay ortostatın aslında dik olduğu tasavvur edilince geriye kalan iki yatay kaidenin üzerine yatay vaziyette bir veya iki kaide daha konarak ortostat sırası hizasının sağlandığını tahmin etmek yerinde olur; nitekim bu iki yatay kaidenin üzerinde seviye temin edici kaideciklerin vaz'ı için yataklar hazırlanmıştır (bk. Res. 40).

Ortostatlar sırasındaki bu açıklığın meselâ daha geç bir devirde bir ikincil kapı olduğunu bir an düşündüğümüz takdirde, kapı eşliğinin bina-dışı zemininden 0.75 m.lik bir yükseklikte bulunduğunu gözönünde tutarak, en az iki basamaklı bir merdivenin mevcudiyetini tasavvur etmemiz gerekir.

b) Yapının batıya bakan dış yüzü : Sarayın bu yönünü ortostatlı bir duvar teşkil etmektedir; bu duvarın kalınlığı güney kesiminde 1.85 m., kuzey kesiminde ise 1.50 m.dir. Duvarın temeli, bir önceki kültür katının molozu üzerine yerleştirilmiştir (Res. 41). Temel taşları iri olup bazalttendir. Tilmen Höyük çevresinde kalitesi iyi olmayıyan bazalt sivrintileri mevcut olduğundan mimarî malzemenin hemen hepsi bazalttendir. Temel taşlarının üzerinde ortostat kaideleri yer almaktadır, kaideler üzerinde de dikey ortostatlar bulunmaktadır. Ortostatların mukabil arka yönlerinde alt-yapı duvarı muntazam dikdörtgen prizması biçimindeki düzenli taşlarla örülmüş (meselâ bk. Res. 34), orta kısım ise irili ufaklı taşlarla doldurularak harçlanmıştır.

Ortostatlı alt-yapı ile üst yapının bağlantısını sağlayan hatlı kalıntıları kömürleşmiş vaziyette kazı esnasında bulunmuştur. Ortostatların üzerinde, birleştirici hatılları tutturmak için bağlantı delikleri mevcuttur (Res. 42). Yangın sonucunda âdeta tuğlalaşmış kerpiç parçalarının meydana çıkmış olması, sarayın üst-yapısının kerpiçten inşa edildiğini tanıtlamaktadır. Kalın duvar yapısı ve aşağıda ayrıca temas edilecek olan merdivenaltı yapıları, sarayın iki katlı bir yapı olması lâzım geldiğine işaret teşkil etmektedirler (bk. Plân V).

Bu duvarın güney kesimindeki ortostatların daha ufak, kuzey kesimindekilerin ise daha büyük boyda işlenmiş olmaları dikkati çekmektedir (Res. 34, plân IV). Kuzey kesimde bulunan büyük boyutlu ortostatları (Res. 43) havi duvar bir köşe teşkil etmekte ve

bir dik açılı ile küçük boyutlu ortostatları havi duvara, —yukarıda zikredilen açıklığın kuzey bitiminde— yaslanmaktadır, bu keyfiyet ise, sarayın kuzey kesiminin değişik bir devirde inşa edilmiş olması ihtimalini telkin etmektedir.

Sarayın bu ortostatlı duvarının altından, bina içinden gelen bir kanal geçmektedir. Kanal dörtgen kesitli olup (bk. Res. 40 ve 44) üç tarafı orta büyüklükte yapılmış taşlarla, üstü ise yassı kapak taşlarıyla örtülmüştür.

Ortostatlı duvarın dışında, ortostat kaidelerinin seviyelerinin hizasında bazaltten yapılmış bir yağmur olduğu bulundu (Res. 45). Bu oluğun, toprak örtülü düz saray çatısının yağmur sularını dışarıya akıttığını tahmin etmekteyiz.

c) Hol: Yamuk plânlıdır (Res. 40 ve plân IV). Koşut (paralel kenarlarının uzunluğu 2.90, 3.70 m., koşut olmayan kenarlarının ölçüsü ise 5.25, 5.45 m. olan bu holün güneyinde bir merdivenaltı yapısı, kuzeyinde iki kapı ve doğusunda da bir kapı yer almaktadır. Holün döşemesi, orta büyüklükte taşların bir araya getirilmesi ile sıkıştırılmış topraktan yapılmaz. Döşemenin altında ortostatlı duvarın dış doğrultusunda giden ve hemen biraz yukarıda zikredilen aynı kanalın uzantısının bir parçasını, iki kapak taşı ile birlikte meydana çıkardık ve fakat döşemeyi bozmamak için, güneydoğu — kuzeybatı doğrultusunda giden ve doğu yöndeki kapının altından geçerek binanın henüz kazmadığımız doğu yönüne doğru seyreden bu kanalın hepsini açmadık.

d) Merdiven altı yapıları: Saray içinde merdivenaltı yapısı olduğunu tahmin ettiğimiz iki bölüm tesbit ettik. Bunlardan biri holün güneyinde, diğeri ise kuzey-doğusundadır (bk. Plân IV ve V).

Güneydeki merdivenaltı yapısının iki yatak hücresi meydana çıkmış olup duvar kalınlıkları şöyledir: Batı duvarı 1.80 m.; orta duvar 2.40 m.; doğu duvar 1.80 m. Plân bakımından dikdörtgen şeklinde olan bu merdivenaltının dıştan dışa mevcut boyutu 10.70 × 8.70 m.dir; henüz güney kesiminin doğu yönü tamamıyla açılmamıştır; merdivene açılan kapının, bu doğu kesiminde olduğunu zannetmekteyiz. Birbirine koşut (bk. Res. 46) iki dar odacığın, başka bir deyimle yatağın, bulunuşu, merdivenin iki yükselişle ikinci kata çıkılmayı sağladığını göstermektedir. Açılmış olan batı yatağının boyu 7 m., eni 1.40 m. olduğuna ve iki merhalede çıkıldığına göre basamakların fazla yüksek olmadıkları anlaşılmaktadır. Merdiven yataklarında yangın neticesinde âdeta tuğlalaşmış bol kerpiç parça-

larının bulunması ve kömürleşmiş ahşap aksamın meydana çıkması, merdiven konstrüksiyonunun alt kısmının kerpiçten, çatki ve basamakların ise ahşaptan inşa edilmiş olduğunu göstermektedir.

Holün kuzey-doğusundaki merdivenaltı yapısına gelince : Bu kesimde durum henüz aydınlanmamış ise de ufak çapta bir merdivenin bulunduğu plân vaziyetinden anlaşılmaktadır (bk. plân V).

e) Kuzey bölümü : Bu bölümde, hemen yukarıda zikredilen "kuzey-doğu merdivenaltı yapısı"ndan başka bir büyük oda vardır (boyutu: 4.40×6.00 m.).

f) Doğu boşluğu : Holün doğusunda yer almaktadır (bk. Plân IV ve V). Burasının mahiyeti henüz anlaşılamamıştır. Bir iç-avlulu olması çok muhtemeldir. Su kanalı buradan başlamaktadır (bk. Res. 47).

Bu doğu boşluğunun güney kesiminin batısında bir duvar, holün güneyindeki birinci merdivenaltı yapısının doğu duvarına yaslanmaktadır (bk. Plân V). Bu keyfiyet ise, sarayın doğu ve kuzey köşe kesimlerinin esas binaya yaslandığını göstermekte ve binaenalayh bir devir farkını tesbit ettirmek için ipucu vermektedir. Bu alanda kazı genişlemediğinden plân vaziyetinin aydınlanmasının ancak gelecek dönem çalışmalarında mümkün olacağını ummaktayız.

g) Karşılaştırma : 1960 kazı döneminde Tilmen'de açtığımız bu saray, Tilmen'in kuşucumu 90 km. güney güney-doğusunda kâin kâin Tell Açıana (=Alalah)ın (bk. Res. 1'deki harita) VII. katında bulunmuş olan ve hâfir Sir Leonard Woolley'e göre M.ö. 1750 olarak tarihlendirilen *Yarim-Lim* sarayına gerek plân ve gerek mimarî teknik bakımından pek benzemektedir¹⁴. Bilhassa her iki saraydaki büyük giriş kapıları dikkat çekici bir surette birbirlerini andırmaktadırlar. Gerçekten, Res. 36 ve 37'de gördüğümüz Tilmen sarayı kapısı ile Yarim-Lim Sarayının kapısı¹⁵ âdeta birbirinin eşidir.

Ortostatların yerleştirilmesi, birbiri üzerine konulma ve alıştırma tekniği¹⁶ bu mimarî benzeşmeye başka bir örnek teşkil eder.

Bunlardan başka, ancak Alalah'ın VII. katındaki Yarim-Lim Sarayında kullanılmış olan ve ondan sonra Alalah'da hiç rastlanıl-

¹⁴ Sir Leonard Woolley : *Alalah. An Account of the Excavations at Tell Açıana in the Hatay* 1937-1949, Oxford 1955, s. 92 yanı, Res. 35'deki plân.

¹⁵ *Any. esr.* lev. XIII, c,

¹⁶ Tilmen için bk. buradaki Res. 38-39. Alalah için krş. Sir Leonard Woolley : *any. esr.*, s. 101, Res. 39.

mıyan âdeta beyaz bir çimentoyu andırır tazyik edilmiş toprak döşemenin aynını¹⁷ yine Tilmen'de bulmaktayız.

Bu mimarî benzeşmeye ilâveten, Tilmen'in bu kazı alanında meydana çıkan keramik¹⁸ ve iki silindir mührün (aş. bk.) teknik ve üslûp bakımından yine Tell Açana'nın VII. katındaki keramik ve gliptiği fazlasiyle andırdığını gözönünde tutarsak Tilmen Höyüğünün bu II. katındaki sarayı M.ö. XVIII. yüzyıla tarihlemeye bir isabet payının mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

h) Küçük buluntular: Sarayda, çok büyük miktarda olmasa dahi, kronolojik ipuçları vermeye yarıyan müteaddit küçük buluntular meydana çıkarıldı. Bunların hepsini bütün ayrıntıları ile bu kısa raporda incelemek mümkün olamayacaktır. Küçük buluntuların tenkidî incelemeleri ileride ayrı bir etüd halinde yayınlanacağı için şimdilik bunların bazılarında tipik örnekler alıp resimlerini neşretmekle yetineceğiz.

Tilmen'in II. katındaki bu sarayın içinde —sayıları mahdut bazı boyalılar müstesna— genel olarak monokrom bir keramik bulundu. Her ne kadar bu çanak-çömlek içinde tam bir kap çıkmadı ise de, gerek yapılış tekniği ve profil şekilleri ve gerek boyalı parçalarının az oluşu bakımından Tilmen'in bu kat keramiği Tell Açana'nın VII. katında bulunmuş olan keramiğe çok benzemektedir¹⁹.

Sarayın batıya bakan dış yüzünün batı açıklığında iki silindir mühür meydana çıkarıldı. Bunları kısaca betimliyelim :

Mühür 1 : Uzunluğu : 2.6 cm., çapı 1,2 cm.; beyaz kalker taşından (Ta-k/61). Mührün üzerinde şaha kalkmış iki dağ keçisi ve üç figür görülmektedir (Res. 48-49). Dağ keçilerinden birinin karşısında, ayakta olup her iki elleri dua pozisyonunda göğüs hizasından itibaren yukarı kalkık olan ve birbiri arkasında cepheleri dağ keçisine doğru yönelen iki figür; dağ keçilerinden diğerinin karşısında da diğer bir

¹⁷ Tilmen için krş. buradaki Res. 38-39, Alalah için bk. *ayn. esr.* s. 225 ve lev. XV, a.

¹⁸ Tilmen Höyüğün bu II. kat Sarayında bulunan çanak-çömlek parçaları arasında "Suriye tipi" keramiğinin eski safhasını andıran boyalı örnekleri bilhassa zikretmek isteriz. Bahis konusu keramik için meselâ bk. B. Hrouda : *Die bemalte Keramik des zweiten Jahrtausends in Nordmesopotamien und Nordsyrien*, Berlin 1957, s. 27 - 31, s. 45'deki kronolojik cetvel ve lev. 11 - 15.

¹⁹ Sir Leonard Woolley : *Alalah*, s. 313-314.

figür yer almaktadır. Mukayese için fazla teferruata girişmeksizin bu kabil mühürlere Tell Açıana'nın VII. katında —konu farkları bir tarafa bırakılmak üzere— da rastlandığını²⁰ hatırlatalım.

Mühür 2: Uzunluğu 3 cm., çapı 1,2 cm.; serpentatin'den (Ta-k/60). Bu mührün üzerinde herhangi bir insan veya hayvan figürü bulunmayıp mahkûk geometrik çizgicikler ve noktalar mevcuttur (Res. 50-51); benzerleri aynı surette Tell Açıana'nın VII. katında meydana çıkarılmıştır²¹.

Kemik iğne (Ta-k/52): Uzunluğu 8.7 cm. (Res. 52) Tel. Açıana'nın VI-V. katında bir benzeri bulunmuştur²².

Kemik bız (Ta-k/48): Uzunluğu 16,5 cm., gen. 1.5-1.9 cm. Bir özelliği yoktur (krş. Res. 53)²³.

Def çalan kadın figürlerini (Ta-k/77): Mevcut yüksekliği 7.1; gen. 4,3 cm. Sarayın batı duvarının dışındaki açıklıkta bulunmuştur. Pişmiş topraktan yapılmış olan bu figürünün (Res. 54) hafif sağa eğik olan başı kopuktur. Her iki kolunu göğüslerinin üzerinde tutarak def çalmaktadır. Parmak ayrıkları çizgilerle belirtilmiştir. Mübalâğalı göğüsleri de kopmuştur. Vücudunun alt kısmı, üst kısmına nazaran incelmış bir surette inmekte ve aşağıya doğru gittikçe kalınlaşarak ayakları da içine alıp bitmektedir.

Def veya davul çalan kadın figürlerine Eski Yakın-Doğu'da ve Kıbrıs'da, hattâ klâsik çağlarda rastlanıldığı malûmdur. Meselâ Tell Açıana'da bulunmuş olan bir figürünü, bizimkine uzak bir benzerlik göstermesine rağmen, hatırlatmak isteriz²⁴.

²⁰ *Any. esr.*, s. 259 ve lev. LXI, 21 (=AT/39/230); lev. LXVII, 151.

²¹ *Ayn. esr.*, s. 262 ve lev. LXI, 22 (=AT/39/223), s. 264 ve lev. LXVII, 114 (AT/38/154): Alalakh II. kata ait.

²² *Any. esr.*, s. 403, Res. 77, g (=AT/48/60).

²³ Bu tip kemik bızlara hem Anadolu'da hem de Suriye ve Filistin'de gerek M.ö. II. ve gerek M.ö. I. binyılında rastlanır. Meselâ bk. H. H. von der Osten: *OIP XXX*'da, s. 102, Res. 98, c. 2405, d 950 v.b. (M.ö. I. binyılı); G. Loud: *Megiddo II*'de, (*OIP LXII*), Chicago 1948, Plates cildi, lev. No. 26, 199 (kat VI: M.ö. 1150-1100), lev. 199, No. 28 (kat V: M.ö. 1050-1000). Bu vesile ile, Tilmen'in bu II. kat Sarayının molozu içine M. ö. I. binyılı küçük buluntularının da karışmış olduğunu belirtmek isteriz.

²⁴ Sir Leonard Wolley: *ayn. esr.*, s. 244 (=AT/48/52), lev. LVI, k.

Nippur menşeli bu kabil figürinlerde ise büyük def veya davul vücudun bir yanında tutulmuş olarak tasvir edilmiştir²⁵. Tilmen figürininde ise def tam göğüs ortasında bulunmaktadır.

Bu vesile ile, Kıbrıs menşeli olup lir çalan bir kadın figürinini ayrıca zikretmek isteriz²⁶.

j) Tarihi sonuçlar: Tilmen'deki bu sarayın, Tell Açıana'daki Yarım-Lim sarayına muhtelif bakımlardan benzemesi bazı tarihi sonuçlar çıkartabilecek mahiyet arzeder mi? Tilmen'de henüz yazılı bir vesika bulunmuş değildir. Bu itibarla kesin tarihi neticelere ulaşmak için vakit henüz erkendir. Bununla beraber şu hususu da tahmin etmek yerinde olur sanırız: M.ö. XIX-XVIII. (yeni kronolojiye göre XVII-XVI.) yüzyıllarda kuzey Suriye bölgesinde saltanat süren Yamhad kiralığının merkezinin Halpa (=Haleb) olduğu ve fakat kiral *Yarım-Lim* zamanında Alalah'ın da bir müddet bu kiralığa başkentlik ettiği malumdur. Mari menşeli bir tablette Yamhad devletinin 20 kıraldan müteşekkil bir birlik olduğu kaydedildiğine göre²⁷, Tilmen Höyüğünün II. katındaki bu sarayın, Yamhad Birliğine dahil 20 kıraldan birine ait olması mümkündür.

Çok şiddetli bir yangına maruz kalan Tilmen'in bu XVIII. yüzyıla (yeni kronolojiye göre XVII. yüzyıla) ait olduğunu tahmin ettiğimiz sarayını kim tahrip etmiştir? Tilmen sarayının tahribini, Alalah'ın VII. katının tahribi ile münasebettar addetmekteyiz. Şöyle ki: Bilindiği üzere, Boğazköy'de 1957 yılında bulunmuş olan ve Eski Hitit devleti kırıllarından Hattuşil I.'e ait olup daha sonraki bir devirde kopye edildiği anlaşılan Hititçe-Akkadca çift dilli bir metinde (201-203 p)²⁸ Alalah'ın (adı geçen metinde: *Alahha* ve

²⁵ L. Legrain: *Terra Cottas from Nippur*, Philadelphia 1930 (University of Pennsylvania: The University Museum, Publications of the Babylonian Section, cilt XVI), s. 18, No. 80, lev. XIV. Nippur menşeli olup buna benzer diğer figürinler için bk. *ayn. yer.* s. 18, No. 76, 77, 80, 81, 82 (=lev. XIV) ve No. 83, 84, 85, 86, 87 (=lev. XV).

²⁶ Krş. H. B. Walters: *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London 1903, s. 12, No. A 85 ve s. 12 yanındaki lev. II, soldan ikinci. Mütebariz göğüslü terrakotta figürinleri için ayrıca bk. O. Tufnell: *Lachish II*, London 1953, Plates cildi, lev. 28, No. 13.

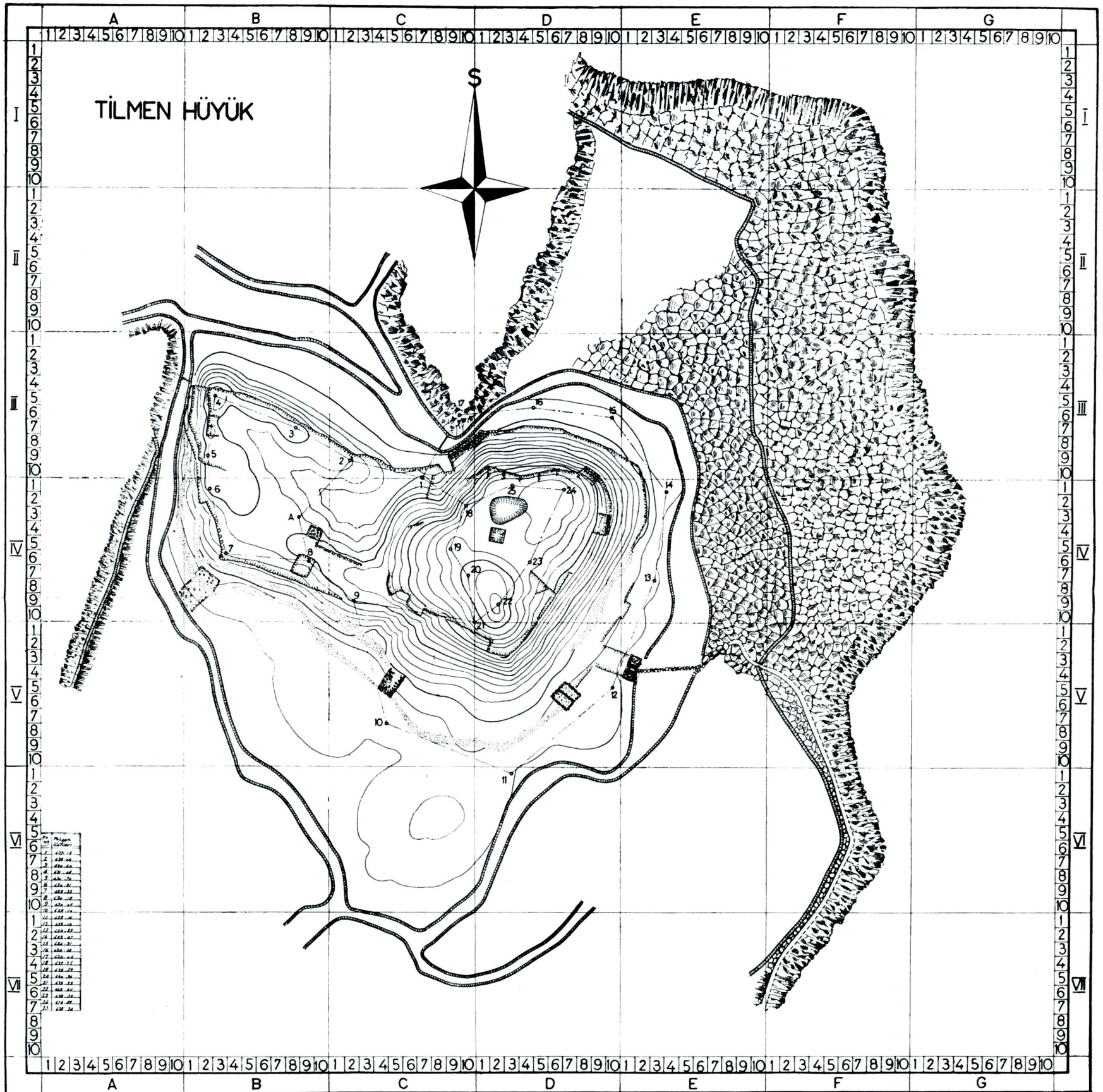
²⁷ G. Dossin: "Les archives epistolaires du Palais de Mari", *Syria* XIX (1938), s. 117-118; krş. H. Schmöckel: *Geschichte des Alten Vorderasien*, Leiden 1957, s. 218.

²⁸ Boğazköy-Büyükale'de K-Binası arşivinde (krş. K. Bittel: *MDOG* 91 [1958], s. 57-61) meydana çıkarılmış olan bu tabletin (bk. *ayn. yer.* s. 76-77, Res. 67a-b, s. 80-81, Res. 68-a-b) muvakkat tercümesi için krş. H. Otten: *ayn. yer.* s. 78-83.

Alhalha) üçer yıl ara ile iki defa tahrip edildiğine ve bu kıralın, —Amanus'ların güney bitiminde olduğu anlaşılan— Atalur dağına kadar indiğine dair kayıt mevcuttur. Hattuşil I. devri Alalah'ın VII. katına tekabül ettiğine ve Alalah'ın da Hattuşil I. tarafından tahrip edildiğine göre, Alalah'a yakın olan Tilmen Höyüğün de Hattuşil I.'in bu seferi esnasında zaptedilmiş olması çok muhtemeldir. Bu vesile ile şunu da belirtelim ki, Hattuşil I.'in bu metninde Alalah'ın yanı sıra isimleri kaydedilen ve bu kiral tarafından tahrip edildikleri yine zikredilen şehirlerden birinin Tilmen'in bu II. katına ait iskân olması mümkündür²⁹.

Tilmen Höyüğünde gelecek dönemlerde geniş çaptaki kazılara devam edildikçe, bölgenin arkeolojisi, tarihi ve tarihî coğrafyası ile ilgili konuların aydınlanmasında önemli sonuçların elde edileceğini ummaktayız.

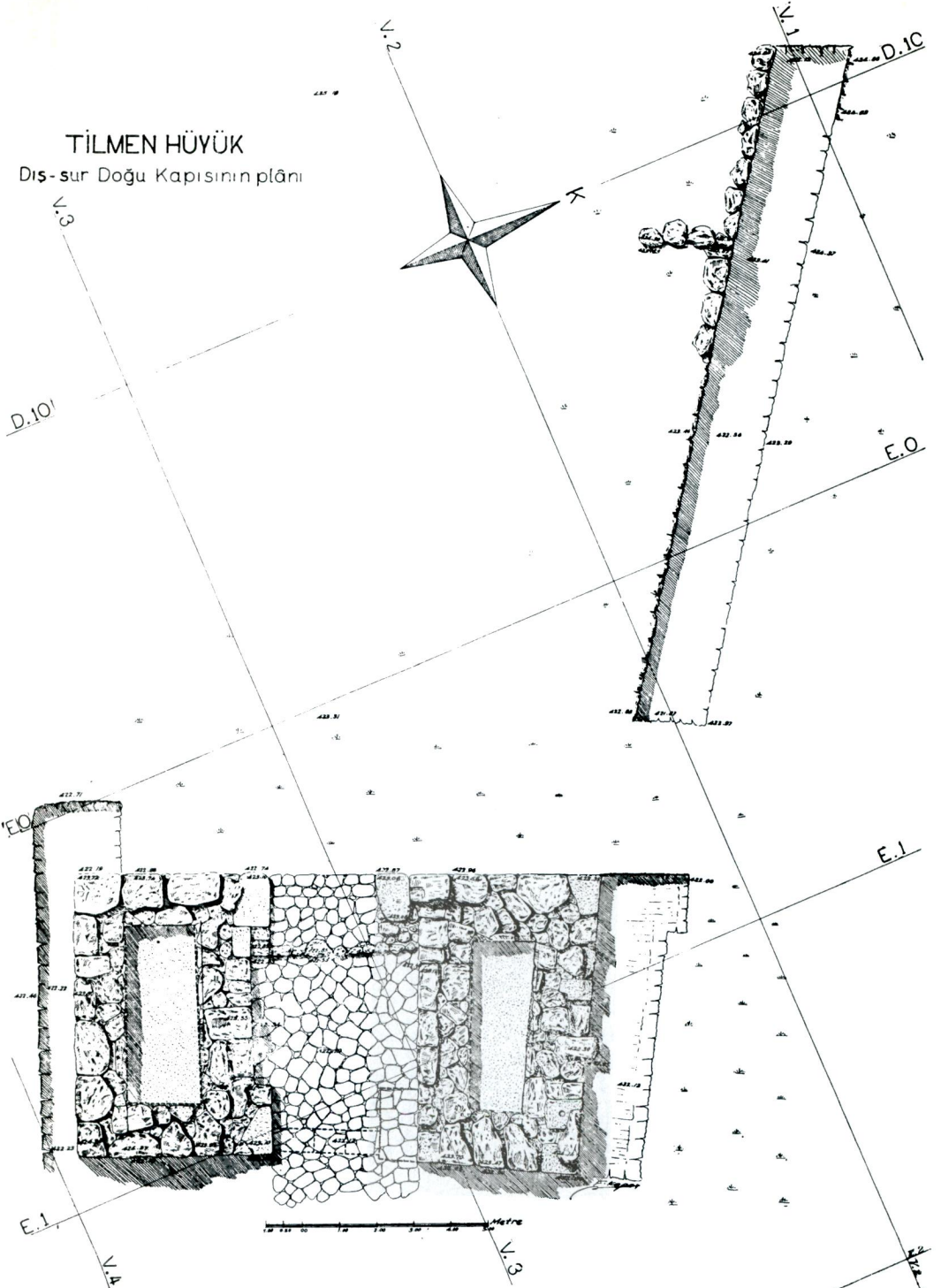
²⁹ Alalah'ın VII. katı ile ilgili kronolojik meseleler için meselâ bk. S. Smith: "Yarim-Lim of Yamhad", *Rivista degli Studi Orientali*, Roma XXXII (1957), s. 155-184 (= *Scritti in onore di Giuseppe Furlani*, kısım I); Fr. Cornelius; "Zur Chronologie von Alalakh VII", *Revue Hittite et Asiatique* XVIII. fasc. 66-67 (1960), s. 19-24 (= *Hommages à Eugène Cavaignac*).

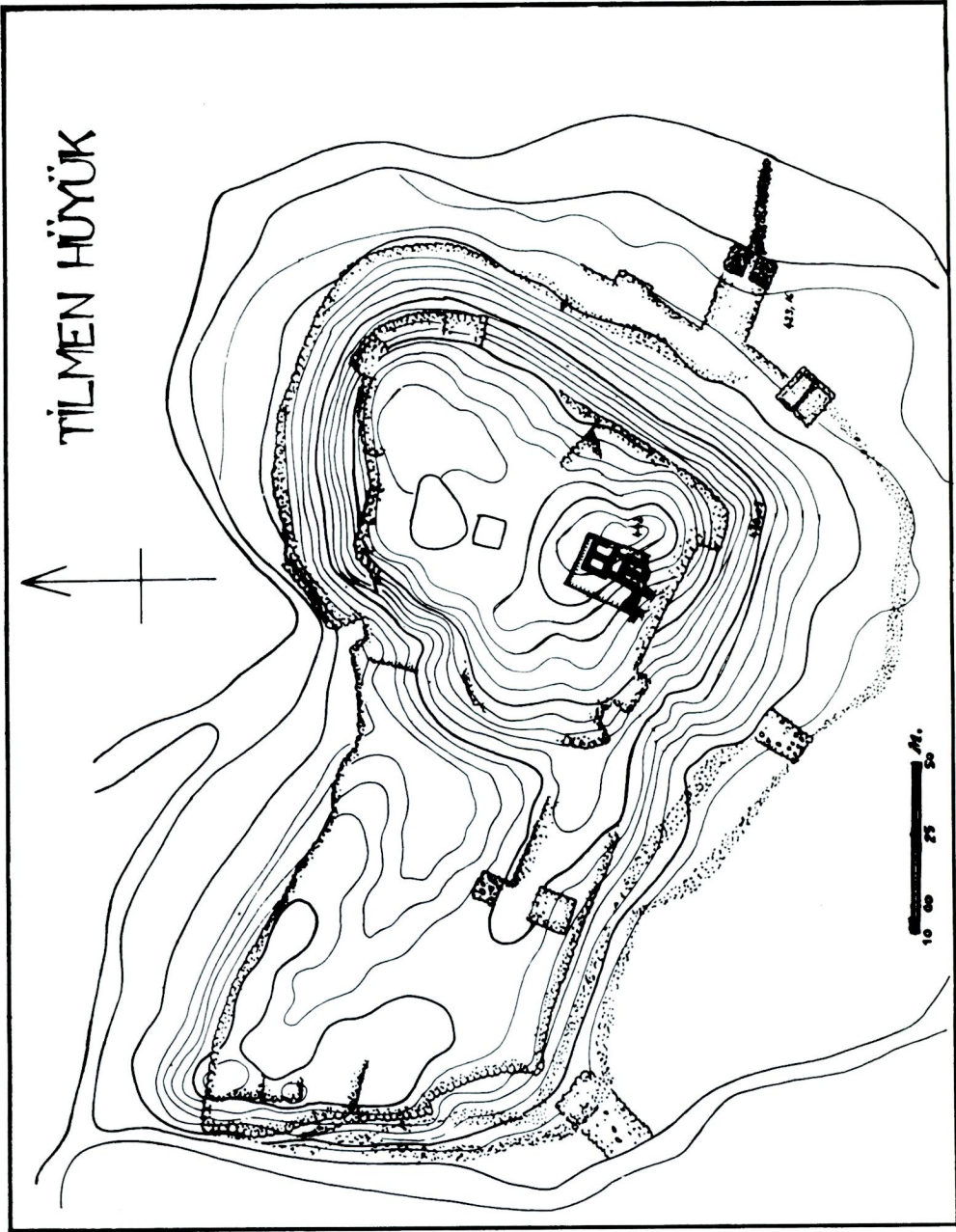
Plân I — Tilmen Höyüğü'nün 1959 yılında alınan Topografik plânı (Çizen : Ferit Koper).

TILMEN HÜYÜK

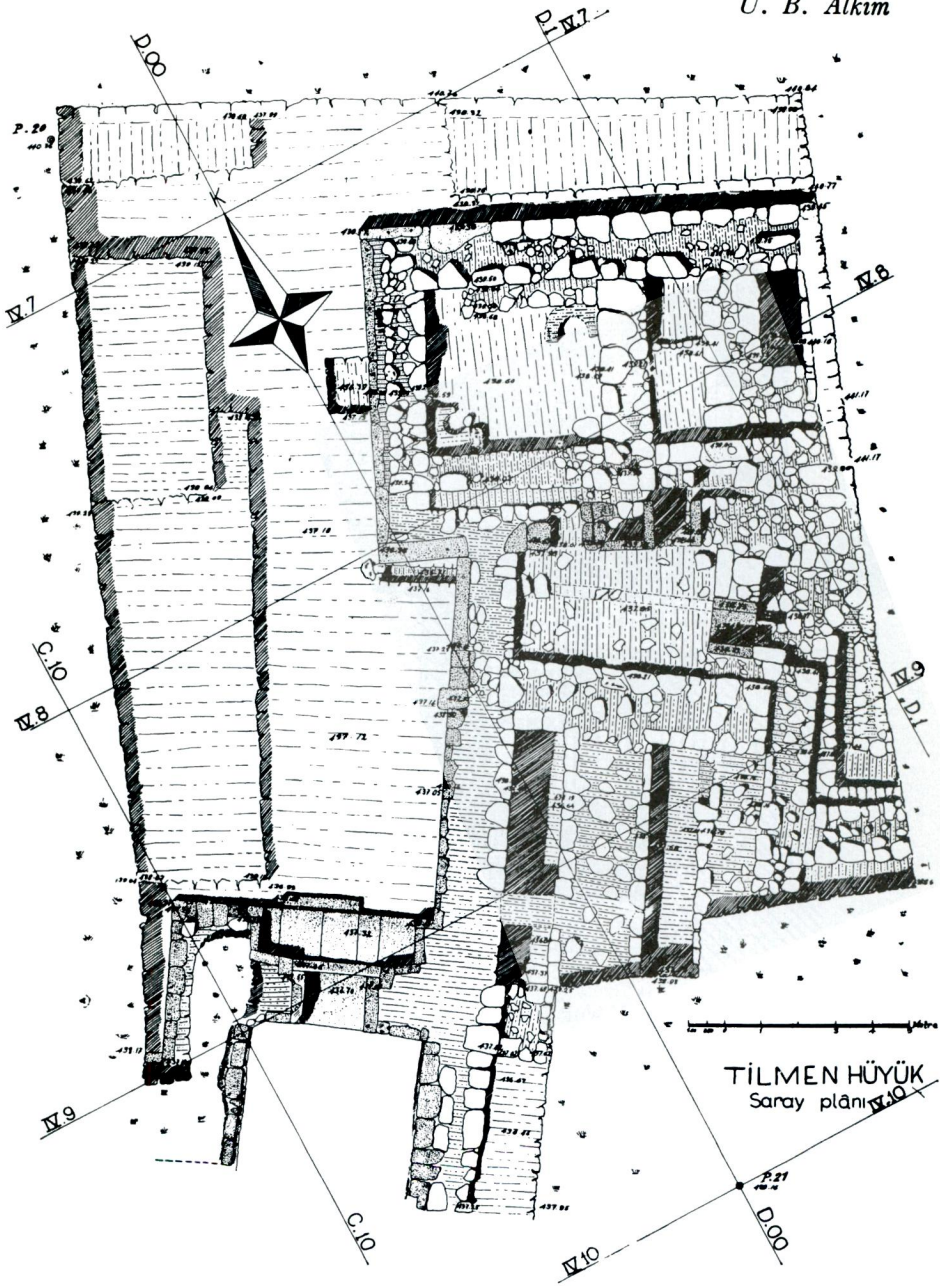
Dış-sur Doğu Kapısının plânı

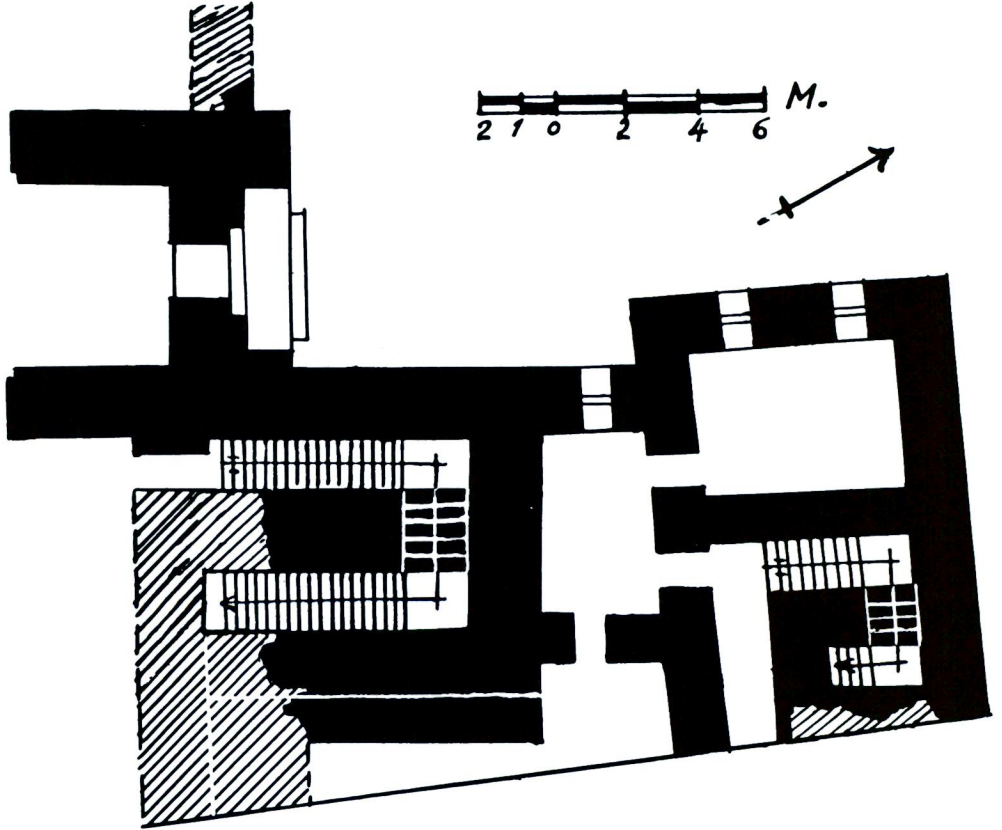
Plân II — Tilmen Höyük : Dış - Sur doğu kapısının plânı (Çizen : Ferit Koper)

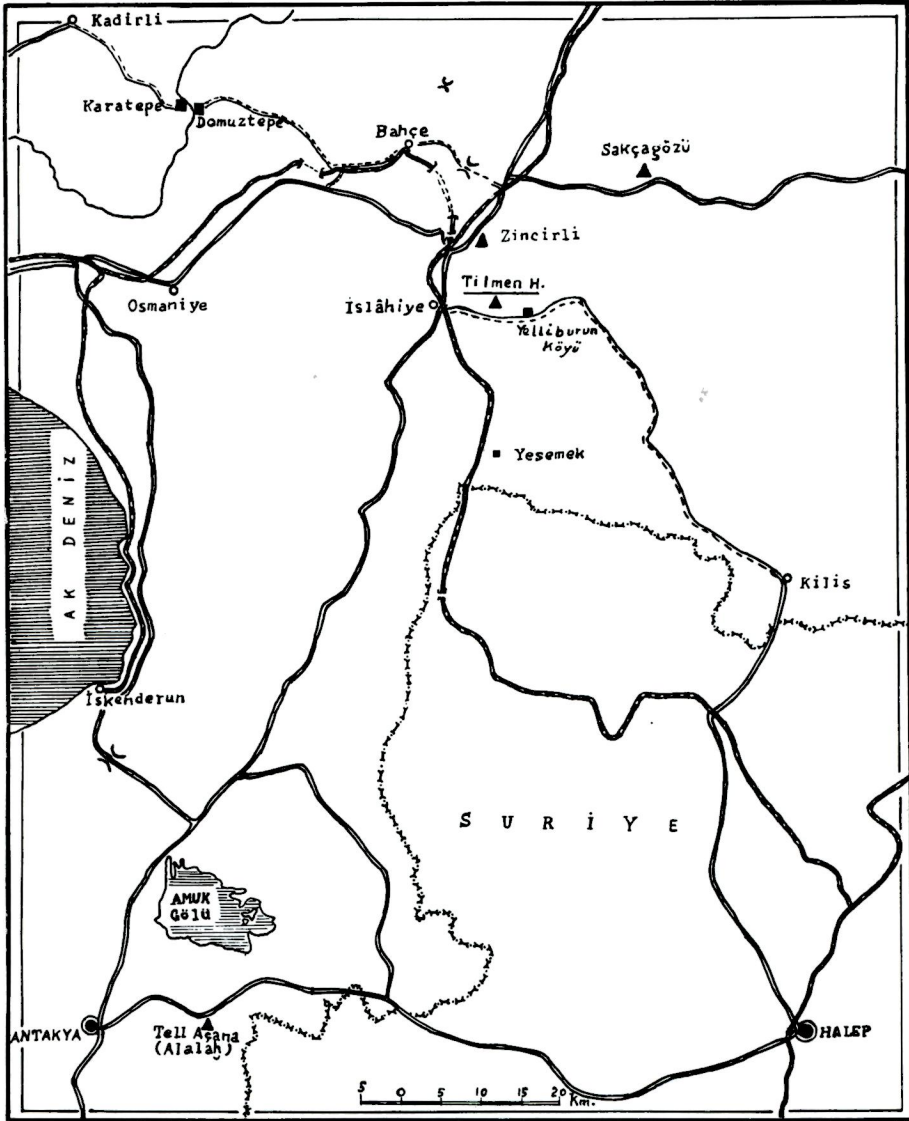
Plân III — Tilmən Höyüğüün basitleştirilmiş topografik plânı. (Plâna toprak üstü kalıntıları ve 1959 - 1960 yıllarında açılan yapılar da işlenmiştir. Çizim : Ferit Koper).

Plân IV — Tilmən Höyük Sarayının açılan kesiminin kazı plânı (1959).
Yeni devirlere ait duvarların bir kısmı kaldırılmamış, yer yer bırakılmıştır.

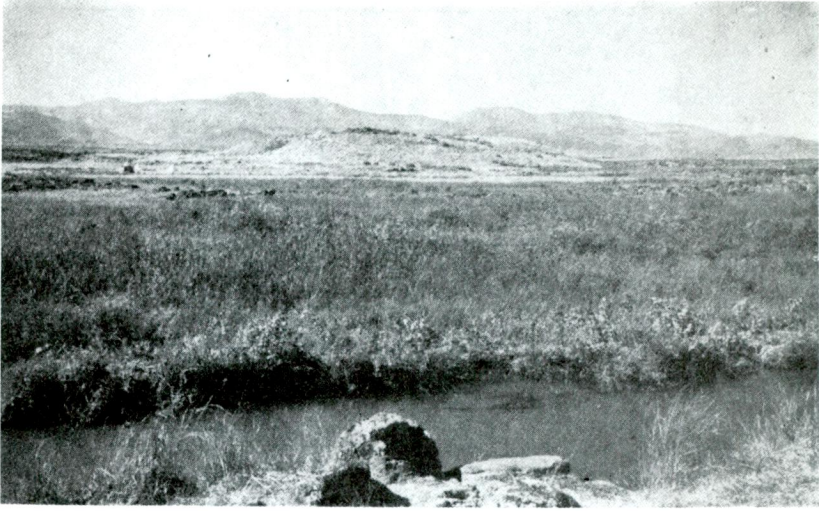

Plân V — Tilmen Höyük : Sarayın açılan kısmının rekonstrüksiyon plânı
(Bu deneme 1959 yılında çizilmiştir).

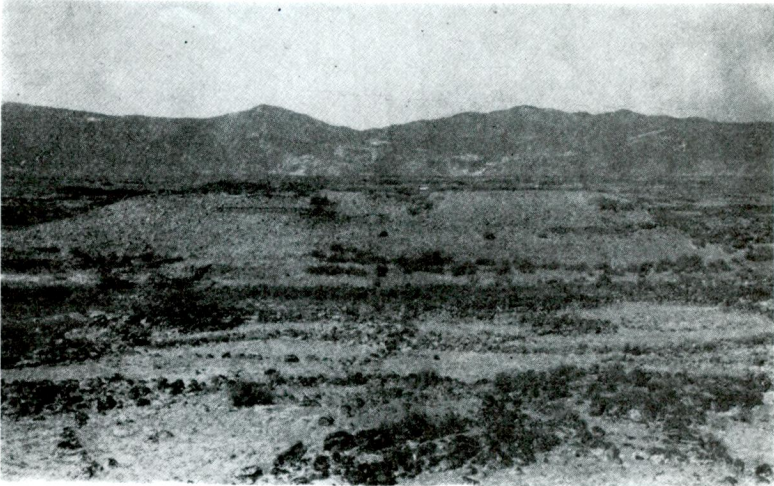

Res. 1 — Tilmen Höyüğü'nün mevkiini gösterir harita.

U. B. Alkm

Res. 2 — Tilmen Höyüğe güney-doğudan bir bakış. Ön plânda: Höyüğün etrafını çeviren Karasu Irmağının kollarından biri ve sazlık, arka plânda : Amanus Dağları.

Res. 3 — Tilmen Höyüğün yakından görünüşü. Ön plânda: bazalt sivrintileri.

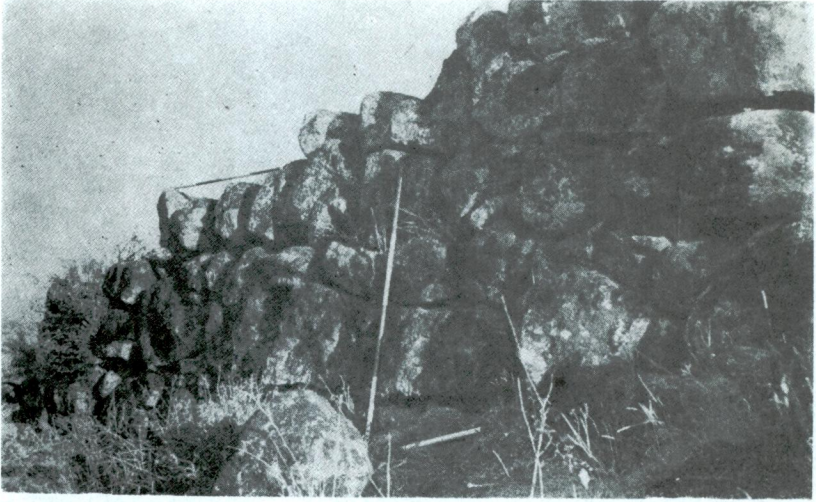
Res. 4 — Tilmen Höyüğe kuzeyden bakış. Resimde dış ve iç sür kalıntıları farkedilmektedir.

Res. 5 — Tilmen Höyük: Kuzey kesimdeki dış-sür kalıntıları.

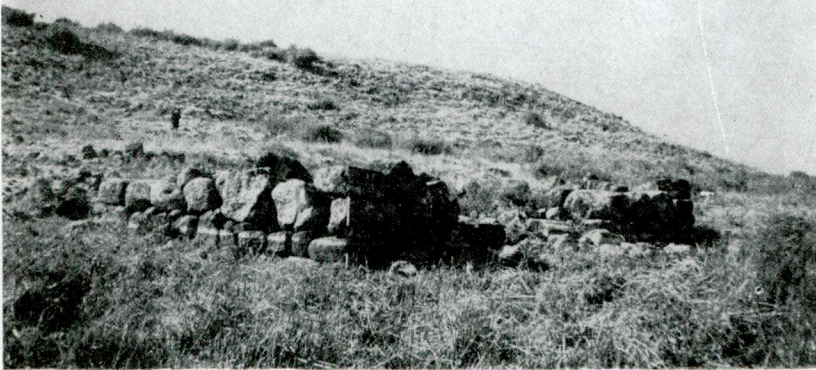
Res. 6 — Tilmen Höyük: Kuzeydeki dış-sür kalıntılarında başka bir kesim.

Res. 7 — Tilmen Höyük: Kuzeydeki iç-sür kulelerinden birinin dış duvar kalıntısı.

Res. 8 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapının bataklık sazları temizlenmeden önceki durumu.

Res. 9 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapının bataklık sazlarının temizlenmesinden sonraki görünüşü.

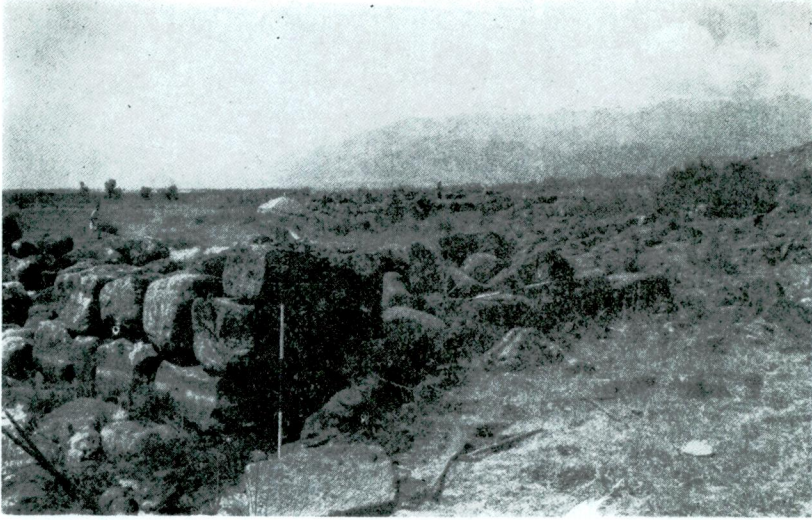
Res. 10 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapının girişi dışında ve bataklık içinde bulunan kapı-arısları parçası (kapının güney yönüne ait).

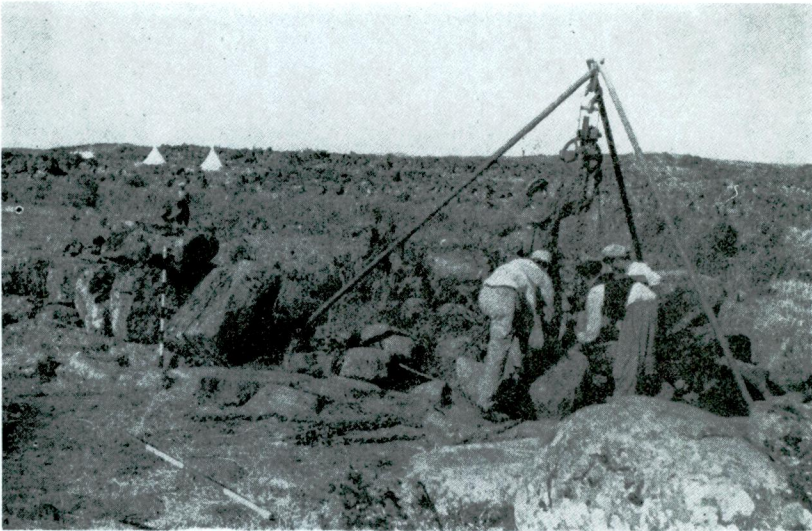
Res. 11 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapıya giden ve sonraki devirlerde eski malzemedен faydalanarak döşenen iri taş kaplama yol. Ön plânda: yatar vaziyette bu kapının kuzey yönüne ait olduğu anlaşılan kapıarslanı parçası.

Res. 12 — Tilmen Höyük: Aynı kapı-arslan parçasının yakından görünüşü

Res. 13 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapı kazısı (1959). Kapının doğu yönünün açılmadan önceki durumu.

Res. 14 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapının iç kesimindeki ağır blokların ceraskal yardımıyla kaldırılarak alanın açılması.

Res. 16 — Aynı kapı-arslanın önden görünüşü.

Res. 15 — Tülmen Höyük: Res. 10'da görülen bazalt kapı-arslanı parçasının dikildikten sonraki görünüşü (yandan).

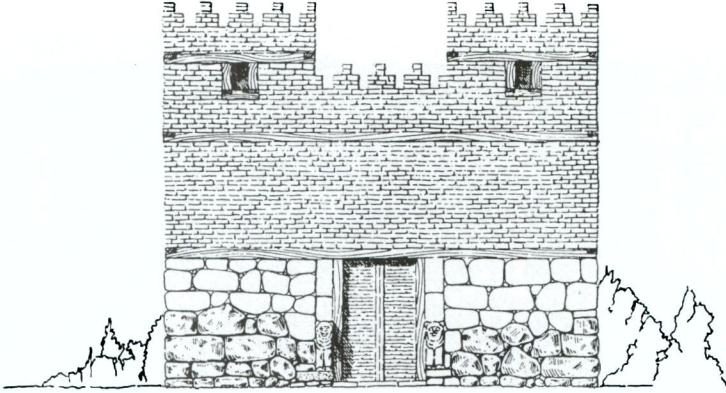
Res. 17 — Tilmen Höyük: Doğu dış-sür kapısının dış yönü (1959).

Res. 18 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapının güney yönünün açıldıktan sonraki durumu.

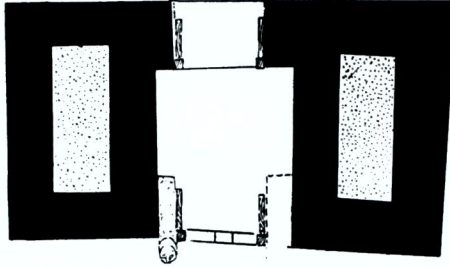
TILMEN HÜYÜK

Dış-sur Doğu Kapısının rekonstrüksiyonu

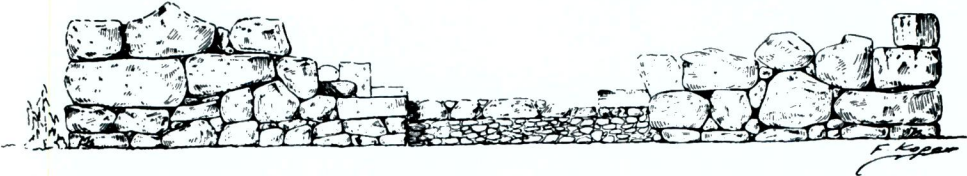
0 1 2 3 4 5 Metre

Doğu yüzü

0 1 2 3 4 5 Metre

Rekonstrüksiyon plâni

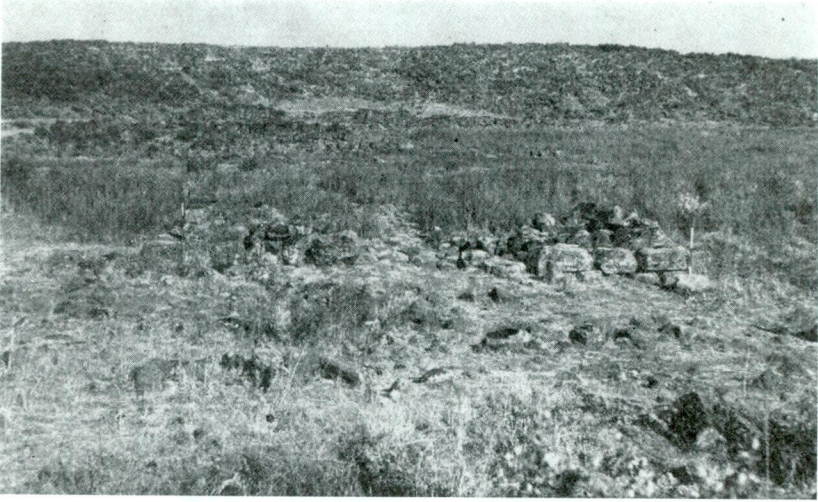

0 1 2 3 4 5 Metre

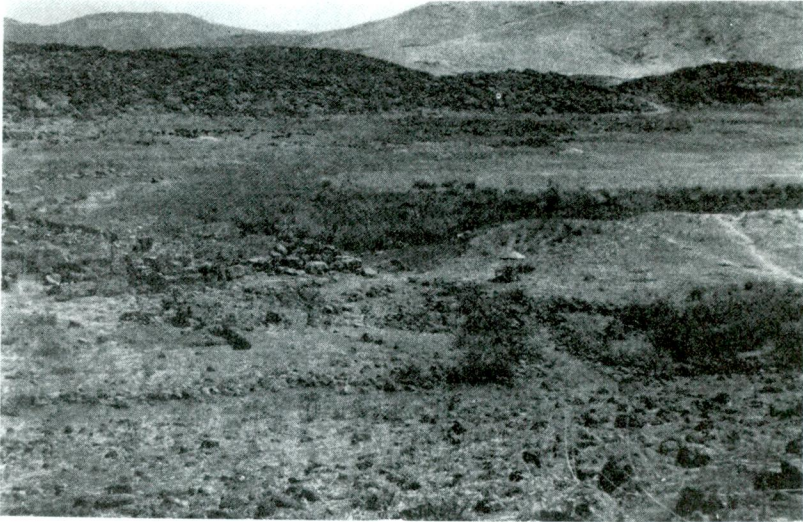
Toprak-üstü kalıntısına göre
bugünkü durumu
(Doğu yönü)

Res. 19 — Tilmen Hüyük: Doğu dış-sür kapısına ait rekonstrüksiyon denemeleri
1960'da çizen: Ferit Koper).

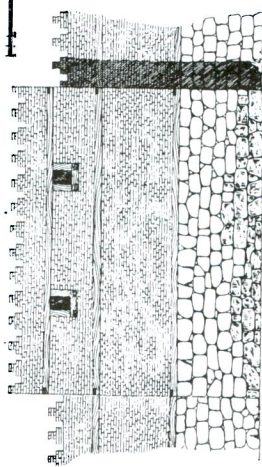
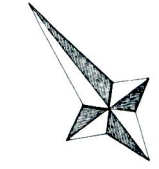
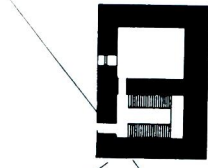
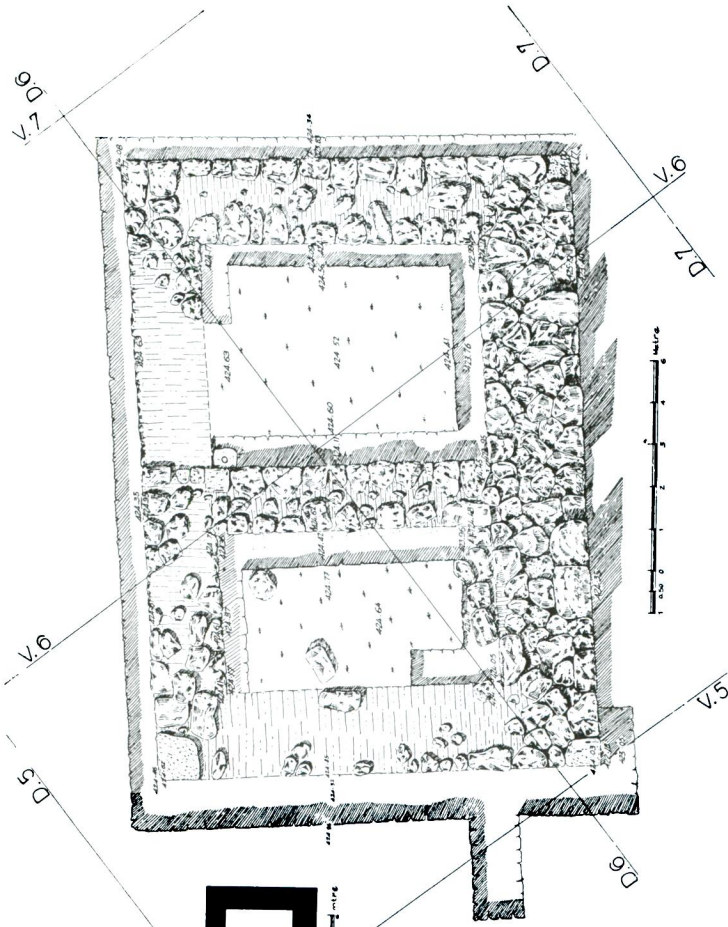
U. B. Alkim

Res. 20 — Tilmen Höyük: Doğu dış-kapının iç yönünün (batı) ve geçit sürunun açılmadan önceki vaziyeti (1959).

Res. 21 — Aynı kesimin kısmî sondajdan sonraki görünüşü (1959).

Doğu yüzü rekonstruksiyonu

TILMEN HÜYÜK

Dış-sur, Kule 1'in kazı ve Rekonstruksiyon planları

U. B. Alkım

Doğu yönünün topraküstü kalıntısı

Res. 22 — Tilmen Höyük: Dış-sürün doğu yönündeki Kule 1'in kazı plânı ve rekonstruksiyon denemeleri (Çizen: Ferit Koper).

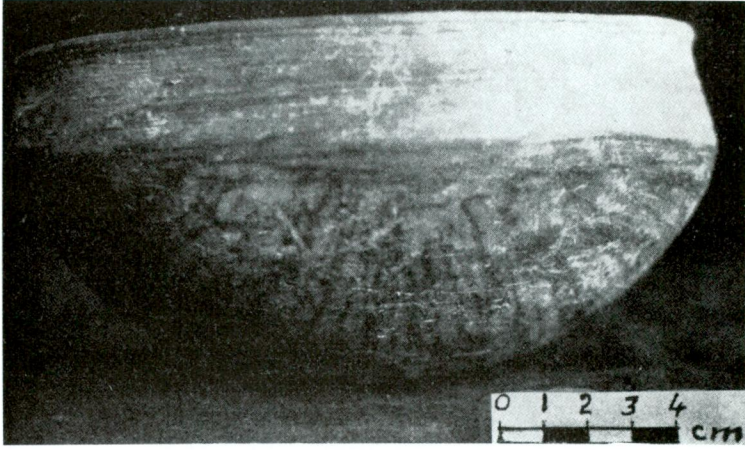
Res. 23 — Tilmen Höyük: B-Sondajı. Silolardan ikisi (1959).

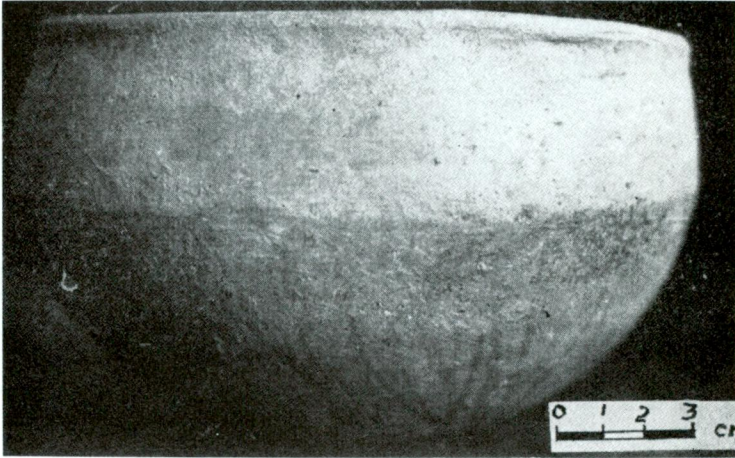
Res. 24 — Tilmen Höyük: B-Sondajı. (1959). II. katta bulunan krem rengindeki ufak çanak (T-k/16).

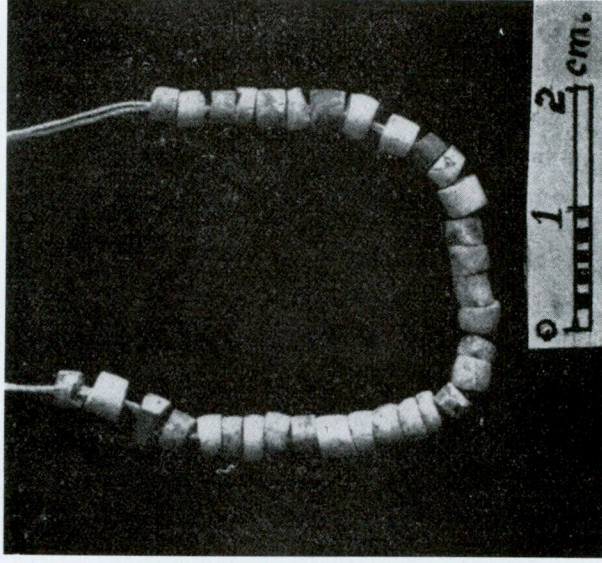
Res. 25 — Tilmen Höyük: B-Sondajı (1959). III. kata ait duvar kalıntısı (altta yatay vaziyetteki ölçeğin yanında).

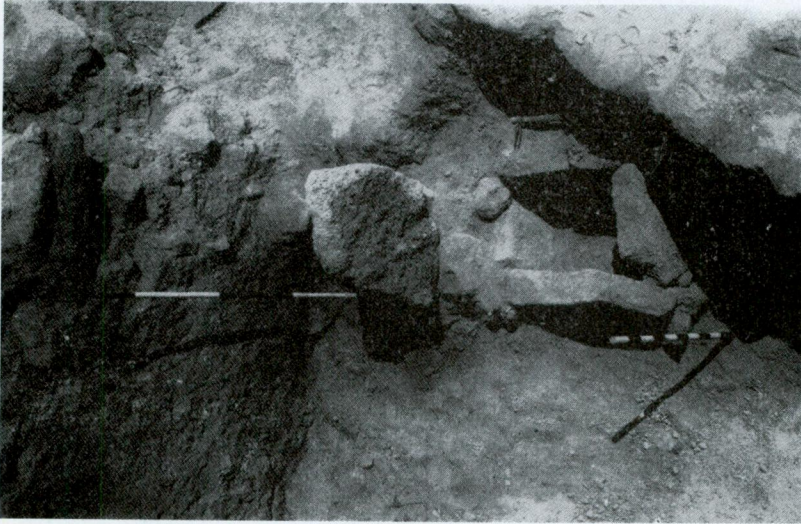
Res. 26 — Tilmen Höyük: B-Sondajı (1959). III. katta bulunan ufak çanaklardan biri (T-k/14).

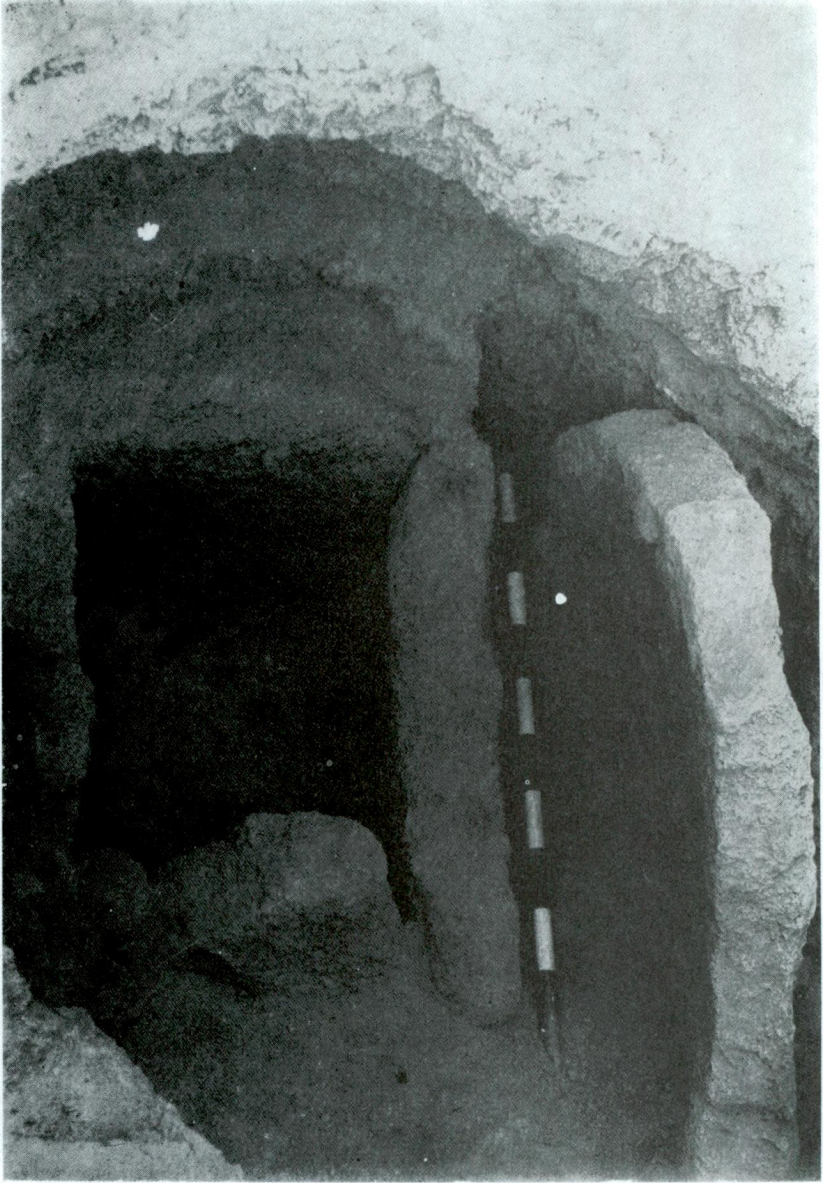
Res. 27 — Tilmen Höyük: B-Sondajı (1959). III. katta bulunan ufak çanaklardan bir başkası (T-k/15).

Res. 29 — Tülmen Höyük : B-Sondajı (1959).
M₁ içinde bulunan boncuklar.

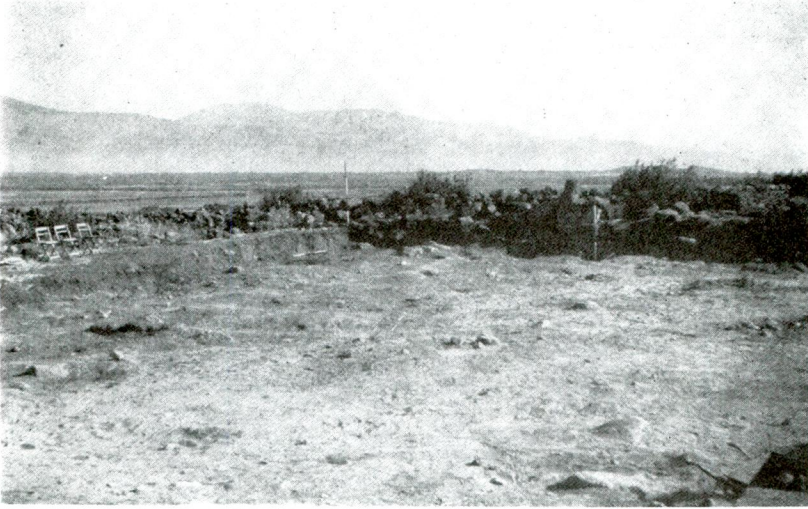
Res. 28 — Tülmen Höyük : B-Sondajı (1959).
1 No. lu mezar (= M₁).

Res. 30 — Tilmen Höyük : B-Sondajı (1959). 2 No. lu mezar (=M₂).

Res. 31 — Tilmen Höyük : Zirve kazısına başlamadan önce alanın topraküstü durumu (1960). Temel kalıntıları I. Dünya Savaşından evvel terkedilmiş köy evlerine aittir.

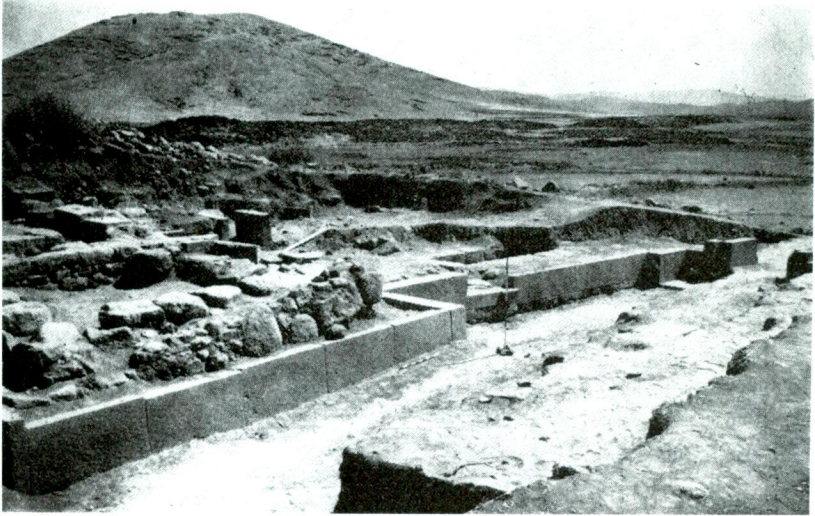

Res. 32 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Alanın açılmasına başlandığı sırada durumu.

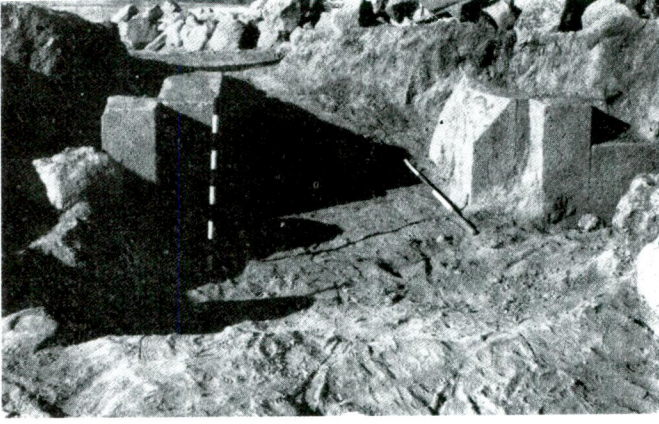
U. B. Alkım

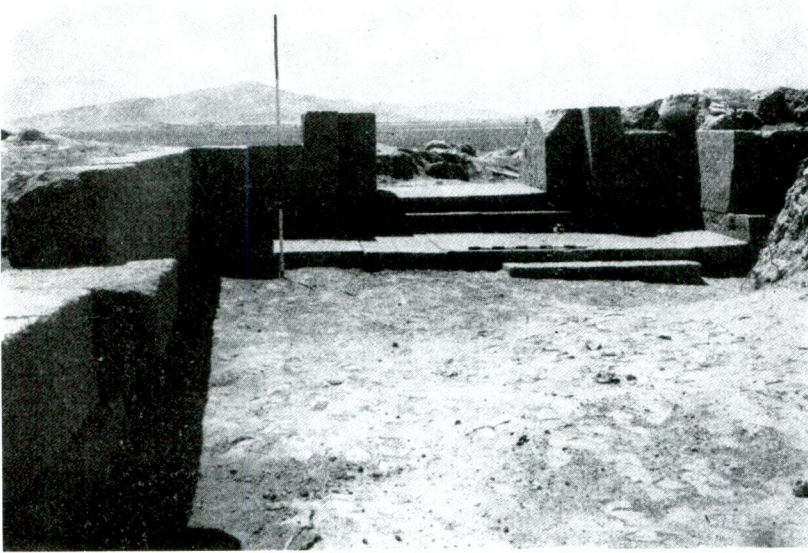
Res. 33 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Meydana çıkarılan ortostatlı sarayın kuzey-batı köşesi.

Res. 34 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Aynı sarayın kuzey-güney doğrultusunda seyreden duvarı.

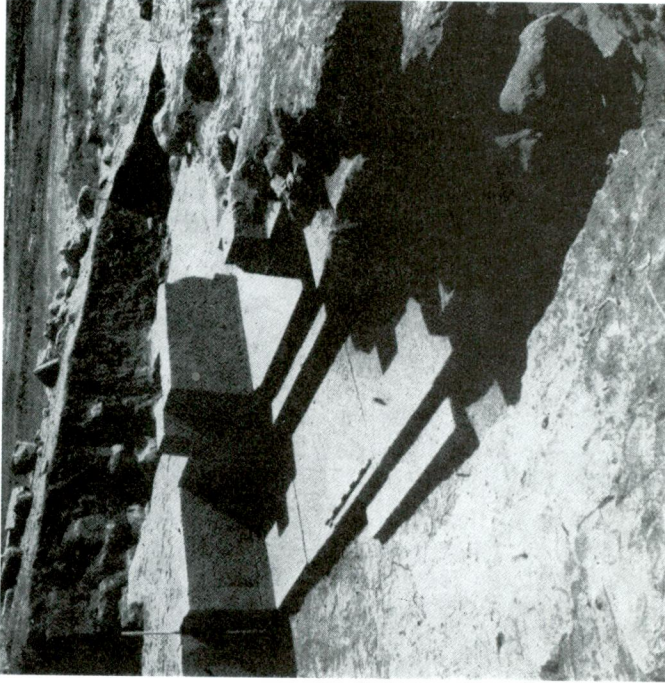
Res. 35 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Saray kapısının açılış esnasındaki durumunun kuzeyden görünüşü.

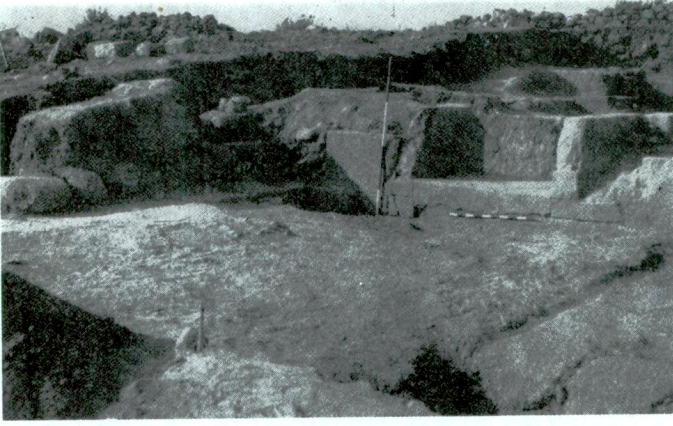
Res. 36 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Saray kapısının dış yönünün açılıştan sonraki durumunun kuzeyden görünüşü.

Res. 38 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960).
Saray kapısının eşğini teşkil eden monolit (Ön
plânda : tazyik edilmiş toprak döşeme olup beyaz
çimentoyu anduran zemin).

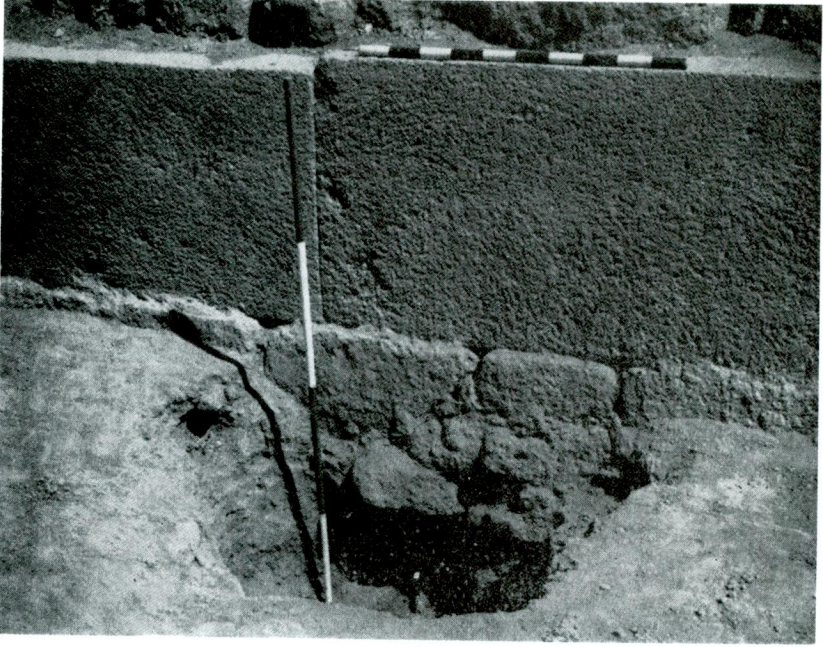
Res. 37 — Aynı kapıya kuzey - batıdan bir bakış.

Res. 39 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Saray kapısının iç yönündeki hücre. (Hücrenin içinde tazyik edilmiş topraktan âdeta beyaz çimentoyu andırır bir döşeme vardır).

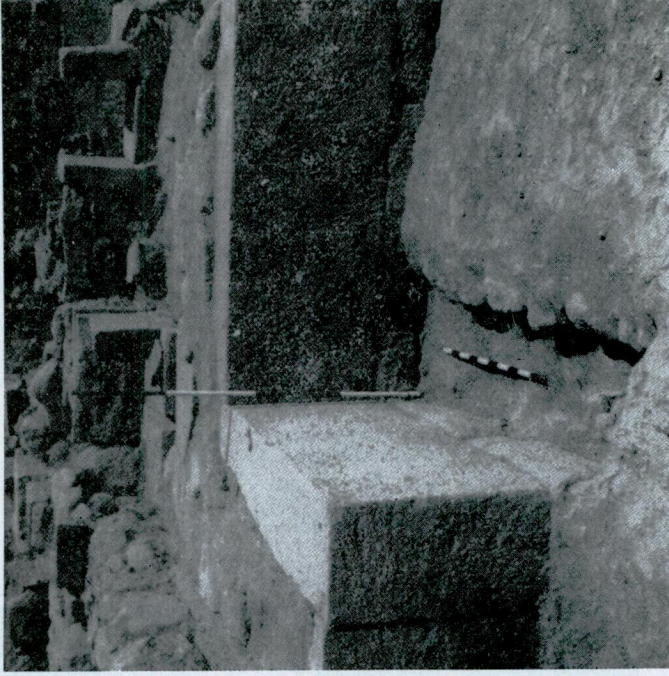
Res. 40 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın batı ortostath duvarının içindeki küçük açıklık.

Res. 41 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın ortostatlarının temel inşasını aydınlatmak için açılan küçük sondaj çukuru.

Res. 42 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Bazalt ortostatların üzerindeki zıvana delikleri.

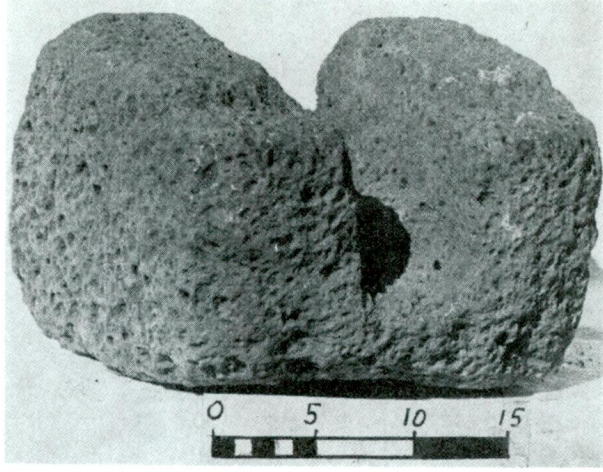

Res. 44 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın içinden gelip ortostatlı duvarın altından bina dışına çıkan kanal.

Res. 43 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın batı duvarının kuzey kesimindeki büyük boy ortostatların açılış esnasındaki ilk görüntüsü.

U. B. Alkim

Res. 45 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Yağmur olduğu parçası (ba-zalten).

Res. 46 — Tilmen Höyük: Zirve kazısı (1960). Saray holünün güneyindeki merdivenaltı yapısının batı yatağının temeli.

Res. 47 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın açılan kesiminin doğusundaki boşluğun (=avlunun) bir kısmı (Döşeme altında kanal başlangıcı görülmektedir).

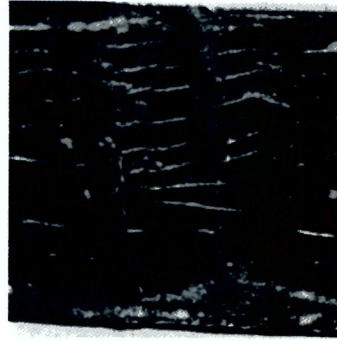
Res. 48 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın batı açıklığında yangın tabakası içinde bulunan silindir mühür (Ta-k/61), beyaz kalkerden, boyu 2.6 cm., çapı 1.2 cm.

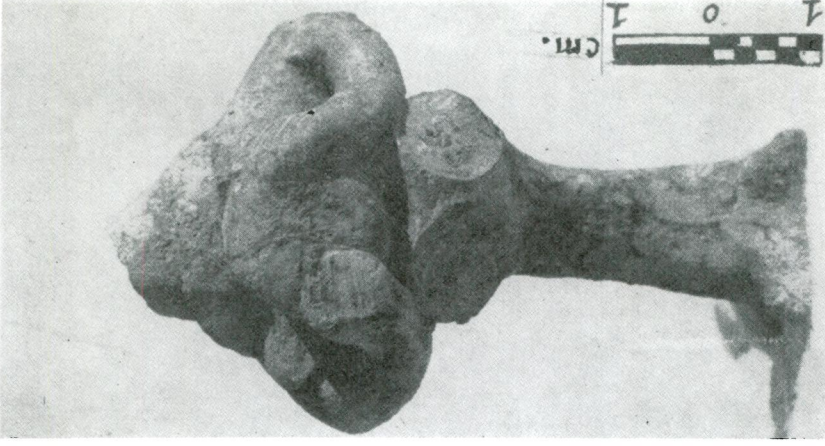
Res. 49 — Aynı mührün pâltilin üzerindeki baskısı.

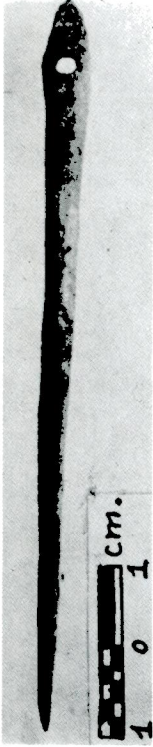
Res. 50 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960) Sarayın batı açıklığında yangın tabakası içinde bulunan başka bir silindir mühür (Ta-k/60), boyu 3, çapı 1.2 cm.

Res. 51 — Aynı mührün plâstilin üzerindeki baskısı.

Res. 54 — Tilmen Höyük: Zirve kazısı (1960). Sarayın batı açıklığında ve yangın molozu üzerinde bulunan pişmiş topraktan yapılmış figürin (Ta-k/77); başı ve göğüsleri kopuk. Mevcut yük. 7.1 cm.

Res. 52 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın üzerindeki yangın molozu içinde bulunan kemik iğne (Ta-k/52), boyu 8.7 cm.

Res. 53 — Tilmen Höyük : Zirve kazısı (1960). Sarayın üzerindeki yangın molozu içinde bulunan kemik bız (Ta-k/48), boyu 16.5 cm.

ARTUKOĞLU SÖKMEN'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

Dr. ALİ SEVİM

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun iki büyük Sultanı Alparslan ve Melikşah devirlerinde önemli siyasi faaliyetlerde bulunmuş olan değerli Türkmen kumandanı Artuk Bey'in, Muinüddin Sökmen adlı bir oğlu tarafından başkenti Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) olan İlk Artuklu Beyliği kurulmuştur. Bu Beylik, kaynaklarda genel olarak "Sökmeniyye Tabakası" veya "Hısn-ı Keyfa Artukluları" adları ile anılmaktadır. Biz bu yazımızda bu Beyliğin kurucusu emîr Sökmen'in siyasi faaliyetlerini, bu konuda şimdiye kadar yapılmış olan araştırmaları* da gözönüne alarak mevcut kaynakların bize verdiği imkân nisbetinde incelemeye çalışacağız.

Muinüddin Sökmen'in¹, kaynaklarda bahsedilen ilk siyasi faaliyeti kardeşi İlgazi ile birlikte Kudüs'te idareyi ele almasıyla

* Şimdiye kadar Sökmen'in siyasi faaliyetleri başlıbaşına bir konu olarak incelenmemiştir. Ancak ilk önce nümizmat İbrahim Artuk tarafından "Mardin Artukoğulları Tarihi" adı ile yayınlanan eserde Sökmen'in siyasi faaliyetlerine yer verilmişse de bu konu ile ilişiği bulunan bütün kaynaklardan gerektiği veçhile faydalanılmadığı gibi, yer yer fikir çelişmelerine de düşülmüştür. Bundan başka, Diyarbakırlı Said Paşa'nın Mir'atü'l-İberî ile Basri Konyar ve Bedri Günküt'un "Diyarbakır Tarihleri"nde bu konuda pek kısa ve yanlış bilgiler verilmiştir. Asıl ilmi çalışmalarına gelince : Lâtin kaynaklarında geniş bir şekilde faydalanılarak yazılmış olan René Grousset'in "Histoxrie des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem" adlı eser ile Steven Runciman tarafından kaleme alınan "A History of the Crusades" adlı eserde Sökmen'in haçlı prensleriyle olan savaşları anlatılmışsa da bu iki eserde zaman zaman şark kaynaklarının ihmal edilmiş olduğu görülmektedir. Ve nihayet M. F. Köprülü tarafından İslâm Ansiklopedisinde yazılmış olan "Artukoğulları" maddesinde Sökmen'in siyasi faaliyetlerinden ancak en genel çizgileriyle bahsedilmiştir.

¹ Sökmen (سکمان) adı birçok kaynaklarda (سکمان) şeklinde yazılmış ve Ahlat'ta hüküm sürmüş olan Ermenşahlar beyliğinin (H. 493-604) kurucusu Sökmen el-Kutbî (سکمان القطیبی) ile karıştırılmıştır. Bu karıştırma büyük bir ihtimalle ad benzerliğinden ileri gelmektedir.

Divanü Lûgati't-Türk'te (سکمان) şeklinde yazılan bu Türk adının mânası "yiğitlere verilen bir ad olup savaşlarda safları yaran, kıran kişi" anlamına gelmektedir.

başlamaktadır. Artuk Bey'in, Suriye Selçuklu Devleti Sultanı Tacüdevle Tutuş tarafından kendisine ikta olarak verilmiş bulunan Kudüs'te beş yıl valilik yaptıktan sonra H. 484 (1091) yılında ölümü üzerine Tutuş, Kudüs'ü Artuk Bey'in oğullarından Sökmen ve İlgazi'ye ikta etmiştir². Sökmen, kardeşi İlgazi ile birlikte bu şehirde beş yıl kadar valilik yapmışsa da kaynaklarda, ne Sökmen'in ve ne de kardeşinin buradaki icraatı hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Bildiğimiz tek husus, Sökmen'in, -kardeşi İlgazi gibi- önce sultan Tutuş ve daha sonra oğulları Melik Rıdvan ve Melik Dukak zamanlarında Suriye ülkesinde cereyan eden olaylara katılması yüzünden, Kudüs şehrinin çoğu zaman kendi naibleri tarafından idare edilmiş olduğudur.³

Suriye'deki siyasi faaliyetlere karışması ve Suruç'a sahip olması

Selçuklu sultanı Melikşah'ın ölümü üzerine (1092) İmparatorluğun birçok yerlerinde karışıklıklar çıkmış ve saltanat kavgaları başgöstermişti. Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un büyük sultan olmak maksadiyle Rey yakınlarında Berkayaruk ile yaptığı savaşta yenilmesi ve öldürülmesi üzerine (17 Safer 488=26 Şubat 1095), daha önce babasının emriyle yanında Artuk oğlu İlgazi olduğu halde, askerlerinin başında Irak'a gelmekte olan Rıdvan, yolda babasının

² وقرر تاج الدولة تتش ولايته على ابنه الأميرين سقمان و ايلغازى ابن ارتق
Müneccimbaşı, Şeyh Ahmed, Camiü'd-düvel (Ayasofya Ktp. Esad Ef. Kısmı, Nr. 2103) 392b.

İbnü'l-Esir (X.,98) Kudüs'ün, Tutuş tarafından Artuk Bey'den sonra oğlu Sökmen'e ikta edilmiş olduğunu kaydetmektedir. Fakat diğer kaynakların "Artuk Bey"den sonra yerine oğulları Sökmen ve İlgazi geçti" kayıtlarından ve daima bu iki kardeşten birlikte bahsetmeleri, ikta'nın yalnız Sökmen'e yapılmamış olduğunu göstermektedir. Bk. İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf el-Farikî, Tarihü Meyyafarikîn ve Âmid (British Museum, Or. 5803), 161a; İbn Kalanisi, Ebû Ya'lâ Hamza, Zeylü Tarih-i Dımışk, (Neşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 135; İbn Müyesser, Muhammed b. Ali, Ahbaru Mısır (nşr. M. H. Massé, Kahire 1919), II, 38; Aynî, Bedrüddin Mahmud, İkdü'l-cuman fi Tarih-i ehl-i zaman (Topkapı sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2911-12), III, 231a; Sibt b. el-Cevzi, Şemsüddin ebû'l-Muzaffer Yusuf, Mir'âtü'z-zaman fi Tevârihi'l-âyan (Topkapı sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2907 ve Türk - İslâm Eserleri Müzesi Ktp. Nr. 2135-2136). XII., 89b; Recueil der Historiens des Croisades, III., 424; İbn Hallekan, Vefiyatü'l-âyân ve enbâu ebnâi'z-zaman (Kahire 1948), I., 171; Kitabü'l-iber, V., 210; İslm. Ansk. İlgazi mad.

³ İbnü'l-Adim, Kemalüddin ebû'l-Kasım, Zübdetü'l-Halep min Tarihi'l-Halep (Neşr. Sami ed-Dehhan), Dımışk 1954, II., 124.

ölüm haberini alır almaz, derhal Haleb'e dönmüş ve şehri, babasının teslim etmiş olduğu Ebû'l-Kasım el-Hüseyin b. Ali el-Harezmî'den almış ve iki ay sonra da şehirde kendi adına hutbe okunmağa başlanmıştır. Melik Rıdvan bundan sonra Antakya hâkimi Yağısıyan'ın tavsiyesi üzerine 488 (1096) yılı ortalarına doğru, babasının 1093 yılında iğreti olarak işgal etmiş olduğu Diyarbekir bölgesini ele geçirmek üzere Yağısıyan ile birlikte Suruç'a hareket etmişti. Kudüs'ten Suriye'ye gelmiş bulunan⁴ ve burada cereyan etmekte olan olayları Kudüs'te bulunduğu sıralarda bile yakından takip ettiği anlaşılan Sökmen, Melik Rıdvan'ın, daha önce sultan Tutuş'un kendisine ıktâ olarak vermiş olduğu⁵ Suruç'a doğru hareket etmiş olduğunu haber almış ve ondan önce giderek burasını ele geçirmiş⁶ ve sonradan şehri işgal için buraya gelmiş olan Rıdvan'ın şehre girmesine mâni olmak suretiyle buranın hâkimiyetini elinde tutmaya muvaffak olmuştur.⁷

Tutuş'un ölümünden sonra Dımeşk'ta bulunan nâibi Sav-Tekin el-Hâdim'in burasını, Haleb'te kardeşinin yanında bulunan Melik Dukak'a gizlice vermesi üzerine, kendisinden habersiz yapılan bu harekete sonderece kızan Melik Rıdvan, H. 489 yılında Dımeşk'ı kardeşinden almak için hazırlıklara girişti. Yalnız başına bu işi yapamayacağını anlamış, bu sıralarda Suruç'ta bulunan ve çok sayıda Türkmen kuvvetlerine kumanda eden Sökmen'e haber göndererek "askerleriyle birlikte Haleb'e gelip kendisine yardım etmesini" istemiştir.⁸ Bunun üzerine Sökmen, emrindeki Türkmenlerle Fırat nehrini geçerek Haleb'e doğru hareket ettikten bir müddet sonra,

⁴ Kudüs'ü kardeşi İlgazi ile birlikte idare etmekte olan Sökmen'in buradan ne zaman ayrıldığı hakkında kaynaklarda hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

⁵ İbn Şeddad, Muhammed b. İbrahim el-Halebî, A'lâkü'l-hazire, fi zikri ümerai'ş-Şam ve'l-Cezire (Tübingen Üniv. Ktp., Nr. 9800), 18b. واقطعها

(تنش) سقمان ابن ارتق

⁶ İbnü'l-Esir, X., 93. واخذها أصحاب الحصن اليوم

⁷ Bu mâni olma sırasında Sökmen ile melik Rıdvan arasında herhangi bir çarpışmanın vuku bulduğu hakkında kaynaklarda bir kayıt yoktur. Sökmen'in şehir halkına "melik Rıdvan'a karşı çıkıp memleketlerine, askerlerinin zarar, ziyan vermemeleri ve şehri işgalden vazgeçmeleri hususunda rica etmelerini" emretmesine bakılırsa, herhangi bir çarpışmanın olmadığı tahmin edilebilir. Ve gerçekten Rıdvan burasını almaktan vazgeçmiş ve Urfa'ya gitmiştir (İbnü'l-melik Esir, X., 93; Ebû'l-Fida, II., 206).

⁸ İbnü'l-Esir, X., 93; İbnü'l-Adim, II., 123; İbn Kalanîsî, s. 32.

yolda kalabalık kuvvetleriyle Rakka emîri Yusuf b. Abuk'a rastladı. Sökmen onun, kendine hücumundan korkmuştu. Fakat Yusuf'un "kendisine karşı hiçbir harekete girişmeyeceğini" bildirmesi üzerine, onunla birlikte Haleb'e doğru yollarına devam ettiler⁹. İkinin birlikte yapacağı herhangi bir hücumdan kaygılanan Melik Rıdvan'ın atabeyi Cenahüddeve Hüseyin, bir taraftan Yağısıyan'ın elinde bulunan Maarretünnuman'a, Adabüddüvel'in kumandasında asker göndermiş, diğer taraftan da bizzat Haleb'e gelmekte olan Sökmen ve Yusuf'a karşı gitmiş, Mercidabık yakınlarında onlarla karşılaşmış ve fakat Sökmen'in, kendisine karşı savaş yapıp Yusuf'tan ayrılması sonunda, Yusuf mağlûp olarak kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁰

Bundan sonra Sökmen, beraberinde Cenahüddeve ve Vassab olduğu halde Haleb'e gelmiştir. Melik Rıdvan, kendisine yardıma gelmiş bulunan Sökmen'e, biraz önce Yağısıyan'dan alınan Maarretünnuman ve yörelerini ıktâ ettikten sonra¹¹, kardeşi Melik Dukak'ın elinde bulunan Dımışk'a, kardeşinin orada yokluğundan istifade ederek, Sökmen ve Cenahüddeve ile birlikte yürümüş ve burayı kuşatmıştır. Fakat şehirde bulunan vezir Şemsü'l-mülük Zeynüddeve Muhammed ve şahne es-Salâr Bahtiyar'ın şehri sıkıca savunmaları sonunda, Melik Rıdvan ve maiyeti başarısızlıkla Haleb'e geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu sırada Kudüs'ü kendisiyle birlikte idare etmekte olan kardeşi İlgazi'nin, Melik Dukak tarafından hapsedilmiş olduğunu öğrenen Sökmen, çabucak Haleb'ten Kudüs'e gitmiş ve şehri, kardeşinin nâiblerinden teslim alarak yalnız başına idareye başlamıştır (H. 489 ortaları=1096)¹².

Sökmen ve Artuklu âilesinin Kudüs'ten ayrılması

Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un Sultan Berkyaruk'a yenilmesi ve öldürülmesi sonunda, Suriye'de çıkan karışıklıklardan istifade ile Suriye ülkesini yeniden kendi hâkimiyet alanına almak isteyen şîî Mısır-Fatımî halifesi Mustansır, veziri, Bedrülcemalî'nin oğlu emîrül-

⁹ İbnü'l-Adim, göst. yer.

¹⁰ İbnü'l-Adim, II., 124.

¹¹ İbnü'l-Adim, II., 124. واقطع الملك رضوان معرة النعمان سكان بن ارتق وأعمالها

¹² İbn Kalanîsî, s. 132; İbnü'l-Adim, göst. yer. بيت وسار سكان الى بيت

المقدس و تسلمها من نواب اخيه و اقام بها.

cuyûş Efdal'in kumandasında Kudüs üzerine bir ordu gönderdi. Fâtımî ordusu Kudüs önlerine geldiği zaman Efdal, şehirde bulunan Sökmen ve kendisi İlgazi'ye haber göndererek "şehrin kan dökülmeden kendisine teslim edilmesini" bildirdi. Sökmen ve İlgazi, Efdal'in bu teklifini reddettikten sonra şehre karşı kuşatma savaşı yapmağa başlayan Fatımî ordusu karşısında, savunma hareketlerine giriştiler¹³. Efdal gösterilen sıkı savunma karşısında surları yıkmak ve bu suretle şehri daha kolay ele geçirmek maksadı ile Kudüs surları karşısına mancınıklar kurdurdu¹⁴. Efdal'in kalabalık ve silâh bakımından üstün ordusuna karşı Sökmen, kardeşi İlgazi ile Kudüs'ü kırk gün sıkıca savunmuşsa da mancınıklarla şehir surlarının yıkılması üzerine zorlaşan savunmaya devam edememiş ve H. 489 Şaban (1096 Temmuz-Ağustos) tarihinde şehri Efdal'e teslim etmek mecburiyetinde kalmıştır¹⁵. Şehri savaşla almasına rağmen Efdal, Sökmen ve İlgazi'ye hil'at vermiş ve maiyyetleri ile birlikte kendilerini serbest bırakmıştır¹⁶.

Mihrab-ı Davud'u Efdal'e teslim ettikten sonra, kardeşi ve bütün Artuklu ailesi ile birlikte Kudüs'ten ayrılan Sökmen, H. 490 Muharrem (1096 Aralık) inde Haleb'e gelmiştir.¹⁷

¹³ İbn Kalanisi, s. 135; İbn Müyesser, II., 38.

¹⁴ İbnü'l-Esir, (X., 98). bu mancınıkların kırka yakın olduğunu kaydetmiştir.

¹⁵ İbn Kalanisi, 135; İbnü'l-Esir, X., 98; İbn Müyesser, II., 38; İkd, III., 213a; Sibt, XII. 89b; Müneccimbaşı, 389b; Cenabî, el-Eylemü'z-zâhir fi ahbari'l-evâil ve'l-evâhir, 407b; Enzyklopaedie des Islam, al-Kuds, Sukman, Rıdvan mad-deleri; İslm. Ansk. İlgazi mad.

¹⁶ İbn Kalanisi, İbnü'l-Esir, İbn Müyesser, göst. yerler. Kudüs'ün Artukogullarından alınış tarihini İbn Kalanisi, İbn Müyesser, İbn Hallikan H. 491 (1097-1098) olayları arasında zikretmişlerse de bu bizce doğru görülüyor. Çünkü, melik Rıdvan, kardeşi Dukak'tan Dımışk'ı almak için harekete geçer. Surlarının çok kuvvetli olması sebebiyle, buna muvaffak olamayacağını anlar ve yanında Antakya hâkimi Yağısıyan olduğu halde Fatımiler tarafından zapt edilmiş bulunan Kudüs'ü almağa teşebbüs ederse de (H. 489 son ayları) askerleri dağıldığından geri döner. İbnü'l-Esir, X.; İbn Kalanisi, s. 132; Sibt, 86a: H. 489 yılı son aylarında melik Rıdvan'ın, Kudüs'ü geri almağa teşebbüs etmesi olayı, buranın, Artuk oğlu Sökmen ve İlgazi'den H. 489 yılı Şaban ayında Fatımiler tarafından alınmış olduğu kaydının doğruluğunu göstermeğe yeter zannederiz. Kudüs'ü ele geçirmeğe muvaffak olan Efdal, buranın idaresini İftiharüddevele adında birisine bırakmıştı. Haçlılar, Kudüs'ü işte bu Fatımî valisinden almışlardır (H. 492 Şaban-1099 Haziran).

¹⁷ İbnü'l-Adim, II., 125.

Sökmen Haleb'e geldiği zaman, melik Rıdvan'dan ayrılarak Dukak tarafına geçmiş bulunan Antakya hâkimi Yağısıyan, Dukak'ı, kardeşi Rıdvan'ın elinde bulunan Haleb'i almaya teşvik ve ikna etmesi üzerine Dukak, yanında Tuğ-Tekin ve Yağısıyan olduğu halde Haleb'e yürüdü. Yağısıyan, H. 489 yılında melik Rıdvan'ın Sökmen'e ikta etmiş olduğu Maarretünnuman'ı, Sökmen'in buradaki nâiblerinden almış ve Sökmen'in kuvvetleri de burasını bırakmak zorunda kalmışlardır¹⁸.

Kardeşinin Haleb'i almak maksadiyle harekete geçmiş bulunduğunu öğrenen melik Rıdvan, Sökmen ile birlikte Türk ve Araplardan kurulmuş olan ordusunu alarak Kınnesrin'de Kuvayk çayının karşı kıyısında karargâhını kurmuş olan kardeşi melik Dukak'a karşı, çayın bu kıyısına da kendisi karargâhını kurdu. Daha önce yardıma çağırılmış bulunan Sumeysat emîri İlgazi oğlu Süleyman da kalabalık ordusu ile gelip Rıdvan'ın kuvvetleri ne katıldı. Rıdvan ve Dukak arasında yapılan müzakerelere rağmen barışa varılmadı. Bu arada Dukak tarafından bulunan Yağısıyan'ın Sökmen'e "ey sütçü, bu iki melik kendi mülkleri için çarpışıyorlar, sen hangi sıfatla bu ikisi arasına giriyorsun?" diye söylediği alaylı söze karşı Sökmen "bunun sebebini yarın anlarsın" demekle yetinmiştir¹⁹. H. 490 Rebiülevvel (Şubat 1097) pazartesi günü her iki taraf kuvvetleri arasında şiddetli bir çarpışma başladı. Kaynakların işaret etmiş oldukları gibi, bu çarpışmada Sökmen, sonderece kahramanlık ve cesaret göstermiş ve bunun sonucu olarak melik Dukak ve yardımcıları ağır bir yenilgiye uğramışlardır. Bu yenilgiden sonra Haleb'i kuşatmadan vazgeçen Dukak, Dımeşk'a, Yağısıyan da Antakya'ya gitmişlerdir²⁰.

Yukarıda bir kısmını anlattığımız veçhile sultan Tutuş'un oğulları arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklardan istifade ile Suriye'de hâkimiyet alanlarını genişletmek ve dolayısıyla şîliği daha geniş bölgelere yaymak ve kuvvetlendirmek maksadiyle Mısır Fatımî halifesi Musta'li ve emîrül-cuyûş Efdal, melik Rıdvan'a "hâkim olduğu memleketlerde, halife Musta'li adına hutbe okutmasını ve buna karşılık ta kendisine, kardeşi Dukak'ın elinde bulunan Dımeşk'ı

¹⁸ İbnü'l-Adim, II., 126.

¹⁹ İbnü'l-Adim, göst. yer.

²⁰ İbnü'l-Adim, II., göst. yer; İbnü'l-Esir, X., 93; İkd, III., 211a.

almak için asker vereceklerini” bildiren bir mektup gönderdiler (490=1097). Zayıf iradeli bir adam olan Rıdvan, kendisine pek çekici görünen bu teklifi hemen kabul etmiş ve hâkim olduğu yerlerde Abbasî halifesi adına okunan hutbeyi kaldırarak şîî-Mısır halifesi adına okutmağa başlatmıştır. Fakat çok geçmeden durumdan haberdar olan Sökmen, Yağısıyan ile birlikte derhal melik Rıdvan'ın yanına gelerek hutbeyi şîî halifesi adına okutmasına şiddetle karşı koymuş ve onu bu kararından vazgeçirmeğe muvaffak olmuştur. Ancak dört hafta kadar şîî halifesi adına okunan hutbe, yeniden Abbasî halifesi adına okunmak üzere değiştirilmiştir²¹. Sökmen ile Yağısıyan'ın sünnlüğü koruyan bu enerjik hareketleri sayesinde Mısır halifesinin şîliği yayma gayesini güden bu davranışı da bu şekilde başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Antakya kuşatmasına katılışı

H. 490 Şaban ortalarında (1097 Temmuz sonları) haçlı ordularının Bîre'yi alarak Antakya'ya doğru hareket etmeleri üzerine melik Rıdvan, Antakya hâkimi Yağısıyan ve emîr Sökmen savunma hazırlıklarına girişirlerken, diğer taraftan da Yağısıyan, oğlu ile Dımışk'ta bulunan Dukak'a, Humus emîri Cenahüddevle Hüseyin'e ve diğer islâm emîrlere, haçlılarla savaşmak üzere, kendilerine yardım etmeleri hususunda haberler göndermişti. Durum, yukarıda adı geçen emîrlar arasında müzakere edilmiştir. Bu müzakereler sırasında Yağısıyan'ın “Antakya'ya gidilip burasının haçlılara karşı savunulmasını” tavsiye etmesine karşılık Sökmen “önce Diyarbekir bölgesine gidilmesini, orasının alınmasından sonra, buradan temin edilecek kuvvetlerle tekrar geri dönülüp haçlılara karşı konulmasını” teklif etmiştir. Fakat Sökmen'in, tehlikeli bir şekilde ilerlemekte olan haçlılara karşı kalabalık Türkmen kuvvetlerinin bulunduğu Diyarbekir bölgesinden elde edilecek askerlerle kuvvetli bir savunma kurulması yolundaki teklifi, diğer emîrlar tarafından iyi karşılanmamıştır. Sonradan cereyan eden olaylar — ileriki bölümlerde anlatacağımız gibi — Sökmen'in yaptığı bu teklifin yerinde olduğunu göstermiş ve sonunda Sökmen'in Diyarbekir bölgesinden topladığı kuvvetler, haçlılara karşı büyük başarılar elde etmişlerdir. Yukarıda anlattığımız sebepler

²¹ İbnü'l-Esir, X., 93; İbn Kalanîsî, s. 133; İbnü'l-Adim, II., 127; İbn Müyesser, II., 37-38; Sibt, XII., 89b; İkd, III., 211a.

yüzünden, emîrler arasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları dolayısıyla bir anlaşma olmamış ve devamlı surette ilerleyen haçlılar karşısında köklü bir savunma bölgesi kurulamamıştır²². Bu sebepten, İslâm topraklarında kolaylıkla ilerlemekte olan haçlı orduları tarafından H. 491 Receb (1098 Haziran) inde Antakya'nın, — burçlardan birini savunan Niruz İbnüzzerrad adlı Antakyalı bir Ermeni'nin ihaneti sebebiyle — işgali üzerine melik Dukak, melik Rıdvan, Musul emîri Kür-Boğa, Tuğ-Tekin, Sökmen, Humus hâkimi Cenahüddevle, Sincar hâkimi İlgazi oğlu Süleyman kuvvetlerinden kurulan Türk ordusu çabucak Antakya üzerine yürüdü. Şehir Türk ordusu tarafından kuşatılmış, Boémond, Tancrede, Saint-Giles, Baudouin, Godefroi gibi ünlü haçlı prenslerinin kumandası altındaki haçlı ordusu — bilhassa yiyecek bakımından — çok sıkışık bir duruma düşmüştü. Fakat Kür-Boğa'nın, haçlıların isteği üzerine, kuşatmayı bırakıp savaşı şehrin dışında kabul etmesi sonucu olarak bütün Türk kumandanları haçlı hücumları karşısında birer birer bozulup geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak Sökmen kuvvetleri ile savaşa devam etmiş ve hattâ kaynakların işaret ettiklerine göre, haçlılar onu takip etmekten bile çekinmişlerdi. Fakat bu hal çok sürmemiş, Sökmen de üstün haçlı kuvvetleri karşısında yalnız başına savaşa devam edemiyerek geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır²³.

Haçlılara karşı Suruç savaşı

Yukarıda anlatmış olduğumuz veçhile, sultan Tutuş, büyük sultan olma uğruna sultan Berkyaruk ile giriştiği mücadelede, kendi aleyhine hareket etmiş olan emîr Bozan'ı öldürdükten sonra ona ıкта etmiş olduğu memleketlerden Suruç'u Sökmen'e vermişti. Sökmen, kaynaklarda herhangi bir açık kayıt yoksa da olayların cereyanından, burasını sonradan kardeşinin oğlu Belek'e verdiği anlaşılıyor²⁴. Belek, çoğu Ermeni olan Suruç halkına ağır vergiler yükletmiş ve bu yüzden kendisinden memnun olmayan halk, o zaman Urfa kontu bulunan Baudouin I.'e haber gönderip şehri kendisine teslim edecek-

²² İbnü'l-Adim, II., 129; İbn Kalanisi, s. 134.

²³ İbnü'l-Esir, X., 95-96; İbnü'l-Adim, II., 137; İbn Kalanisi, s. 136.

²⁴ Bu hususta bk. İbn Şeddad, 18b; el-Hurübü's-salibiyye fi Asari's-Sür-yaniyye (arapça terc. İshak Ermele el-Süryani, Beyrut 1929), s. 36; İslm. Ansk. Belek mad. Müneccimbaşı'nda ise (389b) Suruç'un önce Belek'in babası Behram'a ait olduğu ve öldüğü zaman da oğlu Belek'e kaldığı kaydedilmiştir.

lerini bildirerek, onu Suruç'a dâvet etmişlerdir²⁵. Baudouin I. beraberinde bulunan Ermeni emîr ve askerleri ile Suruç'a gelmiş ve şehri işgal etmiştir. Belek te buradan ayrılmak zorunda kalmıştır (H. 494=1110).

Haçlıların Suruç'u işgal ettiklerini ve Belek'in de buradan ayrılmak mecburiyetinde kaldığını haber alan Sökmen, kalabalık ordusu ile yanında Belek olduğu halde Suruç'a yürüyerek şehri kuşattı. Sökmen'in hücumlarına karşı Suruç senyörü Foulque de Chartres ve yeni Urfa kontu olan Baudouin II. Ermeni askerleriyle birlikte şehri savunmaya başladılar. Burada Sökmen ile haçlı ve Ermeni kuvvetleri arasında çok şiddetli bir savaş cereyan etmiştir. Fakat Türk askerlerinin yiğitçe çarpışması karşısında, haçlılar bozulmuş ve Türkler birçok Frank ve Ermeni askerini kılıçtan geçirmişlerdir. Hattâ ölümler arasında Suruç senyörü de bulunuyordu. Diğer taraftan Urfa kontu güçlülük ve perişan bir halde, ancak yanında üç kişi olduğu halde Urfa'ya gelebildi (H. 494 Rebiülevvel=1101 Ocak)²⁶. Suruç'ta bulunan Müslüman halkın Sökmen ile birleşmiş olmasına ve ona yardım etmesine karşılık, şehrin Sökmen tarafından alınmasından sonderece endişelenen Hıristiyan halk, evlerini, dükânlarını bırakarak yalnız yiyeceklerini alıp yanlarında Lâtin piskoposu Benedict olduğu halde iç-kaleye çekilmişler ve Türklere karşı yeniden direnmeye başlamışlardır²⁷. Bunun üzerine Sökmen, Hıristiyan halkın sığınmış olduğu iç-kaleyi daha şiddetli bir şekilde sıkıştırmaya başladı. Diğer taraftan ağır bir yenilgiden sonra Urfa'ya kaçmış olan Baudouin II. buradan Antakya'ya giderek, orada yeni kuvvetler toplayarak yeniden Suruç üzerine gelip Türklere savaşa girişti. Bu durum karşısında Sökmen, iç-kalenin kuşatmasını gevşeterek işgalinde bulunan Suruç'a yeniden hücumla geçmiş bulunan Baudouin II., ye karşı çarpışmak zorunda kaldı. Urfa kontunun taze kuvvetlerle tekrar Suruç'a gelip savaşa başladığını haber alan ve bunun sonucu olarak mızrakları üzerinde ateşler yakarak sevinç gösterileri yapan iç-kaledeki mahsurlar, Türklerin Urfa kontu ile

²⁵ İbnü'l-Esir, X., 113; İbn Şeddad, 18b; İslm. Ansk. Belek mad.

²⁶ el-Hurübü's-salibiye, s. 37; Mateos, Urfalı, Vekâyi-name (T. T. K. Ktp., Türkçeye çeviren H. Andreasyan) ks. II., s. 234; İbnü'l-Esir, X., 113; İbn Kalanisi, s. 138.

²⁷ el-Hurübü's-salibiye, s. 37; Steven Runciman, A History of the Crusades, Cambridge 1952, II., s. 37.

çarpışmağa gitmesini fırsat bilerek kaleden çıkıp onlarla savaşa başladılar. İkinci defa Suruç'ta çok şiddetli bir savaş vukua geldi. Fakat Sökmen, Frankları yeni bir yenilgiye uğratmak üzere iken, bir kısım Türkmen askerinin savaş meydanını terketmesi sonucunda, bozularak Suruç'tan çekilmek zorunda kalmıştır²⁸.

Urfa kontu Baudouin II. Suruç'u işgal ettikten sonra burada bulunan Müslüman halkın kendisine boyun eğmemesi üzerine, Frank askerleri bunları korkunç bir şekilde kılıçtan geçirerek şehri baştan aşağı yağma etmişlerdir. Bundan başka bir kısım Müslüman halk da Urfa'ya göçetmek zorunda bırakılmıştır²⁹.

Kür-Boğa ile çarpışması

Kür-Boğa³⁰, Selçuklu sultanı Berkyaruk'un himayesi altında Harran, Nuseybin ve Musul'u ele geçirdikten sonra, H. 494 (1100-1101) yılında Diyarbekir bölgesinin en önemli kalesi olan Âmid'i almak üzere, beraberinde, Tutuş tarafından öldürülen emir Aksungur'un oğlu Zengi olduğu halde, ordusu ile Musul'dan hareket etti.³¹ Âmid şehri bu sıralarda, İnal oğullarının elinde bulunuyordu. Kür-Boğa, Âmid'i kuşatmaya başlayınca buranın sahibi³², Suruç'u terk ederek Diyarbekir bölgesinde kendine bir yurt arayan Sökmen'i yardıma çağırdı³³. Sökmen kardeşinin oğlu Yakutî ile beraber askerlerini toplayarak sür'atle Âmid emîrinin yardımına gitti. Kür-Boğa, Sökmen'in savaşa katılımı yüzünden sonderece endişelenmişti. Âmid önlerinde Sökmen ve Âmid emîri ile Kür-Boğa arasında şiddetli bir çarpışma yapıldı. Sökmen ve Âmid emîri bu çarpışmada galip gelmek üzere idiler. Fakat Kür-Boğa, dağılmağa başlayan

²⁸ İbnü'l-Esir, İbn Kalanîsî, el-Hurûbü's-salibiyye, Mateos, göster. yerler; Sıbt, XII., 89b vd.; Azimî (nşr. C. Cahen, JA, 1938), s. 347; karşılaştır: İbrahim Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s. 27.

²⁹ Yukarıda göst. yerler.

³⁰ Sarsılmaz, kuvvetli "Boğa" mânasına gelen 'Kür-Boğa' adının okunuşu hakkında bk. İslm. Ansk. Kur-Boğa mad.

³¹ İbnü'l-Esir, X., 136; Ayn. Müell., Tarihü Atabekân-ı Musul, s. 30.

³² Bu sıralarda İnal oğullarının hâkimiyetinde bulunan Âmid'de, bu sülâlenin hangi emîrinin bulunduğu kaynaklarda açıklanmamış, sadece bu emirden "وصاحبها من امراء التركان" diye bahsedilmektedir. Bk. Tarihü Atabekân-ı Musul, s. 31; İbnü'l-Esir, X. 136.

³³ İbnü'l-Esir; Tarihü Atabekân-ı Musul, göster. yerler; İbn Şeddad, 26b; Cenabî, 407b.

askerleri heyecana getirip onları yeniden savaşa devam ettirmek maksadiyle, beraberinde getirmiş olduğu Zengi'yi kaçmakta olan süvarilerin önüne atarak "vaktiyle sahibiniz olmuş olan Aksungur'un oğlu için çarpışın" diyerek onlara cesaret verdi³⁴. Kür-Boğa'nın bu hareketi karşısında, bozulmaya yüz tutan atlı ve yaya askerler heyecanlanarak geri dönüp Sökmen ve Âmid emîrinin kuvvetleri üzerine saldırdılar. Bu sefer daha şiddetli bir şekilde başlayan çarpışma sonunda, Sökmen ve Âmid emîrinin askerleri bozguna uğradı. Sökmen'in yanında bulunan yeğeni Yakutî, Kür-Boğa tarafından esir alınıp Mardin kalesinde hapsedildi³⁵. Fakat pek güçlkle savaşı kazanabilmiş olan Kür-Boğa, surları çok sağlam olan Âmid'i kolayca elegeçiremeyeceğini anlamış ve kuşatmayı bırakarak buradan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Hısn-ı Keyfa'yı alması ve İlk Artuklu Beyliğini Kurması

Musul emîri Kür-Boğa, sultan Berkyaruk'un isteği üzerine, İspahud Sabave b. Humar Tekin ve Sungurca ile birlikte Azerbaycan'da ayaklanmış bulunan Mevdud b. İsmail'e karşı savaştığı bir sırada, bir aralık Huy'a gelmiş ve burada hastalandıktan bir müddet sonra da H. 495 Zilkade (1102 Ağustos) tarihinde ölmüştü. Ölmeden önce, hâkimiyetinde bulundurduğu Musul'un idaresini, yanında bulunan Sungurca'ya vasiyet ettiği için Sungurca askerleri ile birlikte Musul'a gelmiş ve şehrin idaresini eline almıştı. Fakat Sungurca'dan memnun olmayan Musul ileri gelenleri, Hısn-ı Keyfa'da Kür-Boğa adına hâkimiyet kurmuş olan Türkmen Musa'ya haber göndererek "çabucak gelip Musul'u teslim almasını" bildirdiler. Türkmen Musa beraberinde eski Diyarbekir Mervanlı Beyliği hâkimi Mansur'un oğlu olduğu halde Musul'a geldi. Musul'da bulunan Sungurca, Musa'nın kendisine itaat ve tâbiyet bildirmek üzere geldiğini zannederek memleketin ileri gelenleri ile bizzat onu karşılamağa çıkmıştı. Türkmen Musa ve maiyetiyle bir konuşma sırasında çıkan bir münakaşa yüzünden, Sungurca kılıcını çekip Musa'nın üzerine yürüyerek başından yaraladı. Fakat bu durum karşısında Musa da

³⁴ İbnü'l - Esir, X., 136.

³⁵ İbnü'l - Esir, İbn Şeddad, Tarihü Atabekân-ı Musul, göst. yerler, İkd, III., 225b.

hareketsiz kalmamış, süratle Sungurca'nın üzerine atılmış ve onu yere yıktıktan sonra Musa'nın yanında bulunan Mansur'un oğlu da bıçağını çekerek Sungurca'yı orada öldürmüştür. Bundan sonra Musa, Musul'a girmiş, Sungurca'nın adamlarına hil'at vermiş ve onlara çok iyi muamelelerde bulunmuştur. Çok geçmeden Musa'nın, Sungurca'yı öldürerek Musul'da idareyi ele aldığını haber alan Ceziret-i İbn Ömer sahibi Çökürmüş, Nuseybin'e giderek burasını işgal ettikten sonra Musul üzerine harekete hazırlanmağa başladı. Durumu öğrenen Musa, kuvvetleri ile Çökürmüş'e karşı çıkmışsa da askerlerinden birçoğunun kendisine ihanet ederek Çökürmüş tarafına gelmesi üzerine, yenilerek Musul'a dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Fakat Çökürmüş, onu takip ederek Musul'da kuşatmaya başladı. Sıkışık bir duruma düşmüş olan Musa, bu sıralarda Diyarbekir bölgesinde bulunan Sökmen'e "hâkimiyetinde bulunan Hısn-ı Keyfa ile birlikte on bin dinar para vereceğini vaad ederek, süratle kendisine yardım etmek üzere Musul'a gelmesini" istedi³⁶. Sökmen bu haberi alır almaz, kuvvetleri ile Musa'nın yardımına koştu. Musul'da Musa'yı şiddetle kuşatmış bulunan Çökürmüş, Sökmen'in Musa'ya yardım için gelmekte olduğunu öğrenince derhal kuşatmayı kaldırıp ve Musul'dan ayrıldı³⁷. Kuşatılmaktan kurtulan Musa, kendisine yardıma gelmekte olan Sökmen'i karşılamak maksadiyle, şehirden çıkıp Kerrase köyüne geldiği zaman, Kavami kölelerinden birkaç kişinin suikadına uğrayarak öldürülmüştür³⁸. Musa'nın öldürülmesinden sonra, Sökmen hiç vakit kaybetmeden hemen geri dönmüş, onun kendisine vaad etmiş olduğu Hısn-ı Keyfa kalesini, Musa'nın buradaki nâiblerinden teslim almıştır (H. 495 = 1102 yılı sonları)³⁹. Sökmen, Hısn-ı Keyda'yı ele geçirdikten sonra burada ilk olarak Artukluların "Hısn-ı Keyfa" veya "Sökmeniyye Tabakası" denilen kolunu tesis etmiştir ki bu kol, H. 629 (1231) yılında Eyyubiler tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar devam edecektir.

³⁶ İbnü'l - Esir, X., 120; İkd, III., 219b; A'lâikü'l - hazire, 80b; Ebü'l - Fida, II., 215; Münecimbaşı, 389b; Cenabî, 407b.

³⁷ İbnü'l - Esir, X., 120.

³⁸ Türkmen Musa öldürüldükten sonra, bu civarda bir tepeye gömülmüş ve bu tepenin adı Tell-i Musa (Musa Tepesi) olarak kalmıştır (İbnü'l-Esir, X., 120; İkd, III., 219b; Ebü'l-Fida, II., 215).

³⁹ Yukarıda göst. yerler ve İbnü'l - Ezrak, 158a. . . . ورجع الأمير سقمان الى الحصن فلحقها

Kardeşi İlgazi'ye yardımı

Selçuklu sultanı Berkıyaruk, H. 496 Rebiülevvel ortalarında (1102 Aralık) Gümüş Tekin el-Kayseri'yi Bağdad şahneliğine tâyin etmiş ve bu maksatla onu Bağdad'a göndermişti. Bu tarihte Bağdad'da büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için kardeşi Berkıyaruk ile daimî mücadele halinde bulunan Muhammed Tapar'ın şahnesi Artuk oğlu İlgazi bulunuyordu. İlgazi, Gümüş Tekin'in Bağdad'a şahne tâyin edilmiş olduğunu haber almış ve hemen Hısn-ı Keyfa emîri bulunan kardeşi Sökmen'e haber göndererek "Gümüş Tekin'e karşı kendine yardım etmesi için süratle Bağdad'a gelmesini" bildirdikten sonra ⁴⁰ bizzat Hille emîri Seyfüddevle Sadaka'ya gitmiş ve daha önce anlaşmış oldukları üzere ⁴¹, Gümüş Tekin'e karşı onun da yardımını sağlamıştır.

Sökmen, kardeşi İlgazi'den aldığı haber üzerine, askerlerini toplayarak Bağdad'a hareket etti. Yolu üzerinde bulunan Tekrit şehrine yaklaştığı zaman, askerlerinin bir kısmını yağ, bal ve peynir satıcısı şeklinde oraya gönderdi. Bunlar şehre girdikleri zaman halka "Sökmen artık buraya gelmekten vazgeçti" diyerek onları kandırdılar. Düzme Türkmen satıcıları yanlarında getirmiş oldukları yağ, bal ve benzer şeyleri sattıktan sonra gece gizlice, şehir kapılarını koruyan bekçilerin hepsini öldürüp kapıları açtılar. Bu sırada şehrin dışında bekleyen Sökmen de askerleri ile birlikte gelerek şehri baştan aşağı yağma etmiştir ⁴².

Sökmen, burada fazla kalmayarak doğruca Bağdad'a gelmiş ve Remle'de karargâhını kurmuştur. Diğer taraftan Berkıyaruk'un şahnesi Gümüş Tekin, Bağdad'a geldiği zaman İlgazi buradan ayrılarak Remle'de bulunan kardeşi Sökmen ile birleşmiş, yakında bulunan Duceyl nehri kenarındaki birkaç köyü yağmalamışlardır. Yeni şahne Gümüş Tekin'e ait askerlerden bir kısmı bu yağma hareketlerini önlemek için Sökmen ve İlgazi'yi takip etmişlerse de hiçbir şey yapamadan geri dönmüşlerdir. Gümüş Tekin, İlgazi'nin müt-

⁴⁰ İbnü'l-Esir, X., 124; İkd, III., 221b.

⁴¹ Bağdad'a gelen Yınal, İlgazi ve kardeşi Sökmen ile Meşhed-i Ebü Hanife'de bir toplantı yaparak "daima sultan Muhammed Tapar'a sadık kalmaları hususunda" anlaştıktan sonra Hille'ye gidip buranın emîri Sadaka ile de birleşmişler ve onu ittifaklarına almışlardır (İbnü'l-Esir, X., 123).

⁴² İbnü'l-Esir, X., 124.

tefiki Hille emîri Sadaka'yı kendi tarafına çekmeğe çalışmışsa da Sadaka ona müspet cevap vermeyerek Sarsar'a çekilmiş ve bu sıralarda Harbi ilçesinde bulunan Sökmen ve İlgazi'ye "kendilerine yardıma gelmekte olduğunu" bildirmiştir. Üç müttefik Duceyl nehri yöresinde hiçbir köy bırakmıyarak hepsini tamamen yağma etmişlerdir⁴³. Bu yağma hücumları yüzünden, bu yerlerde çok şiddetli bir yiyecek sıkıntısı başgöstermiştir. Nihayet halife Mustazhır Billah'ın İlgazi ve müttefiklerine "sultan Berkyaruk'un Bağdad şahnesi Gümüş Tekin'i, şehirden uzaklaştıracağına" dair olan vaadi üzerine, bu korkunç yağma hücumları sona ermiş ve pek karışık bir hal almış olan durum yeniden düzelmiştir⁴⁴.

Mardin'i ele geçirmesi :

H. 494=1103 yılında Mardin'i ele geçirmiş bulunan Yakutî'nin⁴⁵ ölümünden sonra buraya kardeşi Ali hâkim olmuştur⁴⁶. Fakat

... لما وصل سيف الدولة الى صرصر ارسل الى ايلغازي . . . وسقان وكانا بحربي يمرفها انه قد اتى لنصرتها فعادا ونها دجيلا ولم يبقيا على قرية كبيرة ولا صغيرة . . . غلت الأسعار . . .

⁴³ İbnü'l - Esir, X., 124.

⁴⁴ İbnü'l - Esir, X., 124-125.

⁴⁵ Hısn-ı Keyfa emîri Sökmen'in yeğeni Yakutî H. 495 yılında amcası ile birlikte Kür-Boğa'ya karşı, Âmid amirine yardım maksadiyle girişilen savaşta tutsak edilmiş ve Kür-Boğa tarafından Mardin kalesinde hapsedilmiş olduğunu, yukarıda anlatmıştık. Fakat Artuk Bey'in karısının bizzat Kür-Boğa'ya gidip Yakutî hakkında ricada bulunması neticesinde hapisten kurtulmuştu. Mardin'i çok sevmiş bulunan Yakutî burasını ele geçirmek yollarını aramağa başladı. Mardin, sultan Berkyaruk tarafından bir erkek şarkıcıya verilmişti. Yakutî, bu sıralarda Mardin havalisinde bulunan birtakım Kürt aşiretlerinin devamlı surette şehir civarını yağma etmeleri sebebiyle, korku içinde bulunan Mardin sahibine haber göndererek "aralarında dostluk ve sadakatin bulunmasından dolayı, Mardin'i imar edeceğini, Kürtlerin saldırılarına karşı koruyacağını, bundan başka komşu yörelere hücum edip yağmalamak ve bu suretle ele geçireceği ganimeti gene Mardin için sarfetmek niyetinde olduğunu ve nihayet bütün bunları yapabilmesi için de Mardin'de oturması gerektiğini" bildirdi. Yakutî'nin bu teklifini memnuniyetle kabul eden Mardin sahibi ona burada oturması müsaadesini verdi. Yakutî, Mardin kalesinin rabzında yerleştikten sonra çevredeki yönleri vurmağa başladı. Bir gün kale bekçilerinin büyük bir kısmının katıldığı yağma akınlarından döndükten sonra onları hep bir araya toplamış ve kendi adamlarına "hepsini bağlamalarını" emretmiştir. Bundan sonra maiyyetinde bulunanlarla birlikte kaleyi ele geçirmiştir (H. 496=1103).

Yakutî, Mardin'e hâkim olduktan sonra Çökürmüş'ün elinde bulunan Nuseybin'e akınlara başladı. Bu akınlardan birinde şiddetli bir hastalığa yakalanmış, ata binemez, silâh kullanamaz bir hale gelmişti. Ağır hasta bir durumda at sırtında

Ali, şehri idare etmek üzere gene Ali adında birisini kendine vekil tâyin etmiş, aynı zamanda Ceziret-i İbn Ömer sahibi Çökürmüş'le işbirliği yapmış ve hattâ onun tâbiliğini de kabul etmişti. Bunun üzerine Ali'nin Mardin'deki vekili, derhal Sökmen'e haber göndererek "Kardeşi oğlu Ali'nin, Mardin'i Çökürmüş'e vermek niyetinde olduğunu" bildirmesi üzerine Sökmen, çabucak gelmiş ve şehri işgal etmiştir⁴⁷. Amcası Sökmen'in Mardin'i işgal ettiğini öğrenen Ali, amcasından tekrar şehri "kendisine geri vermesini" rica etmişse de Sökmen "ben burasını ocağımızın sönmemesi, ailemizin devam etmesi için aldım" diyerek teklifini red ettikten sonra kendisine Cebel-i Cûr (Çapakçur) u vermiş ve o da oraya ister istemez gitmek zorunda kalmıştır⁴⁸.

Haçlılara karşı Harran zaferi :

Haçlılar H. 497 (1103-1104) yılında Suriye'de oldukça önemli başarılar kazanmışlardı. Bu başarılarını devam ettirmek ve Suriye ile, Türklerin çok miktarda bulunduğu Diyarbekir bölgesinin bağlantısını keserek islâm dünyasını sıkışık bir duruma sokmak maksadiyle

götürülürken, Çökürmüş kuvvetleri tarafından atılan okla yaralanarak daha ağır bir hale düştü. Bunun üzerine Çökürmüş, bizzat yanına gelerek Yakuti'nin içinde bulunduğu bu ağır ve feci durumu görünce, ağlamaktan kendini alamamış ve ona "niçin böyle yaptın Yakuti?" diye sızlanmışsa da Yakuti kendisine cevap veremeden ölmüştür.

Torunun öldüğünü haber alan Artuk Bey'in karısı hemen oğlu Hısn-ı Keyfa emiri Sökmen'in yanına gitmiş, vaziyeti ona anlattıktan sonra Sökmen, askerlerini toplayarak Çökürmüş'ten, yeğeni Yakuti'nin öcünü almak maksadiyle Nusaybin'i kuşatmıştır. Sökmen ile savaşa girişmekten çekinen Çökürmüş, ona çok miktarda para gönderdikten başka "kardeşi oğlunun çarpışma sırasında öldürülmüş olduğunu ve öldüreni de bilmediğini söyleyerek kendisinin bu öldürme işinde hiçbir rolü bulunmadığını" bildirmesi üzerine Sökmen, Çökürmüş'ün suçsuz olduğuna kanaat getirmiş ve kuşatmayı bırakarak Nuseybin'den ayrılmıştır. (Bu olaylar hak. bk. İbnü'l-Esir, X., 120, 137; İbnü'l-Ezrak, 161a İkd, III., 219 b; Kitabü'l-İber, V., 211-212).

⁴⁶ İbnü'l-Esir, X., 124; İkd, II., 221b.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, X., 137; İkd, III., 225 b.

Sökmen'in Mardin'i aldığı tarih, kaynaklarda bildirilmemişse de Sibt'ta H. 497 (1104) tarihli olaylar arasında ondan "Sahibu Mardin" صاحب ماردین diye bahsetmesi, bize Sökmen'in bu tarihte veya bundan biraz önce Mardin'e hâkim olmuş olduğunu göstermektedir.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, X., 137.

le, gene aynı yılda Edes (Urfa) prensi Baudouin, kardeşi Joscelin ile birlikte, bir taraftan Harran'da iç-karışıklıkların vuku bulduğu⁴⁹ ve diğer taraftan da Hısn-ı Keyfa emiri Sökmen'in, yeğeni Yakutî'nin ölümü yüzünden Musul hâkimi Çökürmüş ile aralarının açık olduğu bir sırada, Harran üzerine yürümüş ve burasını kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştı. Baudouin, ayrıca Antakya prensi Bohemund ile Tancred'i yardıma çağırmişti. Bohemund ve Tancred, Frank ve Ermenilerden kurulmuş olan büyük bir ordu ile yardıma geldiler. Aralarında kararlaştırılan taktiğe göre, Baudouin ile Joscelin Harran savaşına katılacaklar, Bohemund ve Tancred de bir tepe arkasına gizlenecekler ve çarpışmanın en şiddetli bir anında ansızın çıkıp İslâm ordusunun bozulmasını kolaylaştıracaklardı. Harran'ın, haçlı orduları tarafından kuşatılmış olduğunu haber alan Sökmen ve Çökürmüş, aralarındaki düşmanlığı bir tarafa bırakarak birleşmişler ve haçlı ordularına karşı çarpışmak için süratle harekete geçmişlerdi⁵⁰. Sökmen'in beraberinde 7000 Türk askeri, Çökürmüş'ün ise Türk, Arap ve Kürtlerden müteşekkil 3000 atlı kuvveti vardı. Böylece sayısı 10.000'i bulan Türk ordusu, Hapur nehri yakınında Re'sülayn'da toplandıktan sonra, H. 497 Şaban başlarında (1104 Nisan-Mayıs) Baudouin ve Joscelin'in kuvvetleri ile karşılaştı. Türk askerleri, büyük kuvvetlerin toplanmış olduğu Baudouin ordusunun sol kanadına hücumla geçtiler ve biraz sonra da taktik icabı hemen geri dönüp kaçmağa başladılar. Haçlı kuvvetleri, taktik icabı kaçanları takibe koyuldular. Sağ kanatları ile bağlantıları kesilen bu kuvvetler, Belih çayının öbür yakasına geçtikleri sırada, bu yörede pusuya düşürüldüler. Burada çok şiddetli bir şekilde cereyan eden savaş sonunda, haçlı ordusu ağır bir bozguna uğradı ve karargâhlarının savaş meydanına yakın olması sebebiyle bütün ağırlıkları yağmalandı. Urfalı Mateos'un ifadesinden anlaşıldığına

⁴⁹ Harran bu sıralarda, sultan Berkyaruk'un memlûklerinden Karaca'nın hâkimiyetinde idi. Karaca'ya karşı, kendi yerine vekil bırakmış olduğu Muhammed el-İsfahanî ayaklanmış, idareyi eline aldıktan sonra Çavlı adlı bir Türkmenden başka Karaca'nın bütün taraftarlarını Harran'dan çıkarmış ve Çavlı'yı Sipehsalâr tâyin ederek hâkimiyeti tamamen kendi üzerinde toplamıştır. Fakat bir içki sırasında Çavlı, Muhammed el-İsfahanî'yi öldürmüştü ve idareyi eline almıştır (İbnü'l-Esir, X., 130; İkd, III, 222a; Kitabü'l-İber, V., 33; S. Runciman, II., 40).

⁵⁰ İbnü'l-Esir, X., 130; Mateos, ks. III., 251; İbn Kalanîsî, s. 143; Sibt, XII., 105b; İkd, III., 223a.

göre, bu çarpışmada Türk atlıları, haçlıları görülmemiş bir şekilde kılıçtan geçirmiş ve savaş meydanı âdeta kanla sulanmış ve cesetlerle dolmuştur. Plân gereğince, bir tepe arkasında saklanmış bulunan Bohemund ve Tancred, savaş durumunu tetkik için gizlenmiş oldukları tepenin arkasından çıktıkları vakit, haçlı ordusunun korkunç bir şekilde bozguna uğramış olduğunu, bütün erzak ve ağırlıklarının Türk ordusu tarafından yağmalanmış bulunduğunu gördükleri zaman, müdahaleye cesaret edemeden geceyi bekleyip, karanlıktan istifade ile kaçıktan başka hiçbir şey yapamamışlardır. Fakat dağ, tepe ve önemli geçit yerlerine gizlenmiş bulunan Türkler, kaçanların önlerini keserek bir kısmını tutsak, bir kısmını da kılıçtan geçirmiştir. Bohemund ve Tancred kaçırmaya muvaffak oldukları kuvvetlerle çabucak Urfa'ya giderek orasını savunmaya giriştiler.⁵¹

Diğer taraftan yenilgiye uğriyarak kaçmakta olan Edes prensi Baudouin ve Joscelin maiyyeti ile birlikte Belih çayını geçerlerken, atları çayın çamurlarına gömülmüş ve hareket edemez bir hale gelmişlerdi. Bu sırada emîr Sökmen'in ordusuna mensup yiğit bir Türk askeri, Baudouin ve Joscelin'i tutsak edip Sökmen'in çadırına götürdü. Haçlı prenslerinin ağırlıkları ile birlikte Sökmen'in çadırına götürüldüklerini gören Çökürmüş'ün askerleri, ona karşı gelmişler "Bu Türkmenlerin yanında bizim kıymetimizin derecesi nedir? Onlar ele geçirdikleri ganimetleri bize vermeden kendi aralarında paylaşıyorlar" diyerek "Sökmen'in çadırına götürülmüş bulunan Baudouin'in kendi taraflarına alınmasını" istediler. Bunun üzerine Çökürmüş, tutsak prensin Sökmen'in çadırından alınıp getirilmesi hususunda emir verdi. Sökmen, düşmanı takiple meşgûl bulunduğu için Baudouin, kolaylıkla Çökürmüş'ün çadırına getirildi. Fakat bir müddet sonra Sökmen dönünce, adamları durumu kendisine bildirdiler ve Çökürmüş'ün askerleri ile çarpışarak tutsak etmiş oldukları haçlı prensini geri almak için atlarına bindiler. Haçlılarla savaş halinde buldukları bir sırada Sökmen onlara "bizim anlaşmazlığımız yüzünden bu savaşta kazanılmış olan İslâm başarısı araya gitmesin, ben Çökürmüş taraftarlarına karşı olan kızgınlığımı, düşmanların biz İslâmlara arkadan gülmesine tercih etmem" diyerek

⁵¹ Yukarıda göst. yerler; Mateos, ks. III., 252 Continuation de Guillaume de Tyr (yayımlayan: M. Guizot), Paris 1824, s. 109; İbnü'l-Adim, II., 148; S. Runciman, II., 42. Kaynakların ifadesine göre Haçlılar bu savaşta 10.000 (Mateos'ta 30.000) kişi kayıp vermişlerdir.

askerlerinin bu hareketlerine mâni olmuştur⁵². Bundan sonra Sökmen, hiç durmaksızın haçlılardan savaşta elde etmiş oldukları silâh ve elbiseler ile askerlerini yeniden techiz edip Frankların sığınmış oldukları Şeyhan (شيجان) kalelerine yürüdü. Franklar, elbise, silâh ve bayraklarıyla kale önlerine kadar gelen Türk askerlerini görünce bunların, kendilerinin çarpışmayı kazanmış olan askerleri zannederek hiç çekinmeden kaleden dışarı çıktılar. Türk atlıları, bunlara yaklaşır yaklaşmaz hepsini kılıçtan geçirerek burayı kolaylıkla ele geçirdiler. Bundan sonra aynı şekilde hareket edilerek bu yörelerde bulunan diğer bütün Frank kaleleri Sökmen tarafından alınmıştır⁵³.

Diğer taraftan Çökürmüş, askerleriyle Harran'a giderek şehri aldıktan sonra Urfa üzerine hareket etmiş ve şehrin civarını yağmaladıktan sonra burasını kuşatmışsa da Belih çayı savaşından sonra çabucak buraya gelip girişilecek herhangi bir hücumu karşı tahkim etmiş bulunan Bohemund'un, şehri sıkıca savunması ve üstelik şehrin kuzey kapısından dışarı çıkarak karşı taarruza geçmesi sonunda Çökürmüş, kuşatmayı bırakıp beraberinde tutsak Urfa kontu Baudouin olduğu halde Musul'a geri dönmüştür⁵⁴.

Belih çayı zaferi, İslâmların haçlılara karşı şimdiye kadar kazandığı en büyük bir başarı olmuş ve bütün Hıristiyan âlemi bu yenilgi üzerine günlerce üzüntü içinde kalmıştı. Guillaume de Tyr'in de belirttiği gibi (s. 110), Belih çayı savaşı Hıristiyan âlemi için, değerli kumandanlarını kaybetmeleri yönünden, çok tehlikeli bir savaş olmuştur. Sürekli surette zayıflıyarak haçlılara karşı koyamayacak bir hale gelmiş bulunan Arap âlemine yapılmakta olan Türk yardımlarına mâni olmak, Türk ve Arap âleminin bağıntısını kesmek ve bu suretle hâkimiyet bölgelerini genişletmek maksadiyle, haçlıların girişmiş oldukları bu önemli Harran hareketi, emîr Sökmen'in iyi bir asker oluşu ve Türklerin kahramanlıkları yüzünden hüsrarla sonuçlanmıştır.

Ölümü :

Sökmen, Belih çayı savaşından sonra Hısn-ı Keyfa'ya dönmüştü. Bu zafer sonunda, onun yiğitliği ve kabiliyeti bütün Türk ve İslâm

⁵² İbnü'l-Esir, X., 137; Kitabü'l-iber, V., 33.

⁵³ İbnü'l-Esir, X., 137.

⁵⁴ el-Hurübü's-salibiyye, s. 39; İbnü'l-Esir, X., 137; Kitabü'l-iber, V., 30.

âleminde tanındı. Bunun sonucu olarak H. 498 (1104) yılında haçlı hücumlarına maruz kalmış bulunan Trabulus (Şam Trabulus'u) hâkimi Fahruddevle b. Ammar, haçlılarla çarpışmak üzere Sökmen'i yardıma çağırılmış ve kendisine "istediği kadar para ve asker vereceğini" bildirmiştir⁵⁵. Sökmen, Trabulus hâkiminden aldığı bu haber üzerine, hemen sefer hazırlıklarına başlamıştı. Tam bu sırada ağır hasta bulunan Dımışk hâkimi Tuğ - Tekin'den de bir mektup aldı. Tuğ - Tekin mektubunda "kendisinin çok ağır hasta olup ölmek üzere bulunduğunu ve fakat öldükten sonra Dımışk'ı koruyacak bir kimse bulunmadığını, bu yüzden haçlıların kolaylıkla burasını ele geçirebileceklerini" bildiriyor ve Sökmen'e "kendisi öldükten sonra Dımışk'a hâkim olmasını" vasiyet ediyordu. Tuğ-Tekin'in bu mektubunu alan Sökmen, Trablus hâkiminin teklifini nazarı itibare almayarak İslâm âlemi için korunması daha önemli olan Dımışk'a hareket etti. Diğer taraftan Tuğ-Tekin'in, Dımışk'ı Sökmen'e vasiyet ettiğini, onun da şehri almak için buraya gelmekte olduğunu öğrenen maiyeti erkânı, Sökmen'in gelişinden endişe etmişler ve Tuğ-Tekin'e "Sökmen'e yaptığı bu teklifin hiç yerinde olmadığını" söyleyerek "vaktiyle Dımışk hâkimi Atsız'ın, yardıma çağırıldığı Tutuş tarafından nasıl öldürüldüğünü biliyorsun⁵⁶" diyerek Sökmen'i, Dımışk'a sokmamak için tedbirler düşünmeğe başladılar. Fakat tam bu sırada Sökmen, Dımışk yakınlarında bulunan Karyeteyn yöresine geldiği zaman difteri hastalığına (Havânik-Havânik = خوانیق - خوانق) tutulmuştu. Durumunun ağır olduğunu gören adamları, Hisn-ı Keyfa'ya geri dönülmesini tavsiye etmişlerse de Sökmen bunu reddetmiş ve "bilâkis yoluma devam etmek istiyorum, eğer iyi olursam üzerime düşen görevi yapacağım, Allah, ölümden korku sebebiyle küffar ile savaştan geri döndüğümü görmesin, yok eğer ecelim gelir de ölürsem, Allah yolunda savaşa

⁵⁵ İbnü'l-Esir, X., 136; İbn Kalanisi, 146; İkd, III., 225b; Kitabü'l-iber, V., 36.

⁵⁶ H. 470 yılında (1078) Nasruddevle büyük bir Fatımî ordusu ile Dımışk'ı ikinci defa kuşatmaya başladığı zaman, buranın hâkimi emir Atsız, sultan Melikşah tarafından aynı tarihte Suriye ülkesi kendisine ıktâ edilmiş bulunan Tacüddevlü Tutuş'u yardıma çağırılmıştı. Tutuş'un yardıma gelmekte olduğunu haber alan Nasruddevle kuşatmayı bırakmış, Mısır'a geri dönmüştür. Dımışk'a gelen Tutuş, ilk iş olarak kendisini karşılamış bulunan Atsız'ı ve kardeşini öldürmüştür. Daha geniş bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu (İstanbul, 1953), s. 37-38.

giderken şehid olarak ölürüm” demiş ve bunun üzerine yola devam edilmiştir. Bir müddet sonra Sökmen’in hastalığı artmış ve nihayet iki gün dili tutulduktan sonra, H. 498 Safer (1104 Ekim) tarihinde Karyeteyn’de ölmüştür. Adamları onu, bir tabuta koyarak Hısn-ı Keyfa’ya getirmişler ve oraya gömmüşlerdir⁵⁷.

Artukluları Hısn-ı Keyfa kolunu kurmakla ilk Artuklu beyliğinin temellerini atmış bulunan emir Sökmen, gerçekten yiğit, dirayetli olduğu kadar da iyilik yapmayı seven dindar bir Türkmen beyi idi. O, babası Artuk Bey gibi savaş tekniğini iyice biliyordu. İslâm ülkelerinde sürekli bir şekilde ilerliyen ve her gün yeni yeni başarılar kazanarak hâkimiyet bölgelerini genişleten haçlılara karşı Belih çayı zaferi gibi büyük bir başarı kazanarak İslâmların, haçlılar karşısındaki devamlı gerileyişini mevzii olarak ilk defa o durdurmuş ve nihayet mâneviyatı bozulmuş islâm âleminde yeni bir savunma enerjisinin doğmasının âmillerinden birisi olmuştur.

Emir Sökmen öldüğü sıralarda Hısn-ı Keyfa ve Mardin’e hâkim bulunuyordu. Ölümünden sonra oğlu İbrahim bu memleketlere hâkim olmuştur.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, X., 136; İbn Kalanisi, s. 147; Sıbt, XII., 107a; İkd, III., 225b; Azimî, s. 376 (yanlış olarak H. 496 yazılmıştır); Kitabü'l-iber, V., 36; Ebû'l-Fida, II., 219-220; Mateos, ks. III., 254.

ĀĠAÇ - ERİLER

FARUK SÜMER

Ağaç-Eriler Türkiye'deki en eski göçebe topluluklardan birisi olup, onlardan ilk defa XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında bahsedilmektedir. Şimdiye dek bu topluluk etraflı bir şekilde tedkik edilmemiştir. Hattâ elimizde sathî mahiyette de olsa onlar hakkında bir inceleme yazısı mevcut değildir. Bu böyle olmakla beraber *Ağaç-Eriler*'in kavmî menşeleri V. yüzyılda Rusya'da yaşamış olan *Akatzir* adlı bir kavme kadar götürülmüştür. Fakat bu birleştirmeyi kabul etmeye imkân yoktur. Çünkü *Ağaç-Eriler* ile çağdaş bulunan müverrihler ittifakla onların *Türkmen* olduklarını söylerler. Bu müellifler başlıca: İbn Şaddād¹, Malatya'lı Abū'l Farac², Raşİd al dİn³, 'Azİz b. Ardaşİr-i Astar ābādİ⁴, 'Aynİ⁵ ve Maḳrızİ⁶ dir. Hattâ bunlardan Raşİd al- dİn bu hususta aynen şöyle söylemektedir ki, gerçeğin tam bir ifadesidir:

این نام در قدیم الایام نبوده بوقت آنکه اقوامِ اُغوز بدین ممالک
آمده اند طائفهٔ از ایشان که یورت در حدودِ بیشه‌ها داشته بدین اسم
اغاج ایری موسوم گردانیده اند یعنی مردِ بیشه مانند آنکه از اقوامِ مغول
کسانی که یورت نزدیکِ بیشه بوده هوین ارگان نام نهاده اند یعنی
قوم بیشه .

¹ al- A'lāk al- hażİra, British Museum, add. 23334, yap. 63 b, 83 a.

² وهذا علی جهادر حارب الاغجرية وهم قوم مفسدون من التركان
(*Tārİh muhtaşar al-duwal*, Beyrut, 1890, s. 466).

³ Metne bk.

⁴ و چون مدتی بود که تراکهٔ آغاج اری بفضول و فساد بودند
(*Bazm u razm*, neşr. Kılıslı Rifat, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1928, s. 530).

⁵ طوائف التركان من الاغجرية و من الالوج اوق و البوز اوق
(*'Aynİ, Ikḍ al-cumān*, Veliyeddin Efendi ktp., nr. 2394, s. 241).

⁶ وقد کثر فساد طائفة التركان الاجقية و الاغجرية
(*Maḳrızİ, Fatih ktp.*, nr. 4386, Yap, 273a).

türkçe tercümesi : “*Bu ad (yani Ağaç-Eri) eski zamanlarda mevcut değildir. Oğuz kavimleri bu ülkelere gelince onlardan bir bölük ormanlık bölgede yurt tutmuş ve bundan dolayı Ağaç-Eri yani orman adamı adıyla adlanmıştır. Nitekim Moğol kavimlerinden bazı kimselerin yurtları da ormanlara yakın olduğundan onlara Hoyin irgen denilmiştir.*”

Tabii Ağaç-Eriler’in zamanla türkmenleştiklerini iddia etmek de mümkün değildir. Çünkü, bu hususta elimizde hiç bir delil olmadığı gibi, *Akatzirler* ile bizim Ağaç-Eriler arasında bir münasebet kurmak da kabil olmuyor. Yani iki teşekkül’ün yaşadıkları asırlar arasında aşağı yukarı 900 yıllık bir zaman farkı vardır. Bizim Ağaç-Eriler’e ait XIII. yüzyıldan önce hiç bir eserde bir bilgiye rastgelinmiyor. Sonra, bu iki teşekkül birbirinden çok uzak yerlerde yaşadıkları gibi, bu yerler aynı istikametteki göç yolu üzerinde de değildir. Bütün bunlara ilâve olarak, bizim Ağaç-Eriler’in bu adı yaşadıkları yerin coğrafi hususiyetinden aldıkları da açıkça görülüyor. Raşid al-dîn’den başka, Selçuklu müverrihi İbn Bîbî⁸ ve Abû’l Farac⁹ ve diğer müellifler onların *Maraş-Malatya* bölgesinin ormanlık yerlerinde yaşadıklarını açıkça ifade ederler. Diğer taraftan, anlaşılacağı üzere, Ağaç-Eri adı donmuş kavmi bir kelime olmayıp, Türk âleminde her yerde ve her zaman kullanılabilir ve topluluklara verilebilecek bir teşkildir¹⁰. Türk filolojisi ile meşgûl olanlarca iyice bilindiği gibi, eskiden türkçe’de bu nevi teşkiller çokça yapılmakta idi. Bu arada bir çok boy ve oymakların bu mahiyette adlar taşıdıkları görülmektedir. Meselâ : XVI. yüzyılda, *Sivas*’ın güneyinde bir Türkmen kümesi yaşıyor ve buna *Yeni-il* deniliyordu. Bu *Yeni-il* iki koldan meydana gelmişti. Bu kollardan birisi orada çiftçilik yapmakta ve *Dulkadirli* adını taşımakta idi. Ötekisi ise ancak yazın bu bölgeye gelerek davarlarını otlatmakta ve kışın Anteb - Haleb bölgesine dönmekte idi. Bu sonuncu kola *Yaban-Eri* deniliyordu. Çünkü, bu kol aslında

⁷ *Câmi’ al-tavârih*, neşr. Berezin, Petersburg, 1861, s. 25.

⁸ أما از قبل استیلاء اغاجریان که منشأ ایشان صحرا و بیشاه مرعش بود

(neşr. Houtsma, Leyden, 1902, IV, s. 284; Mufasssal, T. T. K., Ankara, 1956, s. 618).

⁹ *Abû’l-Farac* tarihi, terc. Ömer Rıza Doğrul, T. T. K., Ankara, s. 564; E. Dulaurier, Ermeni müverrihlerine nazaran Moğollar, türkçe tercümesi *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 212.

¹⁰ Ağaç-Eriler’in adı, *Bazm u razm* müstesna olmak üzere, bütün kaynaklarda اغاجری olarak yazılmıştır ki, bu, türkçe’deki ses kaynaşmasından ileri gelmektedir.

Haleb Türkmenleri'nden olup, ancak yazın *Sivas*'ın güney bölgesine geliyordu ¹¹.

Ağaç-Eriler, daha önce de işaret edildiği gibi, başlıca Maraş bölgesinde yaşıyorlardı. Hattâ Malatya'nın çevresindeki dağlar, tepeler ve vâdiler bile onların elinde idi. Onlar, buralarda Selçuklu sultanları arasındaki çekişmeleri fırsat bilerek, etrafa akınlar yapmaya başlamışlar, yolları keşerek kervanları soymuşlar, bilhassa Hıristiyan köylerini yağmalamışlardı. 1255 yılında, 'İzz al-dîn Keykâvus tek başına Selçuklu sultanı olunca, *Ağaç-Eriler*'in tedbine karar verildi. Bu maksatla Vezir Kadı 'İzz al-dîn, beğlerbeği Yavtaş ve diğer beyler ordunun başında olarak *Konya*'dan *Kayseri*'ye geldiler. Buradan *Ağaç-Eriler* üzerine bir kuvvet sevk edildi. Lâkin bu sırada *Moğol* kumandanı Baycu'nun kalabalık bir ordu ile Selçuklu sınırını geçtiği haber alındı. Filhakika *Moğolistan*'dan gelmekte olan Hülâgü'nün, *Muşan* ovalarını kendisine terk etmesini istemesi üzerine Baycu Noyan, ailesi, askerleri ve hayvanları ile Selçuklu ülkesine göçmek zorunda kalmıştı. Onun memleketi yeniden istilâ edeceği sanıldığından devlet erkânı büyük bir kaygıya düştü. Bu arada *Ağaç-Eriler*'e gönderilen kuvvet de Baycu'nun gelişi haberi üzerine hiç bir iş yapmadan alenacele geri döndü ¹².

Baycu galesi atlatıldıktan sonra, Sultan 'İzz al-dîn Keykâvus 1257 yılında sâdık ve cesur kumandanlarından Ali Bahadır'ı *Malatya*'ya gönderdi. *Malatya*'ya gelen Ali Bahadır'ın

¹¹ Burada eri kelimesi ile yapılmış bazı teşkilleri kaydediyoruz : Selçuklu emirlerinden birisi *Türkeri* (şüphesiz Türk-Eri) olduğu gibi (neşr. Houtsma, s. 240, 267-269, 275, 276), bu emîrin oğlu da *Rum-Eri* (روم اری) adını taşıyordu (IV, s. 311). XVI. asırda Saruhan sancağında *Türk-Eri* (تورك اری) adlı bir köy olduğu gibi, yine orada *Dügün-Eri* (دوکون اری) ve *Koyun-Eri* (قیون اری) adlı oymaklar da görülmektedir (Saruhan sancağı defteri, Başbakanlık arşivi, nr. 165, yap. 119a). Yine XVI. yüzyılda Kütahya'da yaşayan *Külçular* oymağının 33 vergi evi olan kollarından biri de *Türk-Eri* idi (Kütahya def., nr. 438, s. 20). Bunlardan başka *Dağ-Eri* adını taşıyan bir oymağa da rastlanmıştır. *Il-Eri* ise, halk anlamına geliyor: اما اميرك عسكرى ايل ارى اولمنله اول اطرافده كويلرينه و يرلو يرلرينه طاغيلدیلر (Naïma, tarih, v, s, 195). *Tarcumân Türki ve 'Arabî* adlı eserin âlim müellifi de eri ile ilgili bazı misaller zikrediyor (neşr. Houtsma, Leiden, 1894, s. 29, 30) : رومرى : رجل رومى - قارى : رجل رملى - تركرى : رجل تركى - اوجرى : رجل الطرف - اغاجرى : رجل الشعراء - شرقى : رجل شرقى.

¹² *Ibn Bibî*, mufassal, s. 618; Houtsma neşri, s. 284-285.

ilk işlerinden birisi şehri daimî bir tehdit altında tutan *Ağaç-Eriler*'e karşı yürümek oldu. Ali Bahadır *Ağaç-Eriler*'i bozguna uğrattığı gibi, başbuğlarından Cuti Beg'i de tutsak aldı ise de onu öldürmeyerek, *Malatya* yakınındaki *Minşar* kalesinde hapsedti. Fakat az sonra Baycu Noyan şehrin önünde görüldü. Bunun üzerine Ali Bahadır *Kâhta* kalesine kaçtı. Baycu *Malatya*'dan pek çok aman malı topladıktan ve şehri, Sultan 'İzz al-dîn Keykâvus'a rakib olarak ortaya çıkarılan onun kardeşi Rukn al-dîn Kılıç Arslan'ın adamlarına teslim ettikten sonra, Hülâgü'nün Bağdad seferinde bulunmak için, *Malatya*'dan ayrıldı¹³. *Kâhta*'ya kaçmış bulunan Ali Bahadır'a gelince, Baycu'nun *Irak*'a gittiğini öğrenerek, *Malatya*'ya döndü ise de, halk Baycu'dan korktuğundan, onu şehre sokmadı. Bunun üzerine Ali Bahadır bir yıl önce savaştığı *Ağaç-Eriler*'den yardım istedi; onların yardımı ile *Malatya*'yı kuşattı ve kısa bir zamanda şehir halkını teslim olmak zorunda bıraktı. *Malatya*'da daha kuşatma sırasında başlayan kıtlık, şehrin kapılarını açmasından sonra büsbütün artmıştı. Çünkü *Ağaç-Eriler* ve diğer Türkmenler bütün yolları kesmişlerdi. Bu yüzden halktan birçok kimseler çocuklarını *Ağaç-Eriler*'e satmak zorunda kaldılar. Ali Bahadır bir müddet oturduktan sonra, *Moğollar*'ın yeniden gelmesi üzerine şehri bırakıp Sultanın yanına döndü¹⁴.

Moğollar, Türkmenler'in mukavemetini kırmadan Türkiye'deki nüfuz ve hâkimiyetlerini devam ettiremeyeceklerini anladılar. Bu sebeble, *Hülâgü* Bağdad muhasarasından sonra 660 (1260) da 20.000 kişilik bir orduyu *Ağaç-Eriler*'in üzerine sevk etti. Bu ordu *Ağaç-Eriler*'in mukavemetini kırdı. *Moğollar* onlardan bir çoklarını öldürdüler, bir çoklarını da tutsak aldılar. Bir kısım *Ağaç-Eri*'ler de *Suriye*'ye gitmek zorunda kaldı¹⁵.

¹³ *Abū'l-Farac*, tercüme Ömer Rıza Doğrul, s. 564-565; aynı müellif al-Muhtaşar al-duval, s. 466-467.

¹⁴ Aynı müellif, gösterilen yerler.

¹⁵ E. Dulaurier, gösterilen yer. *Yününî* (*Zayl Mir'ât al-zamân*, Haydar âbad, 1955, II, s. 162), 660 (1262) yılı olayları arasında Hülâgü'nün, *Anadolu*'daki *Moğol* kumandanına şüphelendiği *Türkmenleri* öldürtmesini emrettiğini, bunun üzerine *Moğollar*'dan bir ordunun *Türkmenler*'e saldırarak onlardan çok kimseleri öldürdüğünü ve kalanlarının da bundan dolayı *Suriye*'ye (Şam) göç ettiklerini yazar ki, bu haber şüphesiz *Ağaç-Eri*'lerin tedibi ile ilgilidir. Aynı müellif 663 (1264-1265) yılı olayları arasında 'İzz al-dîn Aybeg al-Ağâceri adlı bir şahıstan bahsediyor ki,

Bu olaydan sonra uzun bir müddet *Ağaç-Eriler*'den bahsedilmemesi, onların gerçekten moğollardan ağır bir darbe yemiş olduklarını gösteriyor. Bununla beraber, *Ağaç-Eriler*, Karaman oğulları *Türkmenleri* gibi, Moğollar arasında büyük bir şöhrete sahip olmalılardır ki, Cāmi'al tavāriḥ'de onlardan mühim bir kavim olarak ayrıca bahsedilir. Hattâ 705 (1305) yılında Türkiye'de valilik (eyâlet) vazifesinde bulunmuş bir Moğol emîrinin Ağaç -Eri adını taşıdığı görülüyor ki¹⁶, bu adın *Ağaç-Eriler*'in şöhretinden dolayı konmuş olması da mümkündür. Fazla olarak *Moğollar*, *Ağaç-Eriler*'in varlığını büsbütün ortadan kaldıramamışlardır. Nitekim XIV. yüzyılın ikinci yarısında yeniden onlardan bahsedildiğini görüyoruz. 1335 tarihlerinde siyasî faaliyete geçen *Dulkadırlılar* da, bilindiği üzere, *Maraş-Elbistan* bölgesinde oturuyorlardı. Fakat *Dulkadırlılar* bütün kaynaklarda *Ağaç-Eriler*'den ayrı bir siyasî teşekkül olarak gösterilir. Ayrıca *Dulkadırlı* ulusuna bazı eserlerde *Atrāk-i Şām* denildiğini de biliyoruz. Bu sebeble, *Dulkadırlılar*'ın buraya *Suriye*'den gelmiş olmaları ihtimali hâtıra geliyor.

XIV. yüzyılın ikinci yarısına ait bir *Memlûk inşâ* kitabında zikredilen muhtelif Türkmen boy ve oymakları arasında *Ağaç-Eriler*'in de adı geçmektedir¹⁷.

780 (1378) yılında Memlûklerin *Haleb* nâibi Temür Bay, mühim bir ordunun başında *Çukur ova*'ya girmişti. Maksudı Sis (bugünkü Kozan) taraflarında karışıklıklar çıkaran *Uç-oklu ve Ağaç-Eri* Türkmenlerini tedib etmek idi. *Ayas*'a varınca, Türkmen beylerinden kırk kişi hediyeler ile huzuruna gelerek kendisinden af dilediler ise de Temür Bay, onları bağlattıktan sonra, obalarına yürüyüp orada erkekleri öldürmüş, kadın ve çocukları tutsak almış ve mallarını yağmalatmıştı. Fakat Temür Bay geri dönerken denize yakın bir yerde bulunan *Bâb al-malik* (Belen) boğazında Türkmen-

bu şahıs, Baybars tarafından bir iş için İskenderiye'ye gönderilmişti (II, s. 323). Bu şahıs her halde ya doğrudan doğruya bir *Ağaç-Eri* veya *Ağaç-Eri*'lerden satın alınmış bir memlûk idi.

¹⁶ Aksaraylı Karîm al-dîn Maḥmud, *Müsamârat al-aḥbâr*, neşr. Osman Turan, T. T. K., Ankara, 1944, s. 302-303.

¹⁷ *Kitâb-icâbat al-sâil ilâ ma'rifat al-rasâil*, Paris bibliothéque nationale, arabça yazmalar, nr. 4437, yap. 47; bu eserden naklen *Şubḥ al-a'sâ*, V, s. 281.

ler'in pususuna düşmüş, kendisi tutsak olduğu gibi, askerinin hemen hepsi imha edilmişti¹⁸.

Ağaç-Eriler'in 796 (1394) yılında *Sivas* bölgesinin güney taraflarında da kargaşalıklar çıkardıkları görülüyor. Bu yüzden *Sivas-Kayseri* hükümdarı Kadı Burhân al-dîn, onların akınlarına karşı ülkesinin güney taraflarını emniyet altında tutmak için bir kale inşa etmişti¹⁹.

Ağaç-Eriler'e dair eski yurtları ile ilgili olarak en son bilgi budur. Bu tarihten sonra ne yerli ne yabancı kaynaklarda, ne de Osmanlı vergi nüfusu tahrir defterlerinde ve diğer arşiv vesikalarında *Ağaç-Eri* adına rastgelinir. *Ağaç-Eriler* ne gibi bir sebeple varlıklarını muhafaza edemediler, bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün olmuyor. Ancak *Ağaç-Eriler*'in *Dulkadırlılar* tarafından yurtlarından çıkarılmış olmaları ihtimali hâtıra geliyor. Biraz önce de işaret edildiği gibi, *Dulkadırlılar Ağaç-Eriler* ile aynı bölgede oturmakla beraber onlardan ayrı bir siyasî teşekkül olarak görünüyorlar. Kaynaklarımız onları daima birbirlerinden ayrı zikrederler. Bu faraziyeyi destekleyen bir husus da, *Kara-Koyunlu* ulusu arasında bu adda bir boyun mevcudiyetidir. Bu boyun daha Kara Mehmed zamanında (1380-1389) *Kara-Koyunlular*'ın hizmetinde bulunduğu görülüyor. Hattâ Kara Mehmed'in kızkardeşi Tatar Hâtun *Ağaç-Eri* beylerinden Hasan Beğ'in annesi idi. Bu *Ağaç-Eri* kolunun mesafenin uzaklığına ve aradaki büyük tabii engellere rağmen, *Kara-Koyunlular*'ın hizmetine girebilmesi böyle bir mecburiyet sebebi ile ilgili olabilir. Bu *Ağaç-Eri* kolu *Kara-Koyunlular* ile *İran*'a gitmişlerdir.

Kara-Koyunlular'ın hizmetinde bulunan *Ağaç-Eri* beyleri şunlardır :

1— Hasan Beg, yukarıda da söylendiği gibi, *Kara-Koyunlu* beyi Kara Mehmed'in zamanında yaşamıştır. Anası adı geçen Kara Mehmed'in kardeşi Tatar Hâtun idi. Kendisi hakkında başka hiç bir bilgiye sahib değiliz²⁰.

¹⁸ 'Aynî, *İkd al-cumân*, Veliyeddin Efendi ktp., nr. 2395, s. 240-241; Mağrizî, *Kitâb al-sulûk*, Fatih ktp., nr. 4386, yap. 273a-274a.

¹⁹ Bazm u-razm, s. 530.

²⁰ Abû Bakr-i Tihriânî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, yayınlayanlar Necati Lugal-Faruk Sümer, T. T. K., Ankara, 1962, I, s. 37.

2— Hüseyin Beg. İskender'in (1420-1439) ileri gelen emirlerinden birisi idi. İskender *Alıncak* kalesinde kardeşi Cihan-Şah tarafından kuşatıldığı zaman Hüseyin Beg, Bayram Beg oğlu Şah-Suvar ile onun yanında idi. İskender'in öldürülmesi üzerine her iki Beg, Şah Kubad'ın emirliğini tanımışlardır ²¹.

3— Sülân Beg. Bu bey ise aynı hâdisede Cihan-Şah'ın yanında bulunuyordu. Hattâ Cihan-Şah İskender'in zevcelelerinden Şah Kubad'ın annesini Sülân Beg'e vermişti ²².

4— Ali Beg. Bu da Cihan-Şah'ın emirlerinden birisi idi. Kendisi 854 (1450) yılında Ak - Koyunlular ile olan savaşlarda başkumandan Tarhan oğlu Rüstem'in maiyetinde bulunmuş ve yapılan çarpışmalardan birinde *Ak-Koyunlular*'a tutsak düşmüştü ²³. Ali Beg barış yapıldıktan sonra serbest bırakılmıştır. Irak-ı Acem ve *Fars*'ın fethedilmesinden sonra Cihan-Şah, Ak-Koyunlular'a karşı *Ayinlu Arab-Şah* kumandasında bir kuvvet sevk etmişti ki, Arab-Şah'ın yanında Ali Beg de vardı ²⁴. Ali Beg, Hasan Ali'nin Uzun Hasan Beg'e *Merend* yakınında yenilmesi üzerine *Ak-Koyunlu* Mahmud Beg ile birlikte *Erdebil*'e gelmiş olan Timurlu Abu Sa'îd'in huzuruna gitmişti ²⁵. Ali Beg'in sonra Uzun Hasan Beg'in hizmetine girdiği anlaşılıyor. Bu hükümdarın *Şeki* vilâyetinin fethine gönderdiği emirler arasında bulunan Kôr Ali Beg *Akaçeri* aynı şahıs olmalıdır.

5— Hacı Hasan. Cihan-Şah'ın öldürülmesi üzerine, Hasan Ali'nin katına gelenlerden birisi idi ²⁶. Hasan Ali, yanına, *Ağaç-Eri* Hacı Hasan'ı vererek Şah Hacı Beg Gâverüdü'yi *Irak'ı Acem*'in idaresine memur etmişti.

6— Dünder (دوندار ارجی). Biricik kaynağımızda kelime aynen böyledir. Dünder 874 (1469-1470) de *Kirman*'ın fethine gönderilen Uzun Hasan Beg oğlu Zeynel'in maiyetindeki beylerden birisi idi ²⁷.

²¹ Aynı eser, s. 145.

²² Aynı eser, s. 146.

²³ Aynı eser, s. 194-197.

²⁴ Aynı eser, s. 241.

²⁵ Aynı eser, yap. 178b.

²⁶ Aynı yap. eser, 207b.

²⁷ Aynı yap. eser, 164b-165b-166a.

Görüldüğü üzere *Ağaç-Eri* beyleri Ali, Hasan, Hüseyin gibi adlar taşıyorlar ki, bu bir tesadüf olmayıp onların *şî't* inançlı bulunmaları ile ilgili olsa gerektir.

Safevî devrine ait kaynaklarda *Ağaç-Eriler* ile ilgili herhangi bir kayda tesadüf edilemedi. Yalnız XVIII. yüzyıla ait *Osmanlı Tebriz* tahrir defterinde bu vilâyete bağlı Ağaçeri (اغاجرى) adlı bir köy bulunmaktadır²⁸. Bugün İran'da *Küh-gilüya* eyâletinde 2000 evlik bir Ağaçeri topluluğu vardır. Bu Ağaç-Eriler *Afşar* (Avşar), *Begdili*, *Tilkû* gibi birçok oymaklara ayrılmaktadır²⁹.

Bilindiği gibi, zamanımızda *Türkiye*'nin bilhassa *Adana*, *İç-el*, *Antalya*, *İsparta*, *Muğla*, *Denizli*, *Aydın* gibi illerinde *Tahtacı* adı verilen bir Türk zümresi yaşamaktadır. Bunlar umumiyetle ormanlı dağların eteklerinde veya ona çok yakın yerlerde yaşarlar; şimdi hemen hepsinin köyleri vardır. Bunlar kızılbaşdır; biricik işleri ağaçlardan kiriş, dilme ve bilhassa tahta yapmak olup, başka hiç bir işle meşgul olmazlar; çok defa karı-koca beraber çalışırlar ve aileler halinde köy ve kasabaları dolaşarak iş alırlar; kadınları arasında güzellerine sık sık rastlanır; erkekleri de sağlam yapılı, güçlü - kuvvetli insanlardır. XVI. yüzyıla ait Osmanlı vergi nüfusu tahrir defterlerinde "*Cemâat-ı Tahtacıyân*" adı altında onlardan bahsedilir. Her bakımdan tamamen Türk ve Oğuz (türkmen) kavminin en saf ve en güzel mümessilleri olan bu Tahtacılar, ağaç işleme sanatının atandanedeye sürüp geldiğini söylerler. Onların bu ata ve dedeleri için bizim *Ağaç-Eriler*'den daha münasibini bulmak, her halde mümkün değildir.

²⁸ Aynı eser, yap. 208.

²⁹ *Tebriz defteri*, Başbakanlık arşivi, nr. 904, yap. 168a.

³⁰ *Mas'ûd Kayhân, Coğrafya-i mufaşşal-i Irân, Tahran, 1311, II, s. 88.*

SELÇUK SANATINDA ÇİFT GÖVDELİ ASLAN FIGÜRÜ

SEMRA ÖGEL

Aksaray ile Nevşehir arasında bulunan ve Alay Han olarak tanılan tarihi meçhul bir Anadolu Selçuk kervansarayının portalinde, kapı kemerli üstünde ve mukarnas yarım kubbeciğinin hemen altında, sınırlanmış bir saha içinde yer alan kabartmada, yandan gösterilmiş iki aslan gövdesini cepheden verilmiş tek bir baş birleştirir.¹ (res. 1) Oturmakta olan aslanların kuyrukları arka ayakları arasından geçip içeri kıvrılarak nihayetlenir. Stilize edilmiş vücutlarda hiçbir teferruat gösterilmemiştir. Müşterek baş yalnız yanak çizgileri ile modle edilmiştir. Basık ve yayık burun hatları gözlerin üstünde devam ederek içine kıvrık sivri uçlu kulaklar meydana getirir. Dikkati çeken taraf, bu müşterek başı yuvarlak bir şeridin çevirmesi, iki vücut arasında düz inip aslanlardan birinin ön ayağının üstünden, öbürününkinin altından geçerek çatallaşması ve arka ayaklarının önünde bitmesidir. Bu figürün gelişigüzel bir dekoratif motif olmayıp sembolik bir mâna taşıması ihtimali acaba var mıdır?

Bu çift gövdeli aslan figürü, Anadolu Selçuk sanatı çevresinde şimdilik bildiğimiz tek misaldir. Motif çok eskidir ve tarihçesi E. Pottier tarafından Eski Şark sanatından itibaren takip edilmiştir². Eski Şark sanatında ortaya çıkan bu motif Girit-Miken, Etrüsk, Yunan sanatlarına türlü tarzlarda geçmiştir³. Urumiye gölü civarındaki Ziwiye'de bulunmuş olan ve D. R. Barnett'in Asur tesiri

¹ H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*. Leipzig 1908, s. 254 v d. res. 93 K. Bittel, *Kleinasiatische Studien*. İstanbul 1942, s. 43, res. 23-5 K. Erdmann, *Notizen zum inneranatolischen Karavansaray*, *Kunst des Orients* II. Berlin s. 14, res. II.

² E. Pottier, *L'histoire d'une bête*. Revue de l'art ancien et moderne. XXVIII. Paris 1910.

³ Sümer sanatında Kalde kralı Messilim'in kılıç kabzasında (M. Ö. 2600), Asur mühürlerinde, Mykene'den bir sardonixde, H. Bossert, *Altkreta*. Berlin 1923 res. 320. Geç minos devrinden bir sardonixde. res. 326. Arkades'den bir vazo resminde, D. Levi, *Arkades*. Annuario 10-12, 1927-29 res. 192. Protokorint vazo resimlerinde (Chigi vazosu) ve Etrüsk amphoralarında da görülür.

gösteren bir İskit eserleri grubu olarak M. Ö. 7. asır diye tarihlen-
dirdiği bir hazineye ait altın bir plâk üstünde de görülür.⁴ Orta - Çağ-
da, Ön - Asya sanatı gibi müşterek kaynaklara sahip İslâm ve Roman
sanatlarında tekrar ortaya çıkar. Bilhassa Roman sanatında yaygın
bir motif haline gelir.

Aslan çok eski devirlerdenberi güneşin, aydınlığın, kudretin
sembolüdür. "Hayvanlar kralı" aslan, hükümdarların işareti olmuş-
tur. Kuvvet timsali olması dolayısıyla, koruyucu vasfı vardır. Eski
Şark ve Hitit sanatında, Miken sanatında aslanlar taht taşır, taht
ve kapı bekçisi olarak gösterilir⁵. Aslanlar böylece bir bekçi, düş-
manlara, kötü kuvvetlere, fena nazarlara karşı bir koruyucu rolü
oynarlar.

Çift - gövdeli aslan, belki bu eski devirlerde, kendi başına ayrı
bir mâna taşımaz⁶. Âbidevî sanata da girmemiştir. Fakat iki kuvvet
birleşmesi ile yeni, tabiat üstü bir varlık olarak görüldüğü ve ken-
disine atfedilen kuvvetin bu muvazeneli birlikte iki misline çıktığı
söylenebilir.

Orta - Çağ Roman sanatında, Ön - Asya'nın birçok motifleri can-
landığı ve yeni muhteva kazandığı sıralarda, bu kalıba da uygun
bir mâna dökülmüştür⁷. R. Bernheimer'e göre Roman sanatında bu
tasvir ilk defa İspanya'da, Villaviciosa'daki (Oviato) 1023 tarihli
San - Salvadorde Fuentes kilisesinin bir sütun başlığında görülür⁸.
Aynı asırlara ait olan İspanya veya Sicilya İslâm eserlerinden, bugün
Vich müzesindeki bir kumaşta da onu bulabiliriz.⁹

⁴ R. D. Barnett, *The treasure of Zîwiye*. İraq, Vol. XVIII, kısım 2, 1956. The
British School of Archeology in İraq. Lev XXI, 2. Bugün Metropolitan Museum,
New York.

⁵ Mykene'de aslanlı kapı. H. Bossert, *Alıkreta*. res. 236.

⁶ H. Frankfort'a göre, Eski Şark'ta sırf dekoratif bir motiftir. *Cylinder Seals*,
London 1939. (A documentary essay on the art and religion of the ancient Near
East) s. 48.

⁷ Wera von Blankenburg, *Heilige und Dämonische Tiere*. Leipzig 1943. Müellif
bu motifin Roman sanatındaki sembolik mânası üzerinde etraflıca durmaktadır.
s. 229, 233 v. d. İki zıt kuvvetin tam bir ahenk meydana getirmesi, İsa'nın insan
ve ilâh hususiyetlerinin uzlaşması şeklinde tefsir eder. Sırf formalist bir izahın,
meselâ bilhassa sütun başlıklarında köşe geçişi diye kabul etmenin Roman sanatı
karakterine aykırı düşeceğine işaret etmektedir.

⁸ R. Bernheimer, *Romanische Tierplastik und die Ursprünge ihrer Motive*. München
1931 lev. 89.

⁹ E. Kühnel, *Maurische Kunst*. Berlin 1924 res. 146.

İtalya'da 12. asırda Apulya'da, San Nicola di Bari'nin krypta başlıklarında (1100)¹⁰ ve Napoli civarında, Apulya gibi Sicilya sanat çevresi, dolayısıyla İslâm sanatı tesiri altında kalmış Montevergine'nin ahşap piskopos tahtında bu tasvire rastlanır¹¹. Aynı asra ait İslâm sanatı çerçevesine giren Cappella Palatina (Sicilya) tavan resimlerinde çift gövdeli aslan tasviri vücut konturlarının çizilişi, yelesinin kıvrımları gibi teferruatın verililişi ile dekoratif mânada kazanmıştır¹². Burda aslanlar kanatlıdır.

Bugün Louvre'da duran İslâm devirlerine ait bir taş kabartmadaki çift gövdeli tek başlı aslanlar Alay Han kabartmasındaki gibi şematik işlenmişlerdir. (res. 2) Kıvrım dallar arasındaki aslan gövdeleri arka ayak üstünde kalkmış ve antitetik aslanlarda ekseri görülen pozda, ön ayaklarından birini yüksek bir yere dayar gibi kaldırmışlardır. Yele düz hatlarla işaret edilmiştir, ayrıca boyunları bir geçme şeridi kat eder. Yüzü birkaç derin hat şekillendirir. Çenede yanak şişkinlikleri iki daire halini almıştır¹³. Kulaklar küçük ve sivri olup başın tepesinde, arkada kalması lâzım gelen iki kulakbaş gibi - müşterek tek bir tane şeklinde görülür. Müze kayıtlarında Kuzey İran'dan geldiği işaret edilen bu taşâ lâhit denmekte ise de, bir merdiven korkuluğu levhası olması daha muhtemeldir¹⁴. 11-12. asır Selçuk üslûbunu andırır.

Alay Han kabartmasına en alâka çekici paraleli Selçuk devrine ait diğer bir eser teşkil eder. (res. 3) Türkistan'ın Uzbek bölgesinde, Amuderya (Seyhun) kenarındaki Tirmiz şehrinin doğusunda kazılarak ortaya çıkarılan ve bir saray olarak kabul edilen profan bir binanın büyük salonunun duvarındaki stuk tezyinat arasında

¹⁰ Bernheimer, *ay. esr.*, lev. 28

¹¹ André Graber, *Trônes épiscopaux du XIe. et XIIe. siècle en Italie Meridionale*. Wallraf-Richarts Jahrb. XVI, 1954. s. 7-53.

¹² U. Monneret de Villard, *Le Pitture Musulmane al Soffitto della Cappella Palatina in Palermo*. Roma 1950. res. 169.

¹³ Bu Hitit aslan tasvirlerinde rastlanan bir stilizasyondur. E. Akurgal, *Späthittitische Bildkunst*. Ankara 1949. res. 34. Selçuk aslan figürlerinde de ekseri görülür. M.S. Dimand, *A Handbook on Mohammedan Art*. New York 1947, s. 94. res.56.

¹⁴ Bilhassa Amerikan müzelerine yayılmış birçok merdiven korkuluğu levhasının İran'da bir Selçuk sarayına ait olduğu zannedilmektedir. Louvre'daki bu levhanın bunlardan biri olması ihtimali vardır.

çift vücutlu, tek başlı aslanı buluyoruz¹⁵. Yazı ve süslemelerinin üslûbuna göre 11-12. asra ait olduğu söylenebilen bu eserin Büyük Selçuklular devrinden kaldığı böylece anlaşılıyor¹⁶. Figür sivri kemerle sınırlanmış sathî bir niş içinde yer alır. Dekoratif işleniş Cappella Palatina tasvirini hatırlatır¹⁷, ancak başın Alay Han kabartması ile benzerliği fazladır. Bilhassa burun ve kulaklar oradaki gibi aynı hatla birleştirilerek şemalaşmıştır. Buradaki hususiyet üçgen sivri bir parça halinde çıkan dildir ve bu, başı antik Gorgo başlarına benzetmektedir. Asya'ya yayılan hellenistik motifler düşünülürse, bu benzeş kolay anlaşılır¹⁸. Kaş ve bıyıklar İse Budist demonlarınınkini andırır. Gövdelerin kalçalarındaki yıldız motifli daireler, Selçuk bronzlarında, bilhassa aslan figürü biçimindeki buhurdanlıklarda görülür¹⁹.

İslâm sanatındaki bu tasvirlerde, Avrupa Roman sanatındaki gibi bir muhteva aramak doğru olmasa gerektir. Fakat bir Anadolu Selçuk kervansarayını ile Büyük Selçuklulara ait bir saray salonunda,

¹⁵ B. P. Denike, *Le decor en stuc sculpté d'un édifice fouillé a Termez*. III. Congrès Internationales d'Art et d'Archéologie Iraniens. Mémoires. Leningrad 1939. s. 39-44. lev. XX-XXIII.

Henry Field-Eugene Prostov, *Archeological Investigations in Central Asia*, 1917-37 Ars İslamica, V (1938), s. 253 v.d. res. 14.

¹⁶ Tirmiz, bu bölgelerin Belh ve Semerkant gibi önemli merkezlerinden idi. Kara Hitaylar zamanında da bir müddet daha Selçuk sultanları elinde kalmıştır. Kara Hitaylar 12. asrın ikinci yarısında Tirmiz ve Belh'i aldılar. 1220 senesinde Tirmiz'i Cengiz Han zaptetti. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia* I. Leiden 1956 (V. ve T. Minorsky tercümesi) Tirmiz'in Anadolu ile münasebetlerini muhtelif vesilelerle biliyoruz. Mevlâna Celaleddin Rumi'nin babası Baha Veled talebelerinden olan Seyyit Burhaneddin, hocasının ölümü üzerine oğluna karşı vazifesini yapmak için Tirmiz'den Rum ülkesine (Anadolu) gelmişti. Bu zatin Seyyit Burhaneddin-i Tirmizî diye anıldığı malûmdur. Eflâki, *Menakıb-el Arifin*. T. Yazıcı tercümesi. Ankara 1953 s. 56-7.

¹⁷ U. Monneret de Villard, *ad. geç. esr.*, s. 37 'de bu Tirmiz tasvirinden bahisle Cappella Palatina tasvirine benzerliğine işaret eder.

¹⁸ Bilhassa Protokorint vazolarındaki Gorgo tasvirlerini hatırlatmaktadır. Frankfort, *ad. geç. esr. res.* 114 te böyle bir Gorgo figürü görülür. Burda Gorgo başı iki kuş gövdesinin müşterek başıdır. Protokorint vazolarda ve Gorgo motifindeki Eski Şark tesirleri malûmdur. Gorgoların çıkık dili ise, Hitit aslanlarının karakteristiği olup oradan gelmez. E. Akurgal, *ad. geç. esr. s.* 57.

¹⁹ M. S. Dimand, *ad. geç. esr. res.* 80. Eski Şark'ta, Sasanilerde, astrolojik, kozmolojik mânayı havi hayvan figürlerine böyle daireler işaret edilirdi. Burda dairelerin boş sathı kıymetlendiren süs mahiyetini almaları daha muhtemeldir.

âbidevî çerçeve içindeki bu figürde sembolik bir mâna düşünmelidir. Eserlerin ikisi de temsili binalardır. Alay Han'ın Kılıç Arslan II tarafından yaptırılmış bir Sultan Hanı —ve böylece Anadolu'da Sultan Hanları diye anılan büyük kervansarayların ilki— olması ihtimali kuvvetlidir²⁰. Erken Selçuk devri eserlerinden olduğu, “arkayık” gruba girdiği şüphe götürmez. Tirmiz'de I no. lu diye tanılan binada, duvardaki aslan tasviri önüne rastlayan payenin geometrik örneği, Alay Handa portalin geniş tezyinî çerçevesinde karşımıza çıkar. Aşağı yukarı aynı zamanlara ait bu Selçuk eserleri arasında böyle benzerlik görülmesi çok dikkate değer, zira Anadolu Selçuklularının eski memleketleri ve Büyük Selçuklular sanatı ile bağlarını göstermektedir. Türkistan'a ait elimizde bulunan malzemenin eksikliği bakımından şüphesiz mevcut bu bağları tebarüz ettirmek mümkün değildir ve böyle ender fırsatlara bakmaktadır.

Alay Han kabartmasındaki bir hususiyet mânası bakımından bir ip ucu verir. Başın boyuna geçen şerit vakıa Cappella Palatina'daki bir motifi, vücuduna dolanan yılanla mücadele eden aslanı hatırlatırsa da, burada bir mücadeleden bahsedilemez.²¹ Şerit boyuna adeta bir tasma gibi geçer. Boynuna zincir geçirilmiş taht ve kapı bekçisi aslanlar Eski Şark'ta ve Hititlerde görülen, herhalde hakikate dayanan figürlerdir. A. Grabar'ın işaret ettiği gibi,²² taht ve kapı bekçisi hayvanlar tasavvuru İslâm sanatında da yaşar. Hırbet el Mefcer kazılarında çıkan ve halifenin -Hişam- heykeli kabul edilen heykel, aslanların taşıdığı bir kaide (taht) üstünde durur. Grabar, bahsi geçen Montevergine ahşap piskopos tahtı ayağındaki zincirli aslan kabartmalarını bu geleneğin devamı olarak gösterir²³

²⁰ Kılıç Arslan II 'nin Aksaray civarında kervansaraylar yaptığı Selçuk tarihlerinde kayıtlıdır. Alay Han için düşünülebilecek en geç tarih 1220 'ye kadardır. Tezyinatının Kayseri'deki Çifte Medrese (1204/5) ve Antalya civarındaki Evdir Han (1217-19), Divrik'teki Sitti Melik türbesi (1180) ile benzerliği onu bu 1220 ye kadar süren arkayık Selçuk eserleri grubuna sokar.

²¹ Aslan güneşin, aydınlığın, iyi kuvvetlerin, yılan da yer altının, karanlığın, kötü kuvvetlerin sembolüdür. Bu bakımdan mücadele halinde gösterilirler. Aslan ve yılan Mithras kültüründe de semboldürler.

²² A. Grabar, *ad. geç. esr.* s. 28 res. 19.

²³ D. S. Rice, *Medieval Harran I. Anatolian Studies II.* Ankara 1952. lev. III, VII.

(Van'da Hoş-ab kalesinin kapısında da zincirli aslan kabartmaları vardır). Louvre'deki kabartmada boynu çeviren geçme şeridi zincir olarak tefsir edilebilir. Alay Han kabartması için de aynı şey varit olmalıdır. Bir kapı bekçisi hüviyeti taşımaktadır (ve âdeta hanın emniyetini ifade eder) Kapı bekçisi aslanlar daima çifttir. Burada iki aslanı müşterek başla birleştiren motiften faydalanmak sureti ile iki sayısı elde edilmiş, aynı zamanda kapı kemeri üstüne armavari getirilmeğe daha müsait frontal ve simetrik bir şekil bulunmuştur. Bu aslan figürü bir hükümdarlık alâmeti, hanın bir Sultan Hanı olduğunu gösteren işaret de sayılabilir.

Tirmiz'deki tasvirin Gorgo benzerliği ve salondaki mevkii ile bir koruyucu, kem nazarları kaçırıcı mahiyet taşıması akla yakındır. Hükümdarlara ait bir mekânın koruyucusunu temsil etmesi ile bir hükümdar işaretidir. Demek iki tasvir de aynı mânaya sahiptir. İki yerde de aynı işçilerin çalıştığı iddia edilemez, ancak ilk Anadolu Selçuk eserlerinden olan Alay Han'ın tezyinatının Tirmiz eseri ile benzerliği mevcuttur ve Selçuk profan binalarında bu armavari aslan figürünün yer aldığı gösterir. Eğer Louvre kabartması bir Selçuk sarayına ait merdiven korkuluklarından ise²⁴ (bkn. not 14) bu tasvirin hükümdarlara ait binalarda onların alâmeti sayılması ihtimali kuvvetlenecektir.

²⁴ Bu kabartma levhanın Tirmiz, I no. lu binadaki bir tasvirle bir benzerliği daha vardır. Çift gövdeli aslan yanındaki sahada, çift gövdeli tek başlı olması muhtemel (Field-Prostov, *ad. geç. esr.* deki yegâne resimde iyi tanınmıyor) iki sfenks görülür ki, Louvre kabartmasının diğer yüzünde de aynı figür vardır.

DER DOPPELLÖWE IN DER SELDSCHUKISCHEN KUNST

SEMRA ÖGEL

Das uralte Motiv des Doppellöwen, welches man von der alt-orientalischen Kunst ab bis ins Mittelalter verfolgen kann und das besonders in der romanischen Kunst mit neuem religiös-symbolischem Gehalt vielfältig wieder auftaucht, gibt uns an Hand eines Reliefs am Alay Han in Mittelanatolien (in der Nähe von Aksaray) einen neuen Einblick in die Darstellungskreise seldschukischer Herrscherbauten.

Besagtes stark stilisiertes Relief befindet sich in einem kleinen Feld über dem Türsturz dieses als Alay Han bekannten Kervansarays. (Abb. 1) Besonderes Merkmal ist ein Kette (oder Schnur) artiges Halsband welches zwischen den Vorderbeinen der beiden Körper, vom gemeinsamen Kopf herab hängt.

Da es im islamischen Bereich nicht solch zahlreiche Beispiele wie in der romanischen Kunst gibt, beschränken sich die Parallelen dieses Reliefs auf drei Darstellungen. Eine davon ist in der Cappella Palatina in Palermo in sehr dekorativer Art ausgeführt. Die beiden anderen gehören bezeichnenderweise der seldschukischen Periode an. Die Steinplatte (Abb. 2) im Louvre, stammt aus Nordiran und ist im seldschukischen Stil des 11-12. Jahrhunderts. Sie wird im Museum als Grabstein bezeichnet, gleicht aber viel mehr einer Treppenwange. Es ist höchst wahrscheinlich, dass sie zu einer Gruppe von Steinplatten zählt, die heute verstreut in amerikanischen Museen, der Treppe eines seldschukischen Palastes in Iran angehört haben sollen.

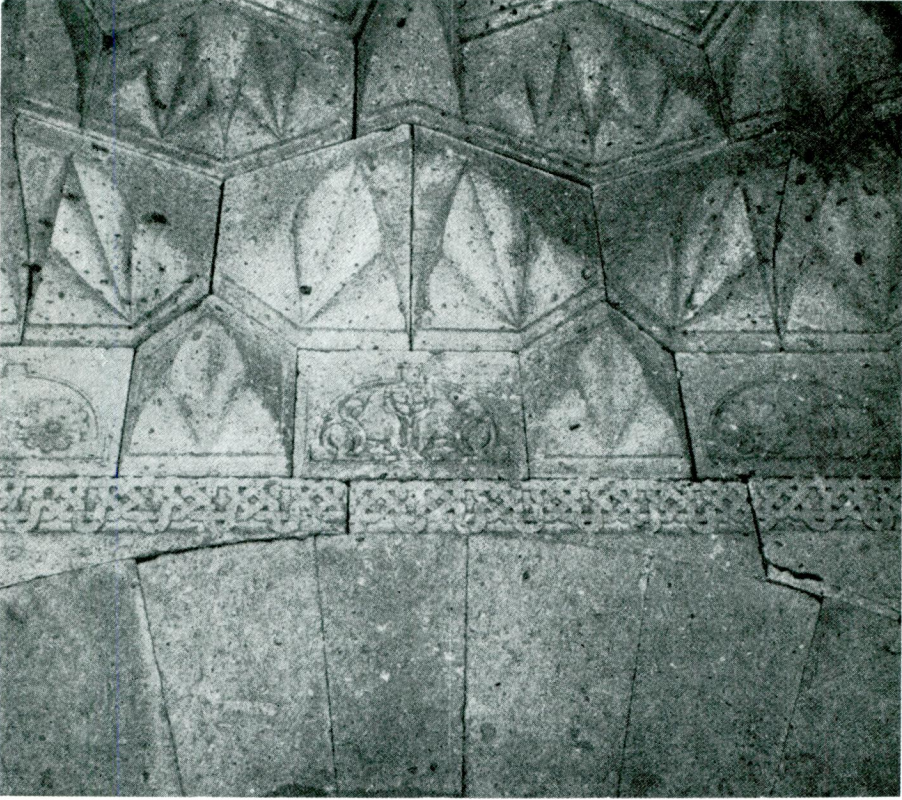
Das dritte Beispiel steht auch in einem seldschukischen Palast des II. Jahrhunderts in Tirmiz (Gegend Uzbek in Türkistan). (Abb. 3) Es füllt ein Spitzbogenfeld in einem grossen Saal (vielleicht Thronsaal?) mit Stukdecoration. Die dekorative Behandlung gleicht dem Doppellöwen der Cappella Palatina, Stilisierung des Kopfes jedoch ähnelt sehr dem Alay Hanrelief.

Es ist bezeichnend dass alle drei seldschukischen Darstellungen sich in repräsentativen Bauten befinden. Der Alay Han ist ein Sultan Han -das erste der grossen Kervansarays die von den seldschukischen Sultanen gebaut wurden. Der Bauherr ist sehr wahrscheinlich Kılıç Arslan II (1196-1203) und der Han gehört seiner Dekoration nach in die "archaische" Gruppe (1180-1220) der seldschukischen Bauten in Anatolien, ist also ein Frühwerk und rückt somit dem Tirmizer Palast näher. Eine weitere Beziehung zwischen beiden Bauten ist dasselbe geometrische Muster welches am Portalrahmen des Alay Han sowie an einem Pfeiler neben dem Relief in Tirmiz zu sehen ist. Solche Ähnlichkeiten in der Baudekoration zwischen Türkistan und Anatolien sind so bemerkenswert da sie die Verbindungen der anatolischen Seldschuken mit ihrer alten Heimat zeigen und wegen Mangels an Material auf wenige Beispiele beschränkt bleiben.

Dass diese Darstellungen nicht rein dekorativ sind, macht uns das Halsband der Alay Hanlöwen klar. Der Löwenkopf im Louvre hat ebenso ein gekettetes Band am Hals. Solch gekettete und gebundene Löwen gab es schon im Alten Orient und bei den Hethitern als Tor und Thronhüter. Wie A. Grabar hinweist¹¹, lebt diese Idee in den islamischen Kunstkreisen seit dem 8. Jahrhundert weiter.

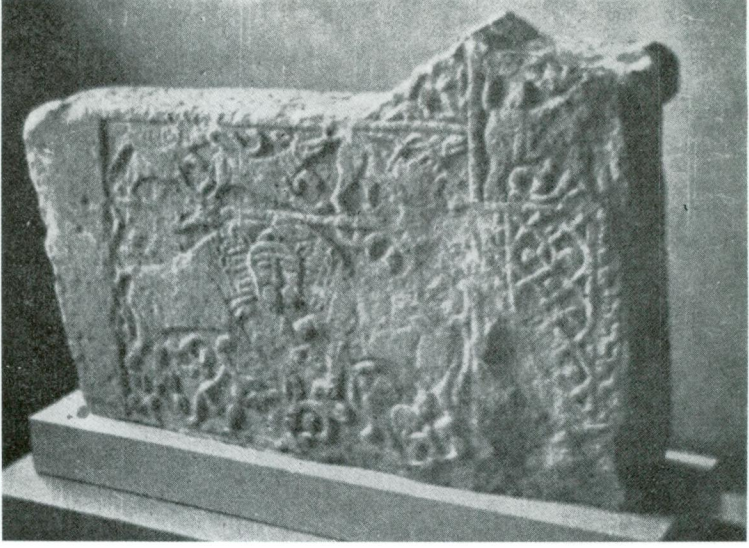
Der Doppellöwe als Torhüter am Alay Han bezeichnet die Sicherheit des Hans. Löwen an Toren sind immer doppelt. Hier hat man zwei Löwen und in ihrer Gestaltung mit gemeinsamen Kopf sind sie sehr geeignet als wappenartig frontale und symmetrische Figur über einem Torbogen. Da der Löwe in erwähnter Funktion nur an Herrscherbauten auftritt, ist er auch hier ein Herrscherzeichen und deutet an, dass der Bau ein Sultan Han ist.

Der Tirmizer Doppellöwe mit seiner Gorgonenhaften Erscheinung spielt wieder die Rolle des Hüters, Vertreibers des Bösen. In Hinsicht der Wahrscheinlichkeit des Baues als Königspalast, ist auch er ein Herrschaftszeichen. Das Relief im Louvre müsste denselben Sinn erfüllen. Der Löwe, dieses uralte Symbol von Macht und Herrschaft, scheint in dieser wappenartigen Form des Doppellöwen seinen Platz als Hüter seldschukischer Sultansbauten eingenommen zu haben.

Res. 1 = Abb. 1 — Alay Han portalindeki kabartma

(Foto Dr. Hanna Erdmann)

Res. 2 - Abb. 2 — Louvre müzesinde duran Kuzey İran'dan gelme kabartama

(Foto Semra Ögel)

Res. 3 = Abb. 3 — Ars Islamica, V. P II. fig. 14

BARAK REİS'İN, ŞEHZADE CEM MES'ELESİYLE İLGİLİ OLARAK SAVOİE'YA GÖNDERİLMESİ

Doç. Dr. ŞERAFETTİN TURAN

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 10589 numarada kayıtlı bulunan “*Reis Barak Vardugi Maslahat Beyân Olunur*” başlığını taşıyan bir vesika bundan birkaç yıl önce dikkatimizi çekmişti. O sıralarda sadece bu büyük türk denizcisinin asıl adının tesbiti hususunda faydalanmış olduğumuz bu vesika, Şehzâde Cem'in *Rodos Şövalyeleri*'nin elinde kal'eden kal'eye nakledildiği tarihlerde özel bir vazifeyle *Savoie (Savoia)* Dukalığına gönderilen ve oradan da *Fransa*'ya geçen Barak Reis'in bu seyahatine âit bir lâyiha, bir rapor mâhiyetinde olup birçok bakımlardan üzerinde durulması gereken önemli kayıtları ihtivâ etmektedir :

A— Barak Reis kimdir?

Görevli olarak bu seyahati yapan ve bu raporu kaleme alan Reis Barak'ın, II. Bayezid devrinin ünlü denizcisi olup, 1498 de başlıyan *Venedik* savaşlarında kendi gukasiyle birlikte, düşman amirallerine âit iki gemiyi yakarak kahramanca şehid olan (*Zenşio* veya *Brodano* savaşı : 12 Ağustos 1499) Barak Reis olduğundan şüphe etmiyoruz. Bu itibarla, bu kahraman denizcimizin asıl adının vesikada yazıldığı şekilde Barak (باراق) olduğuna bir kere daha işaret etmeliyiz.¹ Burada elifle “Ba” (ب) diye yazılan bu ismin, çağdaş bazı kaynaklarda elifsiz fakat harekeli olarak gene Barak (بَرَاق) şeklinde yazıldığı da görülmektedir :

Meselâ İbn Kemal'in *Tevârih-i Âl-i Osman*'ının İstanbul Millet Ktb. Ali Emîri No. 32 de bulunan II. Bayezid zamanına âit VIII. defterinde, Barak Reis'in şehadetiyle sona eren deniz savaşından bahsedilirken (Vr. 83 a):

« کیچی سنوک رئیس کمال اولوسنک رئیس برآقادی ؛ مذکور

بَرَاق دخی رئیس لرك سرداریدی . . . »

¹ *Türk Ansiklopedisi*'ne Burak (Barak) Reis maddesini yazarken bu nokta üzerinde durmuştuk.

Topkapı Müzesi Ktb. III. Ahmed Ktb. No. 1272'de kayıtlı bir *Tevârih-i Âl-i Osman*'da gene aynı savaştan bahsedilirken (Vr. 22 a):

«لُورْدَانِ نَامِ كَافِرِ بَارِجَهْ سَيْلَهْ يَبْدُكَنْ أَجُوبْ كَلُوبْ بَرَاقْ
رئیسس بارچهسنه چاتوب جنك ایدرکن کافرک بر بارچهسی دخی
کلوب محکم محاربه ایدوب برآق رئیس کمی سندن کافر کمی سنه نفت
آتلوت ینارکن برآق رئیس کمی سی آیرلیوب . . .»

Esasen garp türkçesinde “tüylü çuha, tüylü bir nevi av köpeği, uzun tüylü bir soy at” anlamlarına gelen *Barak* kelimesinin,² aynı zamanda şahıs³ ve kabile adı olarak kullanıldığı da⁴ bilinmektedir. Buna göre, türkçe Barak adının XV. yüzyılda *Anadolu*'da şahıs adı olarak kullanılmakta olduğunu ve bu kelimenin büyük bir ihtimalle harekesis olarak (براق) yazılmasından dolayı, H. Muhammed'in Mirâc olayında bindiği semavî hayvan demek olan arapçadaki Burak (براق) a benzetilerek bu şekilde okunup tanındığını⁵ kabul etmek gerekir.

² Hüseyin Kâzım, *Büyük Türk Lûgati. Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiye* (Çev. Besim Atalay, İstanbul, 1945) de sadece “çoban köpeği” diye gösterilmiş olup, bugün bile *Kayseri*'de “tüylü köpek”, *Denizli*'de “orta yapılı çok tüylü köpek” anlamına kullanılmaktadır (Hamit Koşay - Orhan Aydın, *Anadilden Derlemeler*, II, Ankara 1952). Ali Seydi'nin *Resimli Kamûs-ı Osmanî*'sinde bu kelimeye fazla olarak “hilekâr” diye bir mâna verildiği gibi, İbrahim Alâattin Gövsa'nın *Yeni Türk Lûgati*'nde de “uzun tüylü, uzun kıllı (kumaş ve hayvan), ağaca sarılan büyük asma” diye gösterilmiştir. Bundan, *Barak* kelimesinin *Anadolu*'da bugün başka mânalarda da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, *Konya* dolaylarında “bir çeşit sarı bağ böceği” ne *barak* denilmekte, *İstanbul* havalisinde “çiçek bozuğu, çöpür”, *Dursunbey* taraflarında ise “karışık” mânasına gelmektedir (bk. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, I. T. D. K. yayınlarından, İstanbul 1939).

³ Meselâ XVII. yüzyıl Kirman beğlerinden Barak Hacı ile, *Çağatay* sülâlesinden olup gene aynı yüzyılda yaşamış olan Barak Han (bk. *İslâm Ansiklopedisi*).

⁴ Bugün *Nizib*'in oba köylerinde yaşayan bir türkmen kabilesi *Barak* adını taşımaktadır. 40-50 köye dağılmış olan bu kabile efradı, *Horasan*'dan gelmiş olduklarını söylemektedirler (Caferoğlu, Dr. Phil. Ahmet., *Güney Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar*, İstanbul 1945, Sözlük).

⁵ Lâtin harflerinin kabulünden sonra yapılan neşriyatta, bu ismin hep Burak Reis şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Kalelizâde K. Şükrü'nün *Kemal ve Burak Reisler* adını taşıyan kitabı (İstanbul, 1932) bu denizcilerimizin hayatlarından değil, sadece *Zenşio* deniz savaşından bahsetmektedir.

Vesikada, şimdiye kadar sadece 1488 *Mısır* seferinde kadırğa reisleri arasında görülen ve ancak kahramanca ölümü dolayısıyla tanınan Barak Reis'in, hayatı hakkında çok az da olsa, bazı bilgiler mevcut bulunmaktadır. Gerçekten, onun Savoie Dukası I. Charles ile aralarında geçen bir konuşmadan *Türk-oğlu* yâni aslen Türk olduğunu, fakat padişahın ekmeğini yediği için kendisini "Hudâvendigâr kulu" addettiğini, *İtalya*'nın kuzeyindeki *Novi* (metinde *Nodi*) şehrinde başından geçen bir soygun ve tevkif olayı dolayısıyla de vaktiyle *Kefe*'de, yâni *Kırım*'da bulunmuş olduğunu ve bu tevkiften ancak evvelce *Kefe*'de arkadaşlık ettiği bir freng dostu sayesinde kurtulabildiğini öğreniyoruz. Bundan başka Barak Reis, gene bu lâyihasında *Cenova*'da kumaş ticaretiyle uğraşan Bezirgân Freng İskender ile 10-15 gayri müslim Osmanlı teb'asının, kendisiyle küçüklükten beri âşina olduklarını kaydediyor ki, bundan, çocukluktan itibaren hayatının daha çok gayri müslimlerin ekseriyette buldukları Osmanlı ülkelerinde, denizlerde geçtiği anlaşılmaktadır.

B— Barak Reis'in Savoie'ya gönderilmesinin sebebi:

Vesikadan anlaşıldığına göre Savoie Dukası nezdine gönderilen Barak Reis'e verilen vazife, Duka I. Charles'in muvafakati ve yardımı ile Şehzâde Cem'in nerede bulunduğunu arayıp bulmak, ona dair haber toplamak idi. Her ne kadar vesikada Cem'in adı hiç geçmiyorsa da, *Hacı* diye Şehzâde Cem'in kastedildiği görülmektedir. Barak Reis, *Rapallo* (metinde *Repalo*)da iken, Megalo Maestro'nun bir akrabası ile hazinedarının "Hacı'yı olduğu yerinden değiştirmeye" gitmek üzere *Cenova*'ya geldiklerini duyduğunu kaydetmekte; *Rumilly* (vesikada *Reçelez* diye okunan bu şehrin *Rumilly* olması gerektiğini kuvvetle tahmin etmekteyiz) ye varışından bahsederken de, "Hacı biraz bu şehirde durmuş, amma ibtidâda *Denisa*⁶ nam kal'ede durmuş" demektedir. *Rodos Şövalyeleri*'nin reisi demek olan Megalo Maestro'nun ilgilendiği, yerini değiştirmek istediği bir *Hacı* ve bu *Hacı*'nın kaldığı *Denisa* (*Nizza*, *Nice*) ve *Reçelez* (*Rumilly*?) şehirleri, gözlerimizin önünde derhal Şehzâde Cem'i ve onun kal'eden kal'eye sürüklendiği mahbes hayatını canlandırmaktadır. Bilindiği gibi Cem, 1481'de *Mısır*'a iltica ettiği vakit, annesi ve zevcesiyle birlikte o yılki Hac kafilesine

⁶ *Nizza*, *Nice*.

katılarak *Hacı* olmuştur. *Rodos Şövalyeleri*'ne sığındıktan sonra da, önce *Nizza (Nice)*'ya çıkarılmış ve burada veba salgını başgösterince de *Rumilly*'ye nakledilmişti.⁷

Barak Reis'in *Savoie*'ya gönderilişinde, Cem hakkında bilgi edinmenin dışında herhangi gizli bir maksadın güdülüp güdülmeyeceği kesin olarak anlaşılamamaktadır. Esasen onun elinde memuriyetine âit resmî bir belge, "Hudâvendigâr kulu" olduğunu gösterir bir "nişân" bulunmamaktadır. Savoie Dukası kendisinden böyle bir "nişân" isteyince, *Cenova*'ya giderek oradan "Hudâvendigâr kulu" olduğunu tasdik eden bir kâğıt getirmek zorunda kalmıştır ki bundan da, *Cenova*'nın Barak Reis'in bu memuriyetinden haberdar bulunduğu veya Barak'ın orada çok iyi tanındığı neticesi çıkartılabilir. Nitekim, *Cenova*'lı Pordagariyado, *Galata*'dan *Novi* (vesikada *Nodi*) kasabasına kadar Barak Reis'e refakat ettiği gibi, *Cenova*'da bulunan Gaspa de Garimado da, onun memuriyetiyle ilgili olarak onun gelmesinden önce Savoie Dukası ile görüşmüş ve sonra kendisini Duka'ya götürmüş, Barak Reis *Istanbul*'a dönerken de padişaha bir haberi bulunduğunu, eğer Hudâvendigâr tarafından kendisine bir kâğıt yazılacak olursa varıp söyleyeceğini, zirâ bunu "Hudâvendigârdan gayri kişiye" söyleyemeyeceğini bildirmiştir. Nihayet, Barak geri dönerken, *Cenova*'da Lorenzo Spinora adında biri onunla birlikte gezmiş ve "bir yiğid" in "Hudâvendigâr kapusu"na yazdığı mektubu kendisine vermiş ve Barak Reis bu mektubu padişaha yâni II. Bayezid'e takdim etmiştir. Bütün bunlara göre, doğrudan doğruya *Cenova* hükûmeti olmasa bile, cenovalı bazı kimseler Barak'ın bu memuriyeti, dolayısıyla Cem mes'elesiyile ilgileniyor ve Savoie Dukası ile de irtibat kurmuş bulunuyorlar demektir. Gaspa de Garimado'nun padişahın başka kimseye söylemek istemediği haber de, herhalde gene Şehzâde Cem'le ilgili idi. Üstelik onun bu sözleri, mes'elenin gizli bir tarafı bulunduğu intibahı da uyandırmaktadır. Bununla beraber, bir çok kimseler gibi onun da, Cem vak'ası dolayısıyla her türlü fedakârlıktan kaçınmayan II. Bayezid'den herhangi bir menfaat koparmak için böyle bir ifade kullanmış olması da ihtimal dahilindedir.

Barak Reis, "Hudâvendigâr kulu" olduğuna dair *Cenova* beğlerinden aldığı bir kâğıtla ikinci defa Savoie Dukası'nın

⁷ Tafsîlât: Baysun, Cavit., *Cem (IA)*.

yanına dönünce Duka, Cem'i bulmak için kendisine bir rehber veriyorsa da o, rehberin masrafı için lâzım olan parayı bulamadığından dolayı, meyus olarak *İstanbul*'a dönmeğe karar veriyor. Lâkin *Rodos Şövalyeleri*'nin Cem'in yerini değiştirmek için adam gönderdikleri haberini alınca, Sakız beğleri'nden temin ettiği parayla tekrar Savoie Dukası'na varıyor. Duka I. Charles, kendisini bir ay *Vercelli* (vesikada *Versel*) alıkoyduktan sonra, ona *Torino (Turin)* da beklemesini söylüyor. Barak burada da 28 gün bekledikten sonra, nihayet mahallî kıyafete sokuluyor ve Duka'nın verdiği kılavuzla birlikte Cem'i aramak üzere yola koyuluyor. *Lyon* üzerinden *Burgogne (Burgonia)*'a kadar devam eden bu araştırma, hiç bir netice vermeyince, Barak Reis gene Savoie Dukası'nın yanına dönmek zorunda kalıyor ve Duka : "Var begüne git, senin kaydın değil şimdi bize... bize kâğıt ya âdem göndere" deyince, *İstanbul*'a hareket ediyor.

Rumilly'de Cem ile tanışmış ve hattâ onu kurtarmağa teşebbüs etmiş olan genç Savoie Dukası I. Charles'in⁸ Barak Reis'e yaptığı bu yardımı tabii görmek gerekir. Ancak Barak'ın Savoie'ya gönderilmesi, I. Charles'in bu teşebbüsünden II. Bayezid'in haberdar bulunduğunu veya hiç olmazsa padişah ile duka arasında Cem mes'elesinden dolayı mektuplaşma ve adam gönderme suretiyle, bir münasebet kurulmuş olduğunu göstermektedir. Nitekim Barak, *Cenova*'dan kâğıt alıp ikinci defa Savoie Dukası'nın yanına *Turin (Torino)*'e geldiği vakit, "devlet eşliğinden" yâni *İstanbul*'dan gönderilmiş olan Kemal Subaşı, Pavlo de Cula ve Yakub Papaz'ı orada bulmuştu. Yakub Papaz kendisine çok yardım ettiğine, hattâ papaz kıyafetini çıkartıp onunla birlikte "ol tarafa" yâni Cem'i aramağa gitmek istediğine göre, bu şahısların da gene Cem'le ilgili bir vazifeyle Savoie'ya gönderilmiş oldukları anlaşılmaktadır.

C— Barak Reis'in Savoie'ya gönderildiği tarih :

Barak Reis'in *İstanbul*'a döndükten sonra padişah II. Bayezid'e arz veya takdim ettiği bu lâyiha tarihsiz olduğu için, onun Savoie'ya ne zaman gönderildiğini kesin olarak tesbit etmek imkânsızdır. Ancak kendisinin zikrettiği bazı hâdiselere göre, bu seyahatin,

⁸ Baysun, *Cem (IA)*.

Şehzâde Cem'in *Rumilly*'den *Le Pouët* şatosuna nakledildiği 1483 yazında yapılmış olması gerektiğini kuvvetle tahmin etmekteyiz. Şöyle ki, Barak, *Reçelez* (*Rumilly*)'e vardığında "Hacı biraz bu şehirde durmuş ammâ ibtidâda *Denisa* nâm kal'ede durmuş" dediğine göre, Cem, o sıralarda *Nice* (*Nizza*) 'den nakledildiği *Rumilly*' den de çıkarılmış demektir. Filhakika Cem Sultan, 5 Şubat 1483 te *Nice*'den alınarak 21 Şubatta *Rumilly*'ye getirilmiş, fakat Savoie Dukası I. Charles'ın onu kurtarmak istediği anlaşılınca, 20 Temmuz 1483'te buradan *Le Pouët* şatosuna götürülmüştü.⁹

Barak Reis, bu naklin yapılmasından bir-iki ay sonra *Rumilly*'ye varmış olmalıdır. Zîrâ o, para bulamadığı için, *İstanbul*'a dönmek üzere, *Rapallo*'da bulunduğu vakit, Şehzâde Cem'in yerini değiştirmek üzere, Megalo Maestro'nun bir akrabası ile hazinedarının *Cenova*'ya geldiklerini haber aldığından ve bunun üzerine derhal *Cenova*'ya döndüğünden bahsetmektedir. Hattâ, kendisinden şüphelenen bu şövalyelerin "Üş seni öldürelüm" diye tehditte bulduklarını, fakat padişahın, "ânun gibi maslâhata" kendisi gibi önemsiz bir şahsı göndermiyeceğini, yâni Cem mes'alesiyle bir ilgisi bulunmadığını belirtmesi üzerine, hazinedarın "Gel seni bile alalum gidelüm" dediğini, ancak böyle bir teklifi tehlikeli bulan Sakız beğleri'nin ikazı üzerine bunu kabul etmediğini de ilâve etmektedir. Bunun üzerine, tekrar Savoie Dukası'nın yanına giden Barak Reis'in, *Vercelli* ve *Torino* 'da aşağı-yukarı iki ay kalmak suretiyle, zaman kaybettiği görülmektedir. Bu arada, yollarına devam eden Megalo Maestro'nun adamlarının, Cem Sultan'ı *Rumilly*'den *Le Pouët* şatosuna naklettiklerini kolaylıkla tasavvur edebiliriz. İhtimal ki, Duka I. Charles da, şehzâdenin nereye götürüldüğünü haber alabilmek için, Barak'ı bekletmek zorunda kalmıştı. Ancak Cem'in yeni mahbesi doğru olarak tesbit edilememiş olacak ki, Barak Reis aksi istikamette *Fransa* içerilerine doğru gitmiş ve tabiiyle eli boş olarak dönmek mecburiyetinde kalmıştır.

D— Önemli diğer kayıtlar :

Cem mes'alesi ve Barak Reisin hayatı bakımlarından önemi âşikâr olan bu lâyhada, diğer bir-kaç küçük kayıt ta dikkati çekmektedir :

⁹ Gös. yer.

O tarihlerde *Cenova*'da bezirgân Freng İskender ve Padişahın kulu olduklarını söyleyen 10-15 gayri müslimin kumaş ticaretiyle meşgul oldukları, orada yeniçeri çuhası ile diğer kumaşları sattıkları görölmektedir.

Gene bu vesikadan Sakız beğlerinden bir kısmının da *Cenova*'da buldukları ve herhalde ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Nihayet, *Bourgogne*'a kadar da olsa *Fransa* içerilerine ilk giren Osmanlı memurlarından biri olan Barak Reis'in bu lâyihasında, osmanlı seyahatnâmelerinin ilk küçük örneklerinden birini de buluyoruz.

REİS BARAK VARDUĞI MASLÂHAT BEYÂN OLUNUR

Bundan Avlona¹ ya vardım; benümle cenovîzlü² Pordagariyado nâm kimesne Galata'dan bile gitdi. Avlona'dan Zadra³ nâm şehre vardım; ondan öte yakada⁴ Ankona⁵ nâm şehre ki başka beğlicikdir, ondan Fand⁶ nâm şehre, ondan Peyzaro⁷ nâm şehre, ondan Rimano⁸ nâm şehre, ondan Sezena⁹ nâm şehre ki yalısı tuzladır, ondan Büyük Forla¹⁰ nâm şehre, ondan İmola nâm şehre, ondan Rezvi¹¹ nâm şehre, ondan Modena nâm şehre, ondan Bolona¹² nâm şehre, ondan Piyazença¹³ nâm şehre ki Duka dö Milan'ũndur, ondan İsteradela¹⁴ nâm şehre, ondan Vogera¹⁵ nâm şehre, ondan Tartona¹⁶ nâm şehre -bunlar dahi Duka dö Milan'ũndur-ondan Cenovîz serhaddine Seteravala nâm şehre ki derbenddir, ondan Cenovîz'ũn Otri¹⁷ nâm şehrine, ondan sandala binüb Nodi¹⁸ nâm

¹ *Avlonya, Arnavutluk'ta.*

² Metinde *Ceneviz*, hep *Cenovîz* şeklinde geçmektedir.

³ *Yugoslavya'da Adriyatik* sahilinde bugünkü *Zadar* kasabası.

⁴ *Adriyatik'in* batı yakası, yâni *İtalya*.

⁵ *Ancona. İtalya'da Adriyatik* sahilinde.

⁶ Metinde (فأنند) şeklinde ise de, *Ancona'nın* kuzeyinde *Adriyatik* sahilindeki *Fano* olması gerekir.

⁷ *Pesaro.*

⁸ *Rimini. Adriyatik* sahilinde.

⁹ *Cesena. Rimini - Bologna* yolu üzerinde.

¹⁰ *Forli.*

¹¹ رَزْوِي

¹² *Bologna.*

¹³ *Piacensa. Kuzey İtalya'da Po* nehri üzerinde.

¹⁴ *Stradella. Piacensa'nın* batısında.

¹⁵ *Voghera. Stradella'nın* güney batısında *Cenova* yolu üzerinde.

¹⁶ *Tortona. Voghera'nın* güneyinde.

¹⁷ أُوتْرِي

¹⁸ *Tortona'nın* güneyindeki *Novi* olması muhtemeldir.

şehre vardım ki işbu benümle varan kâfirüñ evi andadır; anın evine vardugüm gibi beni soydu, toksan floriyle bir yüzüğüm aldı; anda kilisede hatun kişiler vardı, beni görüb çağrışdılar, ânuñ elinden beni aldılar; orada Feina¹⁹ nâm bir hisâr varidi, ol Feina beginüñ karındaşına beni virmek isterdi, ol kâfire Frabiris dirler, Rodos firarlarındandır; anda bir freng dostum bulundu, Kefe'de âña yol-daşlıcak itmişidim, ol beni sandala bırağub Cenovîz'e gönderdi. Cenovîz'e çıkub bir meyhâneye kondum, anda Freng İskender dirler bir bâzirgân vardır ve bir on-on beş kâfir daği bile vardır ki cemî'si eyidürler ki "Biz Hudâvendigârüñ²⁰ kuluyuz"; bunda gelüp yeñiçeri çukasın ve gayri kumaş satarlar, benümle küçükden âşinâ-lardır. Mezkûr İskender beni kendü evine ilette, bir ay mikdarı onda turdum, kaftan ve harçlık virde, anda Gaspa dö Garimado nâm kâfiri buldum, baña eyitte ki: "Niye melûsun? Ben bu hususçün bir kat Duka dö Savoya²¹ ya söylemişem, gel ben seni Duka'ya iledeyim." Ondan çıkdım, ânuñla bile Duka dö Savoya'ya vardım; mezkûr İskender at ve harçlık virde, evvel Duka'dan emân kâğıdın aldım, ondan soñra kendüsiyle buluşdum, baña sordu: "Ne hallü kişisin? Hudâvendigâr kulu musun?" Ben eyitte: "Hudâvendigâr kuluyum. Eyitte: Ne asıldansın? "Türk-oğluyum" didim. Eyitte ki: "Türk-oğlu Hudâvendigâr kulu olmaz." Ben eyitte: "Buyurduğunuz gibidir, ammâ ben kul-oğluyum, Hudâvendigâr etmegin yerim, kuluyum." Eyitte: "Neden ma'lûm Hudâvendigâr kulu olduđuña? Hudâvendigâr nişânı elüñde yokdur." Ben eyitte: "Devletlü Hudâvendigâr şimdi irakdır, ammâ Cenovîz beğlerinden varayım size nişân getüreyim Hudâvendigâr kulu olduğuma." Ondan Cenovîz'e geldim, Cenovîz beğleri bir kâğıd virdiler, Hudâvendigâr kuludur deyü i'timâd idesiz; tekrar bu kâğıdımla Duka dö Savoya'ya vardım, anda Ya'kub Papaz'ı buldum ki bundan devlet eşiginden gönderilmiş, Kemal Subaşı ile ve Pavlo dö Kula ile, baña çok yardım ve yârlık itdi, hattâ papaz tonun çıkarub benümle ol

¹⁹ (فَیْنَا)

²⁰ Metinde hep "Huvândigâr" خواندگار şeklinde geçiyorsa da, bunun Hudâvendigâr (خدلوندگار) olduğu anlaşılmalıdır.

²¹ I. Charles.

tarafa bile gitmek istedi, komadılar, eyitdiler: “Seni anda bilürler.” Ondan soñra Duka dö Savoya eyitdi ki: “İşde, bildik ki Hudâvendigâruñ kulumuşsun sana bir âdem koşalum, harcın sen gör” didiler. Âdem virdiler, “Bunun harcı nedir?” didim, “Yüz-elli fiorenti besdir” didiler; ben eyitdim ki: “Benim bu kadar harca takatim yokdur, Cenovîz’e varayım, anda dostlarımdan bulayım getüreyim” didim. Sürdüm gene Cenovîz’e vardım, anda olan dostlarım elli kadar flori virdiler, ziyâde bulamadım, ‘âciz kaldım, harçlık bulumayıcak döndüm İslâmbul’a²² gelmeğe; beş gün deñiz içinde yürüdük, altıncı gün Repalo²³ dirler Cenovîz serhaddinde bir yerdir anda çıkdık; gördüm bir-iki kâfir söyleşür ki Megalo Maestro²⁴ nuñ hısıımı ve hazînedârı Cenovîz’e geldiler, Bayaşa katırgasiyle; söyleşürlerdi ki Hacı²⁵ yı olduğu yerinden değışdirmeğe giderler. Bunu işidicek sabrım kalmadı, sürdüm gene Cenovîz’e vardım, Sakız beğlerine didim ki: “Hudâvendigâruñ hıdmetin ayakda komañuz, Hudâvendigâruñ kuluyum, baña harçlık virün, Hudâvendigâr maslâhatına varayım.” Anlar danışık itdiler. Megalo Maestro’nuñ mezkûr hısıımı ve hazînedârı beni anda buldular ve çok söz söylediler ki: “Üş, seni öldürelüm” didiler; ben eyitdim ki: “Ânuñ gibi maslâhata benim gibi kişi göndermezler, Hudâvendigâruñ aña ne ihtiyacı vardır? Gönderdiđi takdirce bizüm gibi kişi göndermez, aña bir kişi gönderür ki bizüm gibi kişiler ânuñ hıdmetkârı yerinde değıldir” didim. Ol hazînedâr eyitdi: “Gel seni bile alalum gide-lüm”; Sakız beğleri eyitdiler ki “İşidilmez nesne olmaz, nâgâh saña bir zarar yetiše, bizüm malumuz rızkumuz Hudâvendigâr îlindedir, zâyî‘ olsun mu?” didiler. Sürdüm gene Duka dö Savoya’ya vardım; ibtidâda ki vardım Turin²⁶ nâm şehrinde buldum, soñra varışda Versel²⁷ nâm şehrinde buldum; bir ay mikdarı beni egledi, ondan soñra baña eyitdi ki: “Var, Turin’de dur, saña âdem koşayum.” Anda dađi yigirmi sekiz gün durdum; Maniçal dirler bir yarâr âdemisi anda (Turin’e) geldi beni anda buldu; beni ve benüm-

²² *Istanbul.*

²³ *Rapallo, Cenova* körfezinde.

²⁴ Rodos şövalyeleri reisi Pierre d’Aubusson.

²⁵ Bilindiği gibi, Şehzâde Cem, 1481’de Mısır Sultanı Kayıtbay’a sığınarak *Kahire*’ye gittikten sonra annesi ve zevcesi ile birlikte hacca gitmişti.

²⁶ Bugünkü *Torino*.

²⁷ *Vercelli. Kuzey İtalya*’da *Torino*’nun kuzey doğusunda.

le koşdukları âdemi ol yerüñ tavrına koydu, ve koşdukları âdemiñ adına Talabud dirlerdi. Ondan çıkub gitdik, Rivol²⁸ nâm şehre vardık, ondan Suza²⁹ nâm şehre vardık ki tağ dibindedir Mon-Seniş³⁰ tağı dirlerimiş, ol tağüñ dibinde kiracılar var katır kiraya virürler; katırlara bindik, katır ıssı atlarımızı yiderdi ve iki tarafımızda âdem dururdu, katırımız düşecek kaldururlardı; tağ üzerine çıkdık, bir göl var ve bir kilise vardır, adına San-Nikola dirlerimiş; tağüñ öte tarafından derbendciler geldi bunlar döndü; çam yaprağından kızak getürdiler kızak ile geçdik, atlarımız dolayından geçdi. Ondan Savoya memleketine indik, mezkûr Maniçal'üñ anda Muyalan³¹ nâm hisârı vardır ki hûrândesi anda olur, vardık bir gece anda konduk; ondan Çampa-İriya³² nâm şehre, ondan Reçelez³³ nâm şehre, Hacı biraz bu şehirde durmuş, ammâ ibtidâda Denisa³⁴ nâm kal'ede durmuş; ondan Ançu³⁵ nâm şehre, ondan Avina³⁶ nâm şehre ki anda iki yapılmış meyl vardır, anlara Arab Türbeleri dirlerimiş; ondan Liyona³⁷ nâm şehre ki Françe'nüñ büyük şehridir; Sakız beğleri bir hüccet virdilerdi ki mezkûr Liyona'da bir âdemimiz vardır, ondan elli fiorenti alasız deyü, aldım; ondan Afur³⁸ adlu bir şehir vardır ki suyun gemiyle geçerler, ondan Akyer³⁹ nâm şehre, ondan bir büyük su daği geçdik Verna⁴⁰

²⁸ Rivoli. Torino'nun batısında.

²⁹ Susa. İtalya-Fransa sınırında.

³⁰ Mont-Cenis. Fransa'da İtalya sınırına yakın.

³¹ مویالان

³² چامپائرییا

³³ Harekeli olarak رچلکز şeklinde kaydedilen ve Cem'in de bir müddet ikamet ettiği belirtilen bu şehrin neresi olduğunu maalesef tesbit edemedik. Rumilly olması gerektiğini sanıyoruz.

³⁴ Massif Central'lerde Dénicé diye bir kasaba mevcut ise de, Cem bahis konusu olduğuna göre, bunun Nizza (Nice) olması gerekir.

³⁵ آنجو

³⁶ آوینا

³⁷ Lyon.

³⁸ آفور

³⁹ آقیر

⁴⁰ Clermont'un güney-doğusundaki Vernet olduğu anlaşılıyor.

ya vardık, anda bir kilise var San-Covan-Mujak⁴¹ dirlerimiş, bu benümle koşulan kişinüñ evi andadır, anda dört gün durdum, hiç bir kimesne (den) asla haber almadık; ol beni alub giden kişinüñ karındaşı hasta idi, hiç sağalmağa imkân olmadı. Bu beni alub giden Talabud nâm kâfir bir tuzcıdan haber almış ki falan yerde türk vardır deyü, ben buña yalvardım: “Kerem eyle, bunda durmuyalum gidelüm.” Durduk gitdik, Ponto-Beço dirler bir ağaç köprüye vardık, ondan Manıçal dirler bir hisarcuge, ondan Bisun nâm kasabaya, ondan Santa-Cilarya dirler bir kiliseye; anda benümle varan kâfir eyitdi ki: “Atun ko, benüm oğlanum atına bin”. Âña bındım, sabah ak-yılduz doğduğı gibi aldı gitdi, sabah namaz vaktinde bir yire uğradık, “Buña ne dirler? “didim, eyitdi: “Buña Ponto - Rion⁴² dirler”. Ondan bir nice zaman yürüdük, çañ âvâzın işitdik, bu yoldaşıma sordum: “Bu nedir? Bunda hisâr yok, nesne yok, bu çañ nedir?” Bir kâfir çıkageldi, bu yoldaşım eyitdi ki: “Bergonya⁴³ kandedir?” Ol eyitdi: “Üşde ilerünüzdedir.” Yürüdük bir zaman karşumuzda bir direk gözükdü, üzerinde bir haç düzmüşler, oraya gelicek Bergonya gözükdü; ondan yayan olduk, ol kâfir önümce, ben ardınca. Ol Bergonya nâm kal’enuñ üç müdevver kulecuğı vardır, taşrasında varoşcuğı var, sol tarafında bir dere akar, bir dere dahi önünde arkurı akar, sağ yanında çayırucuğı var. Ondan ol varoşa girdik, “Ne kişilersiz?” deyü ol yoldaşım Talabud’a sordular, ol eyitdi: “San-Covan - Mujak’danuz, karındaşımuñ kayınları var bunda” deyüb adlariyle sordu; ondan soñra ol kişiye meyhâne sordu, vardık meyhâneyeç konduk; ol meyhâneciye sorduk ki: “Messa vakti var mıdır?” ki türkçe aña hutbe dirler, “Vardır” didi, aldı beni kiliseye gitdi; kiliseye gidecek çok frer gördük, her birinüñ elinde birer kitap okurlar, ben dahi bir bucakda durdum, ol beni getüren âdem geldi omuzumdan çekdi, kalkdık kiliseden taşra çıkdık. Bir-kaç dülbendlüler gördük, hisârdan taşra handek başında altı kişi gördüm dülbendlü, kendü bir kara kadife giyerdi, bir kaba sakallu kişi ile şehürlüye beñzer avurd ururdu, kendü sakalın kırkmiş ve bıyıkların dahi ziyadece almış, ammâ beñzi sararmış; Talabud’a sordum, meğer ol vakitlerde hastalıktan kalkmış imiş Oradan

⁴¹ Herhalde San-Giovanni.

⁴² Rhone nehri üzerindeki Pont - en - Royans olacak.

⁴³ Baurgogne.

hemen döndük gitdik, Duka dö Savoya'ya gene geldik; dört-beş pâre hisârın uğurlanmış, Don Siñior Rakoniş ve Marki Zusalus adlu beğler uğurlamışlar; Duka dö Savoya çeri cem' iderdi ki hisârları üzerine vara. Vardım kendü ile buluşdum, "Baña ne dirsiz?" didim, "Var beğüne git- didi. Senüñ kaydın değil şimdi bize, var bu haberi vir begüne, biz gerek olursuz bize kâğıd ya âdem göndere" didi. Gaspa dö Garimado ki cenovîzlüdür, hem Cenovîz'den beni alub Duka dö Savoya'ya ilettdi idi, şimdi baña şöyle eyitdi ki: "Benim Hudâvendigâra bir haberim vardır, eğer Hudâvendigârdan bana bir barmak kâğıd olursa varayım Hudâvendigâra d'feyim, Hudâvendigârdan gayri kişiye dimezem" didi. Ve bu kâğıdı bana viren Cenovîz'de Lorenço Spinora dirler bir yiğiddir, beñ bununla gezirdim, geldi bir yiğid bu Lorenço'dan beni sordu, "Bu ne kişidir?" didi, bu eyitdi: Hudâvendigâr kuludur. Ol kişi gene eyitdi ki: "Bir kişi Hudâvendigâra hıdmet itse ondan bir iyilücük dokunur muydu?" Ben eyitdim: "Hudâvendigârüñ iyilüği Hindustan'a yetişür, siz hod bundasız"; ben öyle diyicek eyitdi ki: "Kırk iki gün içinde beğüme varuram saña bir kâğıd gönderürem." Bu benümler gezen Lorenço nâm yiğide söyler ol-bir yiğid dañi eyitdi ki: "Eğer bu kişi geçecek olursa saña gönderdüğüm mektubumu Hudâvendigâr kapusuna gönderesin" didi; ben gelmeden kâğıd gelmiş Lorenço'ya değmiş, Lorenço kâğıdı elime virdi ve eyitdi ki: "Eğer bu kâğıda cevab yazarsanız kâğıd üzere benim adım yazarsız ki ben ol yiğide ulaşıram." Ve bu ben yürüdüğüm yerler dükellisi kuru yerlerdir, deñizi heman Cenovîz'de gördüm, ol oldugi yer saru yerlerdir ve pîrenlü kız(?) yerlerdir.

دشمن باقی وادهم کحلین بیانا له لغز

بوضف اولنا باوادم جومل جنودیزل یوزدوغریتاؤو تا یکسک ظلفوق بیل کدرک
 اولوناقده زلفه زانام شه وادهم اولدوق ادرتقاد ائقنا نام شه که باشق بیلدور
 اولدوق فاند نام شه اولدوق بیزاند نام شه اولدوق بیزاؤو نام شه اولدوق سوزان نام شه
 یا ایسین لاور اولدوق بیک قوللا نام شه اولدوق فیضلان نام شه اولدوق زوولک نام شه
 اولدوق شرفنا نام شه اولدوق کورنا نام شه اولدوق بیارکنا نام شه کورناوه بیلدور اولدوق
 لیسرفلان نام شه اولدوق ووشلان نام شه اولدوق تانرنا نام شه بزرگ وادهم قوتان بویک
 اولدوق جنودیز حوضه سوز اوللان نام شه اولدوق که دنیور اولدوق جنودیز کالونکی اولن ورن اولدوق
 اولدوق حوضه نین بوزین نام شه وادهم که اولدوق بیل وادهم کالونکی اولن ورن اولدوق
 وادهم کیم کی جنودیز طوشان فیلور بیل برود کیم لای اولن کلسا وفاقه کتیر اولدوق
 بی کورب چاغری بل اولدوق بی اولدوق اولدوق بیانا نام بر حصار و طبرک اولدوق فیئا
 بیکورک قولدوشنه بی وریس اسقده اولدوق کور بیزین بزرگ ووسیلر اولدوق ورن
 لکن بوزین ووسم بیلدوق کورن اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 کورن جنودیز جنودیز بریحانی قدیم لنته بیکر اسکندر ویرلر باندن لاق وارده
 ویراوه اولدوق کورن کورن اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 کلور بیکورن جنودیز وادیق قوشن صولر جنودیک اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 کتور اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 قولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 سوز بیکورن جنودیز قوشن بیلدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 ندرک اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 بوشتم بیکورن جنودیز اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 ن اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 بیز اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 خانه کالون اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 شه اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 اولدوق جنودیز کلور جنودیز کلور اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق اولدوق
 کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور
 کتور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور
 جنودیز کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور
 وکانه کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور
 فرجه کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور
 بی اولدوق کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور
 بوللیم کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور
 قدیم کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور کلور

کلاک سنج کوفه دیز اچمه وورمه کیم التیق کون زباله دورله جنوز سوغنل وچور
 این جندق کورهم برکما قوسولوشور، ختالو بالی سونک حوض ووردر
 جنوزون کلا یاریتا خاتا تاز غاسیل اشدیم سولشور لر دی که حاجی اولدو ک
 چوقه دکنده کاکیر لر بو اشدیلر جلم قلمی سورهم که جنوزون ولهم
 سنیو بلکنه ویدیم خرانکارا که هرمن لیخن قماگز خلتا کله قوری بکلونوز
 ویردی خلتا کله مصطفی وارلم انلا ولسنق اشدیلر ختالو بالی سونک دکور حوضی
 ووزنه ولدی بی لنده بولدی وچوقه سوز سولدی که اوشن سنی لوله رولم دیدر
 بل لیم که آردکی بیه صلیقه نیم لیکش کی زخر خرانکارا کالما لغتای ووردر
 کدر وک قوروم برنج کی کتی کورمن اما برکتی کدر وک بوم کی کشیلر آردکی ختاک
 چوقه وکله ویدیم له جنوز ولدی که کورس بی لاله لیم سنیو بلکاک
 لیتدی که اشدیلر لنده له لوز نا اما سکا و خدی خدی جنم مالوز ددقور لته کار
 لینه ووضای لوسنی دیدر سورهم که قوام سوبیا ولهم لیتله که ولهم
 توبی نام ختمه ولهم صله وادشیل ورتیل نام ختمی ولهم برکی ختادی تی
 اکلدی اولده صله بلک لیتدی که ادر توبینه وور رکالمه قونام این لای بکم
 سکا کله وورهم ناخال وور بر بر لک لیتدی کله بی آن بولدی بی وین بل
 قوشم قلدی لیدی لدی که کورنه قوبی و قوشم قلدی لیدی لیدی کله قوشم
 اولده جیشم که که ریو قلدی نام ختمه واکله اولده سوز نا نام ختمه ولهم که قوشم
 سنیو سنیو بلای در لیش اولما کله سنیو لیدی لیدی اولدی که ادر ووردر قاتول
 بیک قاتولتی اولدی بوردی و آدر قونام ولهم وورده صانه قتل اولدور لیش قاشم
 طاق اولدورنه جندق برکل وور وچکلیسا اولدور له صانه قتل اولدور لیش قاشم
 له طاقده حریب جیلک بوزل حوضه جام باغنه قوشم قوشم قوشم قوشم قوشم
 اولدورن اولدی که اولده سوز نا کلنه لیک کله ناخال ک این ختالون
 نام صاری ولدور که خراسانی این اولدور ولهم برکی این قوش اولدور
 چانییا پرتیا نام ختمه اولده زینق نام ختمه حاجی جی بوش ووش لیتله
 زینق نام ختمه ووش اولده آتخ نام ختمه اولده لیتنا نام ختمه کاشا
 با بلیت ختمه ووردر اولدی جی بولدی وور لیش اولده لیتنا نام ختمه اولدور
 جی کوشی ورسنیو بلک برکت و کیم لیدی که کدر لیتن کله اولدور اولدور
 اهر قونام کلک وولام اولده آتخ اولدور بره ووردر که صوره کیم بکل اولدور
 آتخ نام ختمه اولده بر جی کوه اولدی که وزنار ولهم این یکلیم اولدور
 صانه ختالون وور لیش جی بولدی قوشم کاشا اولدی که اولدی کاشا ختالون
 کوه وورهم جی بولدی اصله صله لیدی لیدی ختالون کاشا ختالون

حنة نیه جسم ساغنا الحاکم اعلمه برین الوب کبره کله ایما کافر و غیره
 خیل لشکر تکلیف بود و در کار و در وی بن بر کما بالانعم کم ایما بود و در ایام
 که لام و در حق کتدی بنوشند بخورد در بر آسج کر بود و ابد که اذنه مانجا
 و بر لر و صا رو که اذنه بیخونه نام صابانه اذنه سائنا صلیبیا در لر
 بر کلیسیا این جنگ و در این کافر ایته که در آتو کی قریتم او طلعم ایته برت
 ایما بنده صبا حق بلور و وضو و کیم الله که صبا حق ناز و قشده بر
 بده او عدا و حق بوکانه در لر و بدیم ایته بوکانه بنوشد ریو و در لر اذنه
 بوجیمه زنا و بود و که چاکه در این ایته که بو ولد ایتم صولم بود در برین
 صا رو حق نشه بری بو جانده در بو کافر و صبا کله بر ولد ایتم ایته یا
 بنوشد گیان حق در الله ایته اوشت ایله کوزو در بر و که بر زنا و قشده
 بر و یک که کوز که او زنی و حاج و زنی او در ایه کلچک بنوشد گیان
 کوز که اذنه یا اذنه اوله اوله کما اوله کله بن ایتم اوله بنوشد گیان
 نام قله نکر بود و در قرلا جی و در لر طنه بسین و اوله خوشی و آرد
 صولم طنه بر و زنه آرد بر و زنه اوله کله از قوری لوز صا یا صا
 چا بر جود ولد اذنه اوله اوله در و زنه بو که نیشیا و مزو اوله
 بو ولد ایتم طنه صولم اوله ایته صا جراه غزاقده لوز قله نکر
 قایینه و در برین و برین اوله ایتم صولم ایله صا اوله کله بنوشد گیان
 صولم و در ایتم صغایه قشده اوله بنوشد گیان صولم که قشده
 و در ایتم که تور که کما صلیب در لر و در در بر ایله بنوشد گیان
 کتدی کلیسیا کیویچک جوی فولد کور که صولم بنوشد گیان
 او قور لر بنوشد گیان و زوم اوله بنوشد گیان ایله کله او قشده
 چله مالقده کلیسیا طنه صولم که بر و ولد اوله کور که صولم
 طنه صولم باشنده ایتم کورم و بند لو کله و بر و ولد ایتم کیویچک
 بر قیاسه ایتم لاشهر لوبه بگزار لوبه آرزوی کتدی و صولم قشده
 و بر قیاسه و لای زیا به ایتم ایتم ایتم صولم طنه صولم
 کور کله و فکر و حنت ایله قشده ایتم ایتم اوله صا و نه که کتدی
 قشده ایتم و بایه کتدی که در بنوشد گیان صا ایتم ایتم صولم
 قشده ایتم و ما در دوسالوس اوله بکل صولم قشده ایتم و ما در دوسالوس

جم لیدروی که حصار لر لوزرنه ولده ولهم لندولیا بولندم
بکانه ویریدیم وار بکولت دیدی سنن قیدک وکلن خدی بیزه
ولد بوخوی ویر بکو که یکرکه لولور سوز بیزه کاخه یا لقم کنه نه دید
عسباد غرقا دوه کجنو ویز لور سم جنو ویزه بنی آلب و قافا شاویایه
ایله دی لای خدی بکاشویا ایله دی که بنم فرانکانه بوجوم ولدور
کر فرانکانه بکابر بار بن کاخه لولور و لولیم فرانکانه پیام
فرانکانه غیری کتیه و بزم ویدی بو کاخه بیجا دونه جنو ویزه
لور بوجو سپینوز لور بویکیده بن بو توکا کتوم کله بویکیده بو
لور بوجو نه بنی صولده بو کتیه و دیدی بولیده خلتکار قولده
لول کتیه کنه ایله لبر کتیه فرانکانه فرق لته لونه بولیا بکر
وقنور میدی بن لیدیم فرانکانه لیا لیا هندوستانه بنشور بیخه
بوسن بیز بن ایبا و بکرا ایله که فرق آنا لونه لهند بکوه و لندورم
سحابی کاخه کتیه ورم بو بنه کتیه لور بوجو نام بکیده سدیال لوله بو
بکیده دایه ایله که اگر بولکنه که بولور لندورم کتیه بولتوبن فرانکانه
قاپورنه لندورم دیدی بن کله بن کاخه کتیه لور بوجو و کتیه لور بوجو
کاخه لورم ویدی و ایله که اگر بولکاخه جولب یاندیکار کاخه
لوزره بنم لقم یز لیز که بن اوله بکیده لملقندرام و بوجو بوردوم
یولور و کلیمی قورور لور و کیزی مال جنو ویزه کورعم اوله
لوله وای بی حصار ویر لور و بوجو یولور

LES ÉLÉMENTS ETHNIQUES D'ORIGINE TURQUE DANS L'ÉTAT POLONAIS (À L'OCCASION DU MILLENIUM)

Ord. Prof. Dr. ANANIASZ ZAJACZKOWSKI

La situation géographique de l'ancienne République de Pologne (RZECZPOSPOLITA) créait au cours des siècles un pont entre l'Est et l'Ouest, par lequel defeuraient différents peuples orientaux. Ils portaient parfois le feu et la destruction et parfois venaient en colons paisibles, désireux de mettre en valeur de vastes étendues désertes. Ceux-ci ont subsisté dans l'État Polonais parfois jusqu'à nos jours. Ils sont un témoignage éloquent des relations animées entre l'ancienne République Polonaise et l'Orient et les groupes ethniques d'origine orientale. Parmi eux, deux peuples d'origine turque: les Tatares et les Caraïmes méritent une attention particulière.

Les premières informations concernant la création de colonies tatares dans les territoires historiques de l'État Polonais, datent du début du XIVème siècle, donc d'il y a plus de six siècles. Un chroniqueur médiéval-le Franciscain Wadding-notait déjà en 1324 l'information que "en Lithuanie vivent des Scythes, venus des terres d'un khan, qui dans leurs prières se servent d'une langue asiatique". Mais la majorité de colonies tatares en Pologne, selon la tradition, tire ses origines des expéditions du grand duc de Lithuanie, Vitold, contre la Horde d'Or vers la fin du XIVème siècle.

Dans le mémorandum adressé au roi de Pologne Sigismond au XVIème siècle les Tatares écrivaient: "Nous n'avons plus Vitold, de glorieuse mémoire. Il ne nous a pas ordonné d'oublier le Prophète Mohammed et tournant les yeux vers les Lieux Saints – la Mecque et Médine – nous répétions son nom comme ceux de nos califes".

Les détachements de cavalerie tatar ont pris une part active du côté polono-lithuanien dans la célèbre bataille contre les Chevaliers Teutoniques à Gruenwald, en 1410.

Les Tatares vivant en Pologne n'ont jamais rompu les liens les unissant à leurs coreligionnaires, les Musulmans en Orient: ils ont conservé la foi de l'Islam jusqu'à nos jours, bien qu'au cours des siècles, surtout à la suite de mariages mixtes avec la population locale, ils aient oublié la langue maternelle turque kiptchake, que parlaient leurs ancêtres. Ils ont pourtant conservé la tradition de l'écriture arabe dont ils se servent dans leurs livres de prières dits *kitāb* et *hamāil*, jusqu' à nos jours. De nombreux manuscrits tatares écrits en caractères arabes mais en polonais se sont également conservés.

Les Tatares ont en Pologne leurs propres mosquées et constituent en Europe centrale les colonies musulmanes les plus avancées vers l'Ouest - reliquat précieux témoignant des relations historiques de la Pologne avec l'Orient. Le développement numérique des colonies tatares en Pologne témoigne le mieux la toponymie, c'est-à-dire les noms des lieux qui doivent leur origine aux Tatares comme par ex.: *Tatar*, *Tatarka*, *Tatarszczyzna*, *Tatarska Wies* ("Campagne Tatar"), *Tatarska Gora* ("Montagne Tatar") etc.

Le sort des colonies tatares rappelle sous beaucoup de rapports celui d'un autre groupe ethnique d'origine turque, les Caraïmes, en Pologne. Le grand duc Vitold les fit venir de même que les Tatares, dans l'État Polonais vers la fin du XIVème siècle, au cours de ses expéditions dans les steppes de Kiptchak (*deşt-i Kıpçak*) et les territoires voisinant la Crimée.

Les Caraïmes dont il subsiste aujourd'hui dans le monde entier quelques milliers de personnes à peine, constituent un reliquat de culture extrêmement intéressant du point de vue ethnique autant que linguistique, dont les traditions remontent au début du Moyen Âge. On dérive traditionnellement le nom Caraïme, en arabe القرائين، قرآين (*Karāin*, *Qarāin*), non entièrement défini jusqu'à nos jours, de la racine hébraïque *qara* "lire", ce qui doit indiquer la confession caraïme, qui ne reconnaît que la seule autorité de la "Lecture", c'est-à-dire de l'Écriture Sainte de l'Ancien Testament. Il convient de mentionner que la signification de la racine sémitique *qara* dans le terme Qoran emprunté par l'Islam de l'arabe dans le sens "Lecture, Ecriture Sainte des musulmans", pourrait parler en faveur d'une telle étymologie. (Cf. A. Jeffery, *The foreign Vocabulary of the Qur'ān*, Oriental Institute, Baroda 1938, p. 233-4: *Qur'ān* "A reading from Scripture" etc.)

De même que les Tatares, les Caraïmes en venant dans le territoire historique polonais ont apporté avec eux la langue turque appartenant au groupe kiptchak. Toutefois, contrairement aux Tatares, ils n'ont pas oublié leur langue, ils l'utilisent encore présentement, non seulement dans la vie quotidienne mais également dans la liturgie. Et cette dernière circonstance – l'emploi de la langue caraïmo-turque dans la liturgie et dans les traductions de la Bible, eut incontestablement une influence décisive sur la conservation de cette langue jusqu'à nos jours.

Dès le milieu du XVIIème siècle on a attiré l'attention en Europe sur l'étude des Caraïmes. Le roi de Suède Charles XI a envoyé en 1691 d'Uppsala l'éminent orientaliste Gustave Peringer dans les colonies caraïmes en Pologne pour étudier les Caraïmes, et le célèbre savant et homme d'état polonais Tadeusz Czacki a écrit au début du XIXème siècle un ouvrage scientifique sur les Caraïmes.

L'étude de la langue caraïme entreprise par les turcologues polonais entre les deux guerres a démontré que les Caraïmes devaient déjà parler cette langue avant l'invasion des Mongoles au XIIIème siècle. La supposition que les Caraïmes pouvaient emprunter leur langue aux Tatares de la Crimée tombe d'elle-même. Cherchant à expliquer naturellement ce fait, on a découvert en relation avec cela la genèse du caractère ethnique turc des Caraïmes d'aujourd'hui; à côté de la religion qu'ils confessaient, il convient d'admettre qu'au Moyen Âge ils ont dû s'unir avec un ou plusieurs peuples turcs habitant alors les steppes dites kiptchakes (*deşt-i Kıpçak* des géographes arabes).

L'élément ethnique qui a donné le caractère turc aux Caraïmes devaient être différents groupes de Polovtses appelés aussi Comans et, dans la période plus ancienne encore, les Khazars. En particulier l'État Khazare, dont les recherches scientifiques les plus récentes ont révélé les traits communs avec la culture caraïme et principalement l'emploi de la langue turque à côté de la religion de l'Ancien Testament confessée, semble être ce terrain ethnique et politique qui a rassemblé les conditions favorisant la culture des Caraïmes en tant que les héritiers de la culture khazare (cf. A. Zajaczkowski, *Khazarian Culture and its Inheritors*, "Acta Orientalia Hung.", vol. XII, Budapest 1961, pp. 299-307).

L'orientaliste français René Grousset constate nettement dans son oeuvre intitulée "L'empire des steppes" que "les Khazares étaient un peuple turc". Le grandissement et le développement de l'État Khazare en a fait au Moyen Âge (VIe - VII e siècles) un puissant facteur de la politique internationale dans le Proche Orient. Hostiles envers la puissance contemporaine de l'Iran des Sassanides, les Khazares résistaient également à la deuxième puissance -Byzance. Lorsque la puissance des Sassanides en Iran s'est effondrée sous la pression des conquérants arabes luttant au nom de la nouvelle religion- l'Islam, les Khazares ont su tenir tête aux guerriers arabes et les arrêter aux portes du Caucase.

Voulant conserver une position indépendante et ne pas tomber sous l'influence de Byzance chrétienne d'une part ou du calife musulman de l'autre, les milieux dirigeants de l'Etat khazare, d'origine turque, reçoivent des missionnaires agissant dans les steppes kipchaks, la religion mosaïque, probablement sous forme de confession caraïme. En même temps, le christianisme et l'islamisme se propageaient dans l'État khazare, et les sources historiques témoignent d'une large tolérance religieuse ou plutôt même de l'indifférentisme religieux des Khazares.

Seulement dans un tel milieu culturel, "interconfessionnel" en quelque sorte, où s'entrecroisaient différentes influences, pouvait naître l'idée que nous a transmis le géographe médiéval arabe Ibn Rusteh qu'un des vassaux du roi khazare, le prince de Dagestan, confessait le trois religions: l'islam, le mosaïsme et le christianisme et fêtait conséquemment trois jours par semaine: vendredi, samedi et dimanche. (Cf. *Kitāb al- a'laḡ an- nafīsa*, "Bibliotheca Geographorum Arabicorum", ed. de Goeje, vol. VII, p. 147-8:

السري . . . ولهم ملك يسمي اذر نرسی يتمسك بثلاثة اديان اذا كان
يوم الجمعة صلتى مع المسلمين واذا كان يوم السبت صلتى مع اليهود
وصلتى يوم الاحد مع النصارى).

Dans un tel milieu culturel également il était le plus facile d'emprunter les termes se rapportant au culte d'autres confessions. Ceci explique -selon moi- l'existence dans la langue des Caraïmes polonais de nombreux termes se rapportant au culte ou au rite emprunté à l'Islam ainsi que de termes empruntés au culte chrétien.

Ainsi par ex. les Caraïmes, qui ne sont pas - comme on le sait - des chrétiens, appellent jusqu'à présent le "dimanche" -*yigkün*, c'est -à- dire "jour saint" (*yig, yeg — kün*), et "l'église catholique" - *yegüv* - c'est - à - dire "maison sainte" (*yeg — üv*). De tels termes étaient connus parmi les Comans parlant le turc et de confession chrétienne (dans le *Codex Cumanicus* : *Ĵihöv* "templum").

Cette trace de forte influence des Comans et peut-être aussi des Khazares chrétiens sur la formation de la langue caraïme constituée, ce me semble, une preuve indéniable de cette tolérance qui caractérisait les Khazares et leurs successeurs.

Grâce à la connaissance pratique de la langue turque, les groupes ethniques en question rendaient souvent de précieux services à l'État Polonais. Les Caraïmes ont contribué au développement du commerce avec l'Est et au rachat des prisonniers en captivité (*yesir*) en Turquie.

Au cours des siècles les Tatares et les Caraïmes sont devenus, selon l'expression d'un des savants, des Polonais "de langue et de tête" (en polonais: "z mowy i z głowy").

Nous avons présenté brièvement l'histoire de deux éléments ethniques d'origine turque dans l'État Polonais - les Tatares et les Caraïmes. Ces derniers surtout, vu leur petit nombre - 200 personnes à peine en Pologne - et aussi leur confession autre que l'Islam bien que surgie de son influence, suscitent un très grand intérêt auprès du grand public.

Il convient donc de s'arrêter quelque peu sur l'histoire des Caraïmes. La confession caraïme est née au début du VIIIème siècle de notre ère dans la province orientale du califat musulman de l'époque 'Abbasside en Irak (Mossoul).

Le premier législateur et maître caraïme était ANAN ben DAUD de la ville de Basra, qui vécut sous le califat d'Abou Djafar al-Mansur (qui régna à Bagdad de 754 à 775). Au début les disciples d'Anan se nommaient Ananites. C'est pourquoi dans les sources arabes les plus anciennes, par ex. dans l'oeuvre de l'écrivain et philosophe arabe al- Shahrastani (*Kitāb al-milal va-l-nihal*), ce courant religieux est désigné sous le nom d' 'Anāniya (عنانية). Ce n'est qu'au IXème siècle qu'ils ont pris le nom de Caraïmes qui découle - comme je l'ai mentionné précédemment - de la signification de la

racine *qara* "lire, réciter (l'Écriture Sainte)". Ce terme désigne donc ceux qui professent l'Ancien Testament et qui dans les questions religieuses ne reconnaissent que l'autorité de "la Loi écrite", c'est-à-dire de l'Écriture Sainte de l'Ancien Testament sans aucune extension.

On a souligné aussi la différence principale -mais non unique- distinguant les Caraïmes *des* disciples de la Loi mosaïque, qui reconnaissent en plus de l'Écriture Sainte et souvent comme élément supérieur différentes superstructures, notamment la tradition orale, les interprétations codifiées dans des livres tels que le Talmud, la Michna etc. Selon l'enseignement de la confession caraïme (il convient de souligner confession et non comme le prétend parfois à faux "secte") l'adoption de ces extensions ou interprétations équivaldrait à reconnaître l'Écriture Sainte pour imparfaite, alors que selon les premiers savants caraïmes, le langage de l'Écriture est si limpide et clair qu'elle fournit elle-même l'explication de chaque loi qu'elle énonce. Il suffit d'étudier ce langage qui est la clé la plus parfaite pour découvrir le sens véritable de l'Ancien Testament.

Ceci explique le fait historique que les savants caraïmes ont commencé très tôt à travailler dans le domaine de la philologie hébraïque. Ce sont eux qui ont créé les premiers dictionnaires et grammaires de l'hébreu. Sous ce point de vue la confession caraïme a joué un grand rôle, analogue à celui de la Réforme dans les temps modernes.

Le caraïsme est donc basé sur la libre interprétation de l'Écriture Sainte et rejette les commentaires péremptoires et limitatifs. Il donne au chercheur une entière liberté - de même d'ailleurs que le fait le protestantisme. La tradition a transmis l'opinion que répétait le premier maître et théoricien du caraïsme Anan ben Daud ha-Nasi ("Prince de l'Église"): "ne vous reposez pas sur moi, mais étudiez avec application l'Écriture Sainte".

Il convient d'attirer une attention particulière sur le fait que le caraïsme est né dans le milieu de la culture islamique en Irak. Dans la dogmatique caraïme, de même que dans la pratique rituelle et juridique, on peut retrouver de nombreuses influences d'écoles philosophiques musulmanes telles que *mu'tazila* ou l'école des *mutakallimūn* qui proclamaient deux principes de l'Unité et de la Justice

Divine et de l'école juridique du rite hanéfite dans l'islam, dont le fondateur Abou Hanifa était contemporain de 'Anan ben Daud et enseignait également à Basra. Cf. l'opinion par Aldo Mieli, *La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale*, E. J. Brill, Leiden 1938, p. 98: "C'est ainsi que le mouvement mu'tazilite influença le mouvement dit qaraïte qui inaugure, peut-on dire, la philosophie hébraïque".

A titre d'exemple on pourrait citer ici les trois premiers articles de la foi caraïme (parmi les dix) dans lesquels on a déterminé le dogme caraïme :

1— Je confesse que Dieu a créé du néant le ciel et la terre et tout ce qu'il y a sur elle,

2— Je confesse que le Créateur n'a ni commencement ni fin. Il est le Premier et le Dernier, Il était, Il est et Il sera,

3— Je confesse qu'Il est définitivement unique et il n'y a pas d'Unité pareille à son Unité et Il n'est pas un corps et n'a aucun caractère corporel". (Cf. L. Nemoj, *Karaite Anthology, Excerpts from the Early Literature, Translated from Arabic, Aramaic and Hebrew sources*, New Haven, Yale University Press, 1952, p. 250: "The Ten Principles of Faith").

Le principe strictement observé dans le caraïsme, d'éviter les anthropomorphismes comme indigne de la notion élevée de Dieu, découle du même milieu de culture islamique. Dans la traduction de l'Écriture en langue caraïmo-turque on emploie différents mots pour désigner des notions telles que: "oeil (humain)" et "oeil (de Dieu, divin)" etc. Dans le premier cas on dit simplement: *köz*, mais dans ce dernier cas on dit descriptivement *inayat*, terme arabo-musulman — signifiant littéralement: "grâce". De même: "face" — *yüz*, "face divine" — *kibla* — de l'arabe: *قبة* etc.

De sa patrie primitive 'Anan ben Daud a transporté le principal centre du caraïsme à Jérusalem. La Terre Sainte imprégnée du charme du messianisme, patrie des prophètes et des patriarches, attirait les coeurs des disciples de toutes les religions monothéistes aussi bien du christianisme que de l'islam.

'Anan a fondé à Jérusalem, ville Sainte, le plus ancien temple caraïme dit *Kenesa* (en arabe *كنيسة kanisa* "concile"). Ce temple est construit sous terre, 20 marches en pierre descendent ver l'intérieur,

ce qui trahit le caractère d'un temple d'une religion persécutée. Ce temple a malheureusement été partiellement détruit au cours des combats arabo-israéliens il y a quelques années à Jérusalem. De Jérusalem la confession caraïme rayonnait dans toutes des directions: du VIIIème au Xème siècle, elle s'est répandue en Syrie, en Mésopotamie, en Perse, en Asie Mineure. Les influences caraïmes parvenaient jusqu'à l'Océan Atlantique, en Afrique du Nord (Maroc); elles atteignirent également les steppes caspiennes et l'autour de la Mer Noire. Parmi les peuples semi-nomades turcs tels que les Khazares, les Comans ou Polovtzes formant au Moyen Age dans les steppes kiptchaks de puissantes unions d'Etat (dites *il, el*), nous rencontrons des groupes importants de populations confessant la religion caraïme. Le voyageur juif Petakhya de Regensburg le mentionne notamment. En tant qu'héritiers de la culture et de la langue turque de ce milieu ethnique et surtout de l'Etat Khazare, les Caraïmes sont venus s'établir en Lithuanie et en Pologne au XIVème siècle en passant par la Horde d'Or et le Khanat de Crimée.

Aujourd'hui la confession caraïme ne mène aucune activité missionnaire. Le prosélitisme ou conversion au caraïsme est en principe inadmissible et impossible. On ne peut donc être caraïme que de naissance.

Parmi les 40 millions de population d'origine turque ou turkophones établis sur une immense étendue depuis le 20e degré de latitude géographique Est (poste le plus avancé vers l'Ouest - les Caraïmes en Pologne) jusqu'au 160e degré de cette latitude (les Yakoutes) - les Caraïmes en tant que reliquat ethnique constituent en Pologne une fraction de pourcent. Mais parmi les quelques dizaines de langues turques la langue caraïme occupe une place importante, tant pour son caractère archaïque et sa pureté que pour la richesse des formes et du lexique. C'est pourquoi depuis que la *turcologie* a commencé à se développer en tant que science autonome, la langue caraïme a attiré l'attention des savants (cf. déjà: W. Radloff, *Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements*, Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, vol. 32, 1888, pp. 173-182).

Dans la dernière étude, la plus récente sur les langues turques qui a paru sous les auspices de l'UNESCO et par les soins de l'Union Internationale des Orientalistes sous le titre frappant de PHILOLOGIAE

TURCICAE FUNDAMENTA, un des premiers chapitres a été consacré précisément à la langue caraïme (cf. Omeljan Pritsak, *Das Karaimische*, "Ph. Turc. Fundamenta", 1959, pp. 318 - 340 et la carte: "Turkic Linguistic Regions": 2. Western Group, No 21: *Karaim*).

La bibliographie citée permet de juger du grand apport de la science orientaliste polonaise et de la turcologie polonaise au patrimoine mondial relatif à l'étude de l'héritage linguistique des Caraïmes qui remonte souvent aux traditions historiques les plus anciennes de peuples "mystérieux" tels comme les Khazares (cf. les travaux du professeur T. Kowalski, J. Grzegorzewski, de l'académicien A. Zajaczkowski etc).

Le fait que les colonies caraïmes et tatares ont subsisté en territoire polonais témoigne nettement du rôle de la Pologne dans les relations entre l'Est et l'Ouest, rôle qu'il convient de rappeler aujourd'hui dans la période des préparatifs à la célébration du Millenaire (MILLENIUM) de l'Etat Polonais.

1877 — 78 OSMANLI - RUS HARBİNİN SEBEPLERİ

YULUĞ TEKİN KURAT Ph. D.

Doksanüç harbi diye anılan 1877 — 78 Osmanlı Rus savaşı, Rusya'nın büyük avantajlar ve Babıâli'nin de büyük sıkıntılar içinde çarpıştıkları bir muharebedir. Bu harbin bir özelliği de XIX uncu asır boyunca Orta Doğuda temin edilmeye çalışılan dengenin, diğer bir deyimle "Şark Meselesi" siyasetinin bir an için bile olsa Rusya lehine gelişmiş olmasıdır. Kırım savaşıdanberi mağlubiyet acısıyla kıvranan Rusya, Akdeniz'in bekçisi İngiltere'yi tarafsız kalmaya mecbur kılan sebeplerden faydalanmış, Balkanlardaki amansız rakibi Avusturya - Macaristan ile de gizli bir andlaşma yaparak Bulgaristan üzerinden İstanbul'a yürümeye kalkışmıştır (24 nisan 1877). Rus genel kurmayı en çok üç ay içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine varacaklarını hesaplamışsa da, sonuç hiç de öyle çıkmamıştı. Gazi Osman Paşa ve askerlerinin cansiparene müdafaası Rus ordusunu 19 temmuz 1877'den 10 aralık 1877'ye kadar Pilevne önünde kilitlemişti. Ancak Romen takviyeleri alan Ruslar, harbe girişlerinden on ay sonra İstanbul için tehlikeli olmaya başlamışlarsa da, en büyük hedeflerine ulaşamamışlardı. Çünkü Gazi Osman Paşa'nın başarısı, aynı zamanda siyasî bir zaferdi. Bir müddet gaflet uykusuna yatmış batılı devletler, Rusya'nın Bulgaristan ıslahatı için değil, kendi gayeleri için savaştığını nihayet anlamışlardı. Bu harbi takibeden Ayastefanos andlaşmasını (3 mart 1878) bozan Berlin konferansı (13 haziran - 14 temmuz 1878) Orta Doğudaki dengeyi yeniden düzene koymuştu. Savaştan sonraki siyasî gelişmelerde olduğu kadar, harbten önceki diplomatik münasebetlerin de önemi büyük olmuştur. Zira 1875 ile 1877 arasındaki olaylar Rusya'ya rahatça harbe girmek fırsatını vermişti.

Harbin kıvılcımları 1875 yılında Hersek eyâletinin Nevesine kasabasında kopan bir ayaklanma ile parlamaya başlamıştı. Zaten 1829'dan sonraki olaylar, Osmanlıların Balkanlardaki idarî ve siyasî hâkimiyetlerinin gittikçe zayıfladığını göstermekte devam ediyordu. Teselya ve Epir hattının güneyinde müstakil bir Yunanistan

kurulmuş, Tuna nehri ile Karpat dağları arasındaki otonom Eflâk ve Buğdan beylikleri 1861'de birleşerek, resmen tanınmış olmasa bile bağımsız bir Romanya devletinin temelini atmış bulunuyorlardı. Sırbistan ise 1830'da muhtariyetini tanıtmış ve Osmanlılar 1867 de Sırbistan kalelerindeki bütün kuvvetlerini çekerek Sırlara istiklâllerini zımnen vermişlerdi. Dinarik Alplerinin kenarındaki Karadağ ise coğrafî yapısı ve cenkçi halkı yüzünden hiçbir zaman Osmanlılar tarafından tamamen işgal edilemediğinden, muhtariyetini Babıâli'ye tanıtmıştı. Böylece 1875 yılına geldiğimizde, Balkanlardaki Osmanlı toprakları kuzey batıda Bosna ve Hersek eyaletleri, bitişiğindeki Yeni Pazar sancağı, Arnavutluk, Makedonya, Teselya, Bulgaristan ve Trakya'dan ibaretti.

Balkanlardaki durumun istikrarsızlığının başlıca sebebini buradaki Osmanlı tabasının büyük bir çoğunluğunun Ortodoks kilisesine bağlı hristiyanlar olmasında aramak lâzım gelir¹. 1789 Fransa ihtilâli ile doğan ve bilhassa 1848 yılında Orta Avrupa ve Macaristan'ı saran hürriyet ve milliyetçilik prensiplerinin yavaş yavaş Balkanlara akması ile, bu bölgedeki ayrı bir kültür ve dine mensup zümrelerin Babıâli tarafından idaresinin hiç de kolay olmayacağı görülüyordu. Yunan istiklâli Balkanlarda milliyetçilik prensibinin temellerini atmış ve 1848 ihtilalleri ise diğer gayri müslim zümrelerin arzularını kamçılamağa başlamıştı. Bu durumun Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki müsbet tesiri, idarecileri devlet sınırları içinde ciddi bir idarî ıslahat yapmaya sevkemiş olmasıydı. Yeni bir hükümet anlamı içinde, ıslahatçı Sultanların en çok dikkat ettikleri nokta tabalarına kanun nazarında bazı eşit haklar tanımaktı. Fakat asırlardanberi yerleşmiş imparatorluk ananesi Türk ve Türk olmıyan, müslim ve gayri müslim unsurlar arasındaki ayrılık mefhumunun kaldırılmasında en büyük engeli teşkil ediyordu. Kültür yönünden bakılacak olursa hristiyanlar ve müslümanlar arasında büyük bir uçurum vardı.

Osmanlı idarecileri güçlükleri bilmiyor değillerdi. Bütün iyi niyetlere rağmen, İmparatorluğun geniş topraklarında, hele demiryolu irtibatının hiç olmadığı bir zamanda, merkezî idareyi dış eyaletlerde gerçekleştirmek hakikaten imkânsız bir şeydi. Bu güçlükler

¹ W. L. Langer, *European Alliances and Alignments* (2 nd Edn. New York, 1956), S. 59.

yanında, Babıâli'nin bir siyasî buhrandan diğerine sürüklenmesi, kendisine ıslahat hareketlerine geçmesi için rahat bile vermiyordu. Neticede reformlarını yapamayan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması çok tabî karşılanabilirdi. Fakat Asya ve Avrupa arasında işgal ettiği kıymetli stratejik durumu dolayısıyla Babıâli, büyük devletlerin siyasî ve iktisadî menfaatlerini eşit ağırlıklara bölen bir devlet şeklinde yaşamasına devam ediyordu.²

1875 yılı Şark Meselesi diplomasisine bir yenilik getirmemişti. İngiltere'nin 1869'da açılan Süveyş kanalından geçen ticaret trafiğinin emniyeti için tarafsız bir Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına her zamankinden daha fazla ihtiyacı vardı. Rusya'nın doğu Avrupadaki bekçisi Avusturya - Macaristan ise ticaretini Tuna nehrine borçlu olduğundan, buradaki statükonun fırsat kollayan komşusunun lehine değişmesine hiç de izin vereceğe benzemiyordu.³ Rusya ise fırsat kollamakta devam ediyordu.

İşte Rusya için ilk ümit pırıltuları Herseğin ücra kasabası Nevesine'de belirmişti. Bu gibi ayaklanmalar Bosna ve Hersek eyaletlerinde sık sık görülmeye başlanmıştı. Fakat başkaldırılan mercün hükümet olmayıp, orada vazife gören idare amirlerine karşı duyulan öfkeden ileri gelmesi ayrıca ilgi çeker. Babıâli 1839 ve 1856 yıllarında tebliğ ettiği ıslahat fermanlarında, müslüman toprak sahiplerinin imtiyazlarını kısıp hristiyan rençberlerinin durumlarını düzeltmek istemişse de, alınan netice müslüman ağaların hükümete karşı duyduğu öfke ve buradaki idare amirlerinin kötü idarelerine devamından başka bir şey olmamıştı. Hal böyle iken Hersek'te 1874 yılında mahsul çok kıt olmuş, buğday, tütün, sebze, meyva ve samandan alınan verginin keyfi olarak arttırılması fırtınayı koparmış ve ikiyüz kişinin Karadağ'a sığınmasile büyük dramın ilk perdesi oynanmaya . başlanmıştı⁴.

Bu mahallî ayaklanma Bosna ve Hersek eyaletlerini bir yangın gibi sarmıştı. Asilerin amacı Karadağ ve Sırbistan ile birleşmektir. Böyle bir gaye karşısında Babıâli'nin bu iki muhtar eyaleti ilgisiz kalamazlardı. Fakat her iki prenslik bir türlü Osmanlılarla harbi göze

² Aynı eser, S. 61

³ A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe* (Oxford, 1954), S. 228.

⁴ W. Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors* (IV th. Edn. Cambridge, 1936) S. 360-1.

alamıyorlardı (bk. sh. 44). Bu sessizliğin karşısında Sırp halkının tazyiki büyük olmakla beraber, Prens Milan'ı nihayet harekete geçiren daha büyük bir sebep vardı. Obrenoviç sülâlesinin rakibi ve sürgündeki hanedan ailesinden Petro Karayorgi Bosnada'daki bir asî çetesinin başına geçmişti. Eğer Milan hâlâ sükût edecek olsaydı, bu onun yalnız tahtına değil belki de hayatına mal olurdu⁵. Böylece Nevesine'de kopan ayaklanmadan tam bir yıl sonra (1 Temmuz 1876) Sırbistan ve ertesi günü Karadağ Babıâli'ye resmen harb ilân ederek asîlerin yanında yerlerini aldılar.

Balkanlardaki bu gelişmelerde Rusya'nın Panslavizm siyasetinin tesiri büyük olmuştur. Diplomasi lisanında Panslavizm Rus önderliği altında bir Slav birliği anlamına gelir, yoksa bu ideoloji tamamen akademik olup Slavlar arasında bir kültür birliği kurmak amacını gütmekteydi. Aslında Rus politikası Panslavizmi daima kendi menfaatlerine hizmet eden faydalı bir silah olarak kullanmak istemiştir. Nikola I (1825-55) Kırım harbi patlayacağı anda bütün Slavları Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleşmeye ve cephe almaya davet etmişti⁶.

Rusya'nın Kırım harbindeki mağlûbiyeti umumiyetle prestijinin kırılmasıyla son bulmuştu. Fakat bu kırılan prestij tamir edilmesini Avrupa'nın 1870-71 yıllarındaki durumu hazırlamış ve Rusya Babıâli'ye karşı takip ettiği mütecaviz siyasetine geri dönebilmek fırsatını elinden kaçırmamıştı. İlk adım Karadeniz'de Rus donanması bulundurulmasını yasak eden 1856 Paris andlaşmasının XI, XII, XIII ve XIV üncü maddelerinin kaldırılması ile atılmış ve hukuki formalite 1871 Londra konferansında tamamlanmıştı. Rusya'nın bu tek taraflı teşebbüslerine ancak İngiltere karşı koyabilirdi. Fakat Paris andlaşmasını imzalayan diğer Avrupa devletlerinin durumu, İngiltere'yi yalnız olduğu kadarda çaresiz bırakıyordu. Avusturya -(Macaristan) hâlâ 1866'da Prusya'ya karşı uğradığı mağlûbiyetten kendisini toparlamaya çalışıyordu. 1866'dan sonra artık Almanya adını benimseyen Prusya ile harb halinde olan Fransa'nın milletlerarası konulara ayıracak zamanı hemen hemen hiç yok gibiydi. İtalyan birliğinin önderi Sardinya ise bütünlüğünü tamamlayacak Roma arazisini ele geçirmek dâvasına düşmüştü.

⁵ R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe* (Cambridge, 1955) S. 513.

⁶ B. H. Sumner, *Russia and The Balkans* (London, 1937) S. 60.

Bu gelişmelere paralel olarak Ruslar Balkanlarda Panslavizm politikasını vasıta olarak kullanmaya başlamışlardı. Nitekim 1870 yılında Panslavizm Rusya'nın askerî gücü ile Slav siyasî birliğinin en büyük iki engeli Osmanlı ve Habsburg İmparatorluklarının yıkılması anlamına geliyordu. Yani Panslavizm demek Panrusizm demek oluyordu⁷.

Rus siyasetinde böyle bir zihniyetin uyanmasında iki kişinin büyük rolü olmuştur. General Fedaeiv ve yazar Danilevski. Fedaeiv 1869 'da basılan "Şark Meselesi Üzerinde Düşünceler" adlı kitabında, bu konunun artık bir Panslavizm dâvası haline geldiğini belirtmişti; Rusya'nın baş düşmanlarının Kırım harbinde olduğu gibi Fransa ve İngiltere değil, Habsburg İmparatorluğu olduğunu iddia etmekteydi. Bulgar hududundan harekete geçecek Rus ordusunun altı hafta içinde İstanbul'a varabileceğini ileri sürüyor, fakat bütün ulaştırma hatlarının Avusturya - Macaristan kontrolü altında bulunduğunu görmesi, Habsburg İmparatorluğu'nu bir numaralı düşman mertebesine çıkarıyordu. 'İstanbul yolu Viyana'dan geçtiğinden' Avusturya - Macaristan yenilmedikçe Slav birliği projesi hayalden ibaret kalırdı. Bunun için Rusya'nın Avusturya'dan Galiçya'yı ve Romanya'dan Besarabya'yı alması şarttı, çünkü bu iki bölgedeki Slav toprakları Rusya'yı güneydeki Slavlarla birleştirecekti. Böylece Rus liderliği altında büyük bir Slav Konfederasyonu kurulacak, İstanbul ve boğazlar bu konfederasyonun serbest bölgesini teşkil edeceklerdi⁸.

1871 yılında Danilevski'nin "Rusya ve Avrupa" adlı ve Panslavizmin incili sayılan kitabı basılmıştı. Danilevski politikaya klâsik kültür meselesinden girmiş ve Rusya'nın zayıf Slav topluluklarının başına geçerek, sözde doğu Avrupa'yı ezen batı medeniyetine karşı mücadele etmesini tavsiye etmiştir. Böyle bir mücadelede çizilen plân İstanbul'un ele geçirilmesi, Habsburg ve Osmanlı İmparatorluklarına hücum edilmesiydi. Ancak bundan sonra Balkanlarda ve merkezî Avrupa'da Slav Konfederasyonunun haritasını çizmek mümkün olabilecekti. Fedaeiv her ne kadar İstanbul için beynelmilel bir statü düşünmekteyse de, Danilevski bu tezi red etmiş, Çariçe Katerina II.'nin (1762-95) Ayasofya üzerine haç koyma iddiasını

⁷ Aynı eser, S. 65

⁸ W. L. Langer, *European Alliances and Alignments*, S. 66.

benimsiyerek burasını Slav Konfederasyonunun merkezi ilân etmişti ⁹.

Bu yeni Panslavizm fikirleri yukardaki kitaplarla umumî efkârâ yayılmadan çok önce, Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatief gibi müfrit panslavist bir diplomatı, Babîâlî'deki vazifesine başlamış bulunuyordu (1864). İgnatief'in canını en çok sıkan meselelerden biri Rum ve Bulgarları uzlaştırma gayretlerinin bir semere vermemesi idi. Rusya'nın Bulgaristan için çizdiği plân, kültür reformu, millî kilise, Rus yardımı ve ihtilâl sabotajlarından teşekkül ediyordu. Birinci faktör ortaya sosyal bir problem koyuyordu. Bulgar ahalisini sayıları dört milyonu bulan rençber ve kendilerine çorbacı adı verilen aydın ve aristokrat bir azınlık teşkil ediyordu. Aydınlar ise Fener Patrikhanesile sıkı sıkıya bağdaşmışlardı. Dolayisile kültürlü olmak demek Rum metotlarını benimsemek demek oluyordu ki, bu da azınlıktaki Bulgar münevverlerinin Helenizme kaydığını açıkça gösteriyordu. Bulgaristan'daki Rum ruhbanlarının hiç sevilmeişleri Helenizm ve Panslavizmin bağdaşamayacağını ispat etmişti. İşte İgnatief Rumları ve Bulgarları bağdaştırmak isterken, her iki tarafın da düşmanlığını kazanmıştı. Rus elçisini daha müşkül durumda bırakmak isteyen o zamanın sadrazamı Alî Paşa ise bütün Bulgaristan'ı 14 bölgeye ayıran ve Fener Patrikhanesine bağlı olmıyan Bulgar Ekzarklığının kurulmasına karar vermişti. Âli Paşa'nın bu "böl ve idare et" siyasetinin müsbet ve menfî tarafları çok geçmeden ortaya çıktı. Babîâlî Rumlar ile Bulgarları birbirlerinden tamamen ayırmaya muvaffak olarak İgnatief'i gafil avlamıştı. Hattâ 1878 şubatında Rus orduları Trakya'ya doğru ilerlerken Rumlar kollarını dahi kıpırdatmamışlardı ¹⁰. Fakat kendiliğinden kurulan Bulgar millî kilisesiyle Rusya'nın Bulgaristan plânları gerçekleşmeye başlamıştı. Alî Paşa'nın vefatından sonra (1870) sedaret mühürlerini alan Mahmud Nedim Paşa Moskova ilahiyat seminerinden çıkmış, dolayisile Panslavizmi çok iyi benimsemiş yeni Bulgar ekzarkına kilisesinin fermanını vermişti ¹¹. Millî kilise Rumelinde bir Bulgaristan kurulması fikrini halk tabakası arasında geliştirmiştir.

⁹ Aynı eser, S. 67

¹⁰ Aynı eser, S. 85

¹¹ Ali Haydar Midhad, *Midhad Paşa'nın Hayat-ı Siyasiyesi* (Kahire, 1322) S. 143.

Bulgaristan meselesi demek Rusy'anın desteklemesiyle yapılacak bir Bulgar ihtilâli demektir. Nitekim Bosna ve Hersek'teki ayaklanmalar üzerine ihtilâl liderlerinden Botjev "Bu kıvılcım bütün Balkanları ateşe verecek, artık Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak zamanı geldi" demiştir¹². Botjev'i bu kadar cesaretlendiren sebeplerden bir tanesi de ihtilâl için gerekli teşkilâtın kurulmuş olmasıydı. Teşkilâtın birinci derecedeki merkezleri Moskova ve Cenevre olup, ikinci derecede Bükreş, Odesa ve Belgrad gelmekteydiler. Bu dış teşkilât Bulgaristan içerisindeki gizli bir teşekkülle irtibat halindeydi. Umumiyetle kasabalar bu teşekkülün şubeleri olup her şubeye bir voyvoda ile, bir veya iki voyvoda muavini atanmıştı. İç teşkilât dışarıyla haberleşecek ve aldığı talimatı yerine getirecekti¹³.

Gereken ihtilâl zemininin hazırlanması için havanın gerginleştirilmesi lâzımdı. Dolayısıyla saf Bulgar köylüsüne müslümanların kendilerini öldürecekleri ve müslümanlara ise reyanın kendilerine böyle bir akıbet hazırladıkları haberi uçuruldu. Bulgar köylülerini biraz daha kıskırtmak için, onlara Bulgaristan'daki müslümanları sürmeye muvaffak oldukları takdirde ellerine geçecek toprak kazancını bir kere olsun düşünceleri tavsiye ediliyordu. Bu entrikaların yayılmasında Filibe'deki Rus konsolosu Nadiyon Kroni büyük bir rol oynuyordu. Babıâli'nin hatalarından birisi de Kırım harbinde casusluk yapmaktan sanık bu kimsenin Filibe'deki Rusya konsololuğunu tanımış olmasıydı. Şayet Rusya'ya kaçmasaydı akıbeti daracağı olacak bu kimseyi, Çar hükümeti âdeta misilleme yaparmış gibi Filibe'ye konsolos tâyin etmişti¹⁴.

1875 eylülünde çıkan ayaklanma süratle bastırıldığından, Bulgarlar ikinci defa işi daha sıkı tutmuşlardı. Asfler iki Rus taburunun da himayesinde harekete geçmek istemişlerse de, Rusya'nın milletlerarası durumu da göz önüne alarak böyle bir şeye yanaşmayacağını anladıklarından, gereken yardımın ihtilâl çıktıktan sonra yapılacağını ümit ederek, tekrar ayaklanmaya karar vermişlerdi. İhtilâl günü olarak kararlaştırılan 24 nisanda hazırlıklar tamamlanmadığından hareket 12 mayısa alınmıştı. Yalnız aynı tarihte, Filibe yakınlarındaki Otluk köyünde yapılan kongreye 680 köyden temsilci

¹² W. L. Langer, S. 85.

¹³ Ahmet Halil, *Şark Muharebatı* (İstanbul, 1321) S. 201.

¹⁴ Aynı eser, S. 203.

gelmiş, Filibe ile Sofya şehirleri ve dolaylarındaki bütün kasabaların yakılmasına karar verilmişti. Bunun üzerine Bulgarlar kadın, çocuk ve ihtiyarları bu bölgelerden çıkartıp, onları tahkim etmiş oldukları başka köylere nakletmeye başlamışlardı. Bu olayları haber alan Pazarcık kaymakamı, Avretalan adlı bir köye bazı asî elebaşlarını teslim almak için gidince, köyün silahlı mukavemetiyle karşılaşmış, o sırada köyde bulunan ve ata binip kaçmasını bilmeyen bir nahiye müdürü ihtilâlin birinci kurbanı olmuştu.¹⁵ Böylece 12 mayısta başlayacak ihtilal 1 mayısta kendiliğinden patlak vermiş, Bulgarlar Pazarcık ve Filibe civarındaki müdafaasız müslümanları merhametsizce öldürmeye başlamışlardı.¹⁶

Ancak bundan sonra Babîâli meselenin ciddiyetini kavradı. Hükümetin o zamana kadar ilgisiz davranışında 1875 ağustosunda yeniden sadrazam tayin edilen Mahmud Nedim Paşa'yı sorumlu tutmak lâzım gelir. Kendisi Bulgaristan'daki kıpırdanmalardan hükümetin dikkatini çeken raporlara ehemmiyet vermediği gibi, isyan çıktıktan sonra, İgnatief'in tavsiyesine daha doğrusu entrikasına kapılarak Bulgaristan'a asker göndermemiştir. İsyanın iyice yayılmasını isteyen İgnatief asker gönderilmemesini, gönderildiği takdirde Bulgarları vahşete düşürüp Babîâli'nin kan dökülmesine sebep olacağını söylemişti.¹⁷ Mülkî erkân da müslüman ahaliyi kıtalden kurtarmak için silahlandırmak zorunda kalmışlardır ki, böylece başı bozuk askeri teşkil edilmişti.

Sonunda isyan bastırılmıştı. Fakat Avrupa umumî efkârı zulme uğrayan müslüman ahaliyi göz önüne almayarak Bulgaristan meselesini yalnız Batak köyü hadisesi olarak yorumlamak istemiştir. Batak köyü Rodop dağları eteklerinde müslüman köylerine yapılan akınların karargâhıydı. Başıbozuk askeri ve jandarma kuvvetleri çok iyi tahkim edilmiş bu köyü 12 mayısta muhasara ederek teslim olması için bir gün mühlet vermişler, fakat köy mukavemet etmiş ve ahali de katliama maruz kalmışlardı. Bu hadiseyi Avrupa'ya ilk defa duyuran (23 Haziran 1876), Londra'daki *Daily News* gazetesinin İstanbul muhabiri Mac Gahan olmuştur. Yalnız kendisine Batak köyü hakkında ilk bilgiyi veren kimsenin Bebek'deki komşusu

¹⁵ Aynı eser, S. 208.

¹⁶ W. L. Langer, S. 85.

¹⁷ Ahmet Halil, S. 216.

ve Robert Kolejde hocalık yapan bir Bulgar olduğu meydana çıkarsa, İngiliz muhabirinin verdiği haberlerin tarafsız olamayacağı anlaşılır.¹⁸ Bu konuyla aynı zamanda Amerika konsolosu Schuyler meşgul olmuş, fakat her iki şahıs ne Türkçe ne de Bulgarca bilmediklerinden tercüman kullanmışlar ve sonunda Batak'taki ölü sayısı 15.000 gibi mübalâgalı bir rakkama yükselmiştir.¹⁹ Batak çarpışmasını tarafsız bir müşahit takip etmediğinden gerek Osmanlı gerek Bulgar kaynaklarının verdiği bilgi birbirini tutmamaktadır. Şüphe yoktur ki birinci derecede sorumluluk Bulgarların ve onları kıskırtanlarındır. Eğer bu hadiseden dolayı Türkler haksız yere suçlandırılmışlarsa, bunun sebebi Mahmud Nedim Paşa'nın Rus elçisinin tuzağına düşerek asker göndermemesinden ileri gelir. Nihayet Bulgar reayasının katliama başlaması, müslümanlara öldürülen kardeşlerinin intikamını almak arzusunu aşlamıştır. Yalnız ba, bırakılan ahalinin hareketinde nizam ve kanun aramak fazla iyimserlik olur.

Bulgaristan ihtilâli haberinin İstanbul'da yayılması üzerine softalar ve medrese talebelerine katılan bir kısım halk sadriazama karşı nümayiş yapmışlardı. Ayaklanan bu gurup Mahmud Nedim Paşa'yı Rus elçisinin bir kuklası gibi gördüklerinden, ister istemez sadriazamın ve İgnatief'in amansız düşmanları Mithad, Mehmed Rüştü ve Hüseyin Avni Paşalar gibi ıslahatçıları desteklemek zorunda kalmışlardı. Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) müsrifliğine hiç müdahalede bulunmayan sadriazamını azletmeye niyeti yoktu. Fakat Bulgaristan hadiselerinin yaptığı tepkiler üzerine umumi efkârın baskısına dayanamayacağını anladığından Mehmed Rüştü Paşa sadriazam, Hüseyin Avni Paşa harbiye nazırı ve Midhad Paşa aza olmak üzere yeni bir kabine kurulmuştu (11 Mayıs 1876).²⁰

Midhad Paşa ve ıslahatçı arkadaşları karşılarında en büyük engel olarak Sultan Abdülaziz'i görmekteydiler. Sarayın büyük masrafları, devlet idaresinde alıp yürümüş rüşvet ile valilik elde eden kimselerin idaresi altında inleyen vilâyetlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu inkiraza sürüklediğini anladıklarından, tehlikenin önenebilmesi için bir meşrutiyet idaresine gidilmesine kanî olmuşlardı.

¹⁸ Aynı eser, S. 241.

¹⁹ W. L. Langer, S. 85.

²⁰ Ali Haydar Midhad, *Midhad Paşa'nın Hayat-ı Siyasiyesi*, S. 166.

Kurulacak mecliste din ve cins mefhumlarının gözetilmemesiyle Osmanlılık doktrininin temeli atılmış oluyordu. İslahatçıların çekindikleri tek nokta Padişahın tahttan indirilmesi teşebbüsünde, Mahmud Nedim Paşa taraftarlarının karşı koyarak harekete bir ihtilâl havası vermeleri ve Rusya'nın da Sultan Abdülaziz'i korumak bahanesiyle müdahale etmesi ihtimaliydi. Rusya'nın böyle bir hareketine İngiltere mani olabilirdi, nitekim Midhad Paşa daha 1875 aralığında elçi Sir Henry Elliot (1869-1877) ile yaptığı gizli bir görüşmede meşrutiyet plânını açıklamıştı. Büyük Türk dostu olan Elliot İngiltere'nin meşrutiyeti destekleyeceği hakkında teminat verince ²¹, 11 mayısta iktidara gelindikten sonra Padişahın tahttan indirilmesi artık güç birşey değildi. Nihayet Sultan Abdülaziz 29 mayısta nezaret altına alınmış ve yerine ıslahat hareketlerini yürütmeyi kabul eden Murat V geçmişti (30 mayıs 31 - ağustos 1876).

1876 mayısında İstanbul'da siyasî değişiklikler ve Balkanlarda kaynaşmalar devam ederken, Avusturya - Macaristan'ın gözleri doğuya çevrilmişti. Habsburg İmparatorluğun'un Macar ahalisi Slav nüfusunun kendilerine rekabet edemeyecek kadar az olmasını istediklerinden, Balkanlarda daha fazla toprak kazanılmasının aleyhindeydiler. İmparatorluğun Macar şansöliyesi Andraşi bu fikre iştirak ediyorsa da, bir taraftan Panslavizm politikası güden Rusya'yı, diğer taraftan iktisadî sebepler dolayısıyla Selânik'e kadar uzanmayı gaye edinen Avusturyalıları kollamak zorunda idi. İmparator Franz Jozef'e iktisatçılardan daha fazla tesir eden askerler, Dalmaçya'nın emniyeti için Bosna ve Hersek gibi bir hinterlandın işgal edilmesi fikrini ileri sürüyorlardı. Andraşi bu iki eyaletin Osmanlıların elinden çıkıp da Rusya'nın veya Sırbistan'ın eline geçmesine mücadele edemezdi. Osmanlıların asileri yenmelerini ümid ederken, Balkanlarda da Avusturya'nın sesini duyurmak zamanının geldiğini anlamıştı. Andraşi bu taktiği çok zeki bir görüşle, sanki Osmanlılarla asiler arasında arabuluculuk yapmak istermiş şeklinde kullanmıştı. Nitekim 30 aralık 1875 tarihli bir muhtırasını Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya hükümetlerine göndermişti ²².

²¹ Bk. Ali Haydar Midhad, S. 163-5. Ali Haydar Midhad, Henry Elliot'un *XIXth Century* 1888 şubat nüshasında yazdığı makaleden pasajlar neşreder.

²² A. J. P. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, S. 234, R. W. Seton-Watson, S. 516 'da, herhalde matba hatasile bu tarihi 30 aralık 1876 olarak gösterir.

Bu muhtıranın beş maddesinde din hürriyeti, tahıl vergisinin kaldırılması, alınan vergilerin tahsil edildikleri vilâyetlerde umumiyetle kamu hizmetinde kullanılmaları, toprak reformu ve bu icraata müşahit sıfatı ile katılacak bir Avrupalı komisyonun teşkili yer almaktaydı²³.

Rus şansöliyesi Gorçakof eski diplomasi mektebinden olduğundan, her nekadar Balkanlarda otonom Slav devletlerinin kurulmasını istiyorsa da, İgnatief de dahil bazı müfrit panslavistler gibi Avusturya - Macaristan ile çatışmak istemiyordu. Gorçakof gayelerinin Almanya'nın Viyana'ya baskı yapmasıyla gerçekleşeceğini ümid ediyordu.²⁴ Almanya, Avusturya - Macaristan ve Rusya 1872 denberi *Dreikaiserbündniss* yani üçlü ittifakla birbirlerine bağlı bulunuyorlardı. Alman şansöliyesi Bismark'ı Şark Meselesi hiç ilgilendirmiyordu, tek büyük ilgisi üçlü ittifakın bozulmamasıydı, bunun için de Avusturya ve Rusya'nın beraberce bulacakları bir hal çaresine imzasını koymaya hazırdı. Hatta en kestirme yol olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasını görüyor, bu projeye muhalefet edebilecek İngiltere ve Fransa'yı susturabilmek için de birincisine Mısır (İngiltere 1875 'de Mısır hidivinden Süveyş kanalının hisse senetlerini satın almıştı) diğerine de Suriye'yi vererek meseleyi kapatmak istiyordu²⁵. Bismark bu görüşleri ile Şark Meselesinden sınıfta kalırdı.

Bosna ve Hersek isyanı bütün şiddetiyle devam edince Andraşi, Bismark ve Gorçakof 11 mayıs 1876 'da Berlin'de bir araya geldiler. Bu konferansta Bismark ne Andraşi'ye Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimi projesini kabul ettirebilmiş, ne de Gorçakof'un Balkanlarda muhtar Slav devletlerinin kurulabilmesi için İngiltere, Fransa, İtalya ve üçlü ittifakın Babiâli'yi zorlamaları teklifi kabul olunmuştu. Zafer Andraşi'nindi. 30 aralık beyannamesine benziyen yeni bir muhtıra hazırlayıp konferansa sundu (12 mayıs) ve programını kabul ettirdi.

Andraşi'nin istediği islahatın yapılabilmesi için Babiâli ve asîler arasında en az iki aylık bir mütarekenin yapılması gerekti. Mütareke sırasında ileri sürülen altı maddenin tatbik edilmesiyle buhranın biteceği sanılıyordu; a) Babiâli ihtilâl yüzünden yerlerin-

²³ R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, S. 516.

²⁴ A. J. P. Taylor, S. 236.

²⁵ Aynı eser, S. 235.

den olan mültecilerin tekrar mallarına kavuşmasını sağlayacak, b) Bu malların sahiplerine iadesinde müslüman ve hiristiyanlardan kurulu bir karma komisyon çalışacak ve heyetin başkanı Hersekli bir hiristiyan olacak, c) Osmanlı taburları buldukları mevkiin dışına çıkamayacaklar, d) Hiristiyanlar şimdilik silahlarını teslim etmeyecekler, e) Büyük devletlerin konsolosları, mültecilerin vatanlarına dönmesi ve yapılacak ıslahat işlerini yerinde tetkik edeceklerdi.²⁶ Berlin beyannamesi adı verilen bu muhtıra Babiâli ve İngiltere hariç, konferans dışında kalan Fransa ve İtalya tarafından uygun görülmişti.

Babiâli, Sırbistan ve Karadağ'dan yardım gören asilerle mütareke yapamazdı. Zaten asilerin de istediği mütareke değil, hattâ muhtariyet şöyle dursun, istiklâllerinin tanınmasıydı. Bunun için de çarpışmanın daha çok şiddetlenmesini istiyorlardı.

İngiliz başvekili Disraeli ise Berlin beyannamesinde bir hal çaresi değil, adeta Babiâli'ye yapılacak müdahalelerle onun yıkılışını hazırlayan bir formül görmüştü. Bir kere Babiâli'nin geri dönecek mültecilerin iâşe ve ibadelerinin teminine içinde bulunduğu iktisadî durum dolayısıyla de imkân yoktu. Sonra yardımların bir karma komisyon tarafından düzenlenmesi Babiâli'nin itibarını sarsacak ve askerlerin ise adeta garnizonlarında hapis edilmeleri eyaletlerde asayiş ve emniyeti sağlamıyacaktı. Konsolosların da birer müfettiş hüviyetine bürünerek bütün reformları denetlemeleri Padişahın otoritesini düşürecekti.²⁷ Disraeli'nin bu endişelerinden dolayı Malta'daki İngiliz donanmasına 24 mayısta Çanakkale açıklarına hareket etmesi emri verilmişti. Buna itiraz eden Kraliçe Viktorya'ya (1837-1901) donanmanın hiristiyan veya müslümanların hakkını korumak için değil Britanya İmparatorluğu'nun menfaatlerini gözetmek için Ege denizine açıldığı söylenmişti.²⁸ Disraeli'yi böyle bir tepki göstermekte haklı çıkaran diğer bir sebep de Midhad Paşa'nın ıslahat hareketlerine geçeceği ümidinden ileri geliyordu. Fakat *Daily News* gazetesinin Batak olayını kendi açısından yayınlaması, İngiliz umumî efkârında bir şok tesiri yaptığı kadar Disraeli'nin de yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan tutumunu değiştirmesine sebep olmuştu.

²⁶ W. L. Langer, S. 82-3.

²⁷ G. Buckle and W. F. Monypenny, *The Life of Benjamin Disraeli* (New York, 1920) cilt VI, S. 25.

²⁸ R. W. Seton-Watson, S. 517.

Batak hadisesi İngiliz donanmasının Ege'ye hareketinden önce olmuşsa da, havadisın İngiltere'de 23 haziranda duyulması, hükümetin Berlin beyannamesini kabul etmiyerek Babiâli'yi cesaretlendirip, işi Bulgarları öldürtecek kadar ileriye götürdüğü kanaatini uyardırmıştı. İgnatief'in entrikalarını çok iyi bilen Elliot'un Batak olayına gereken önemi vermemesi Disraeli'yi müşkül bir durumda bırakmıştı. İktidardaki muhafazakârların karşılaştığı bu büyük zorluğu, halkın da hislerini kabartıp istismar etmek isteyenler, muhalefetteki liberal parti mensuplarıydılar. Partinin neşriyat organı *Daily News*'un vermiş olduğu mübalâgâlı haberler Disraeli'nin de gözünden kaçmış değildi.²⁹ Liberaller ağustos ve eylül aylarında Babiâli aleyhinde mitingler tertiplemişlerdir. Meşhur Gladstone'un "Bulgar mezalimi ve Şark Meselesi" adlı broşüründen ilk çıktığı gün (6 Eylül) 200.000 nüsha satılmıştı. Meseleye sırf insan hakları yönünden eğildiğini iddia eden Gladstone, reyanın haklarının korunmasında Rusya'nın haklı olduğunu ve Avrupa kıtasında bir tek Türk dahi bırakmamak tezini savunuyordu.³⁰ Bu tek taraflı hümanizmi içerisinde daha da ileri giden Gladstone, 9 eylülde Londra'nın Blackheath semtinde yapılan bir mitingde Rusya'yı Osmanlıları Bulgaristan'dan çıkartmaya davet etmişti.³¹

Gladstone hadiseye tarafsız bakacak olsaydı Rusya'nın insanlık aşkıyla hareket etmediğini görebilirdi. Bulgaristan olayına karşı olan tepkisinin, 12 mart 1873 denberi sessiz bir muhalefet mebusu olarak otururken, kendisi için bir şöhret kaynağı bulması ve iktidarı yıpratmak arzusundan ileri geldiği de görülür. İnsanlık aşkına gelince; 1877-80 yılları arasında İstanbul elçiliğinde bulunan Sir Henry Layard, 1877-8 savaşında Bulgar ve Rusların müslümanlara yaptıkları zulmün, Osmanlıların 1876'da Bulgarlara yaptıklarından daha fazla olduğu halde, Gladstone'un neden sustuğunu kendisine yazarak sormuş, Gladstone ise cevabını 1880 nisanında tekrar iktidara gelince elçiyi geri çağırarak suretiyle vermişti.³²

Liberallerin İngiliz umumî efkârını Osmanlı İmparatorluğu aleyhine çevirmeyi başardıkları ve muhafazakâr hükümetin şark

²⁹ Disraeli'den Lady Bradford'a, 13 Temmuz 1876, Monypenny and Buckle, S. 42.

³⁰ P. Magnus, *Gladstone* (London, 1954) S. 239, 242.

³¹ Aynı eser, S. 243.

³² Bu meseleden ilerdeki bir tetkikimde bahsedeceğim.

siyasetinin kabul edilmediği, Buckinghamshire eyaletinde yapılan ara seçiminde muhalefet adayının kazanmasıyla ortaya çıkmıştı.³³ 1876 yazında İngiltere'deki bu gelişmeler, Disraeli'nin Babiâli'nin müdafaası için silaha sarılmıyacağını Rusya'ya göstermişti. Rusya'nın tutumunu kıymetlendirebilmek için yaz devresi içerisinde Rusya ve Balkanlara bir göz atmak lâzımdır.

Bosna ve Hersek isyanı üzerine Belgrad'daki Panslavist Rus konsolosu Kartsov Sırları harbe sokmak için kışkırtmaya başlamıştı. Kendisi 1876 ilkbaharında St. Petersburg'a giderek Balkanlardaki durumu mümkün olduğu kadar karanlık tasvir etmiş, fakat elleri boş olarak geri dönmüştü. Bununla beraber Gorçakof'un davranışı Kartsov'u ümitsizliğe düşürmüştü. Çünkü çalışması takdir edilmişti. Daha doğrusu Rusya'nın resmen Avusturya-Macaristan ile işbirliği yapıp meseleyi sulh yolu ile hal etmek istemesi, ancak bu teşebbüs bir semere vermeyince, Sırların hazır olmaları şeklinde verilen bir beyanat, resmî Rus politikası ve gizli Panslavizm cereyanları arasında söylenmiş bir şeydi. Sırlar ise Rusya'nın bu tutumunu kendileri için bir cesaret kaynağı sanmışlar ve Prens Milan nihayet harbe girmişti (bk. S. 37).³⁴

Çar Aleksander II (1855-81) ve Franz Josef yanlarında şansöliyerleri olduğu halde Reichstadt'da bir araya gelerek durumu müzakere ettiler. 8 temmuzda varılan gizli bir andlaşmada, her iki devlet savaşı Osmanlılar kazandığı takdirde, Babiâli'nin zaferin meyvalarını toplamasına mücadele etmiyerek, Andraşi veya Berlin memorandumları üzerinde hiç olmazsa bazı ıslahatları yapmasını isteyeceklerdi. Andlaşmanın en gizli tarafı ise Osmanlılar savaşı kaybettikleri takdirde, ortaya çıkacak durum üzerine yürütülen fikirlerden teşekkül ediyordu. Sırbistan'ın liderliği altında büyük bir Slav devletinin kurulmasına Avusturya - Macaristan muhalifti. Sonra taraflar bu andlaşmayı farklı şekillerde anladıklarını iddia etmişlerdi. Andraşi'nin anlayışına göre Sırbistan Bosna'yı alamazdı; çünkü o zaman Dalmaçya ve Hırvatistan tehdit edilmiş olacaktı. Sırlar ancak Yeni Pazar sancağını Karadağlılar ile aralarında bölüşebilirlerdi. Avusturya buna karşılık Bosna ve Hersek eyaletlerini alacaktı.

³³ Lord Salsbury'den Disraeli'ye, 23 Eylül 1876, Monypenny and Buckle, S. 70.

³⁴ B. H. Sumner, *Russia and the Balkans*, S. 179-84.

Gorçakof'un anlayışına göre ise Avusturya - Macaristan sınırlarını Bosna arazisinde biraz daha uzatacak, geri kalan kısmı Sırbistan'a bırakacak ve bütün Hersek Karadağın olacaktı³⁵. Andlaşmanın iki farklı şekilde yorumlanması iki devlet arasına soğukluk sokmuşsa da, Osmanlıların Sırbistan'daki zaferi, belki Rusya ve Avusturya-Macaristan arasında kopacak büyük bir kavgayı önlemiş oluyordu. 1914 'de ise böyle bir kavganın önüne geçilememişti.

Sırbistan'ın harbe girmesi üzerine Rusya'dan 4000 kadar gönüllü gitmiş ve 1858 de kurulan "Slav Yardım Komitesi" 1876 kasımına kadar 1,5 milyon dolarlık bir para yardımında bulunmuştur. Fakat gönderilen gönüllüler Sırbistan'da hiç de iyi bir tesir bırakmadılar. Birçokları aldıkları borçları ödemedikleri gibi, Belgrad kahvelerinde kafaları tütsüledikten sonra Sırlara hakaret etmekten geri kalmamışlardı. Rus panslavistleri ise, Sırp köylüsünün ne harbe ne de Panslavizme hiçbir ilgi beslemediğini görmüşler, batı Avrupa kültürü ile yetişmiş Sırp aydınlar ise Ruslar ile aralarında müşterek hiç bir şey bulamamışlardı. İşte 1876 kasımı başında mütareke yapıldıktan sonra Rusya'ya dönen çapulcu güruhu ve kötümser panslavistler, yaptıkları propaganda ile Sırbistan'ı Rusya'dan ayırmışlar,³⁶ bunun üzerine Rusya bütün nazarlarını Bulgaristan'a çevirmişti; kısacası Osmanlı Sırp harbinden en kârlı çıkan Babıâli idaresinden sıyrılmak isteyen Bulgarlardı.

Murat V 'in saltanatı kısa sürmüştü. Sultan Abdülaziz'in ölümü ve Çerkez Hasan isimli eski bir saray muhafızının kabine toplantısını basıp Hüseyin Avni Paşa'yı öldürmesi haziran ayının ilk iki haftası içinde olmuştu. Bu hâdiseler, tahta zaten sınırları gergin bir şekilde çıkan Padişaha büsbütün tesir ederek aklı muvazenesini bozmuştu. Padişahın hastalığı ise Midhad Paşa ve arkadaşlarının uzun zaman danberi hazırlamakta oldukları meşrutiyet idaresini geciktirmekle kalmayıp, Avrupa devletleri de durumu kurcalamaya başlamış, elçilerinin itimadnamelerini kime verecekleri hususunda bilgi istemişlerdi.³⁷ Durumun bu şekilde daha fazla devam edemeyeceğini anlıyan Midhad ve Mehmed Rüştü Paşalar, Padişahın kardeşi Abdülhamid Efendi ile Maslak çiftliğinde yaptıkları görüşmede meşru-

³⁵ Aynı eser, S. 174.

³⁶ Aynı eser, S. 190, 192.

³⁷ Ali Haydar Midhad, *Midhad Paşa'nın Hayat-ı Siyasiyesi*, S. 186.

tiyet rejimini kabul ettiği takdirde, kendisini tahta çıkarmaya hazır olduklarını bildirmişlerdi. Varılan andlaşmadan sonra Abdülhamid II. 31 ağustos 1876'da Osmanlı tahtına çıktı. Padişahın tahta çıkışını Osmanlı kuvvetlerinin 1 eylülde Sırlara karşı kazandıkları zafer süslemiş bulunuyordu.

Osmanlıların bu zaferi Sırları ve Rusları müşkül bir durumda bırakmıştı. Babiâli büyük sıkıntılar içinde kazandığı bu zaferi ucuza mal etmeye hiç de niyetli değildi. İstanbul'daki umumî efkâr kazanılan zaferin mağlublar lehine değiştirilmemesi fikrinde ısrar ederken, asılan bazı meçhul ilânlarda Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın yeniden düzenlenecek İmparatorlukta muhtar eyaletler olarak tanınması hariç, başka hiçbir yenilik yapılmaması, bunun aksine hareket edilirse nazırların kazığa oturtulacağı yazılıydı.³⁸ Bu arada Elliot mütarekenin yapılması hakkında Babiâli ile temasa geçmiş ve hükümetinin tekliflerinin a) Savaştan önceki durumun tesisi, b) Vilâyetlerin durumunun tetkik edilmesi, c) Sırbistan'ın ödiyeceği harb tazminatının tesbit edilmesi olduğunu bildirmişti.³⁹

Babiâli ise sulh görüşmelerine başlanacağına dair taahhüdde bulunulması şartıyla mütarekenin en fazla on gün sürmesini teklif etmişti. 12 eylülde bildirilen Osmanlı şartları şunlardı: 1) Sırp kuvvetleri 10,000 kişiye indirilecek, 2) Milis kuvvetleri kaldırılacak, 3) Sırbistan harb tazminatı ödeyecek veyahut da Babiâli'ye vereceği vergi artacak, 4) Belgrad ve Niş arasındaki demiryolu Osmanlılar tarafından işletilecek, 5) Prens Milan İstanbul'a giderek Padişahı tanıdığını resmen teyid edecek, 6) Karadağ ise savaştan önceki sınırlarına çekilecek.⁴⁰ Bu teklifler üzerinde görüşmelere gidildiği takdirde Osmanlı kuvvetleri 15 ile 25 eylül arasında ateş keseceklerdi. Fakat İngiltere de dahil olmak üzere, büyük devletler Babiâli'nin bu şartlarını her nedense çok ağır bulmuşlardı.

Osmanlıların Sırbistan'daki büyük başarısı üzerine, Aleksander II. ve maiyeti Babiâli'ye karşı, sonunda işi harbe sürükleyecek sert bir politikanın tatbik edilmesine karar vermişlerdi. Uzun zamandanberi bütün çıkmazları diplomasi yolu ile hal etmek isteyen Gorçakof da kariyerini parlak bir zaferle bitirmek yolunu tutmuştu.

³⁸ W. L. Langer, *European Alliances and Alignments*, S. 100.

³⁹ Monypenny and Buckle, *The life of Benjamin Disraeli*, VI, S. 54.

⁴⁰ B. H. Sumner, S. 199.

Artık Bulgaristan olaylarının İngiltere'de yaptığı yankılar ve Gladstone'un ortalığı kasıp kavurması, Babiâli taraftarı bir İngiliz maniasını ortadan kaldırmıştı. Fakat Avusturya - Macaristan ile andlaşmaksızın harekete geçmek hataların en büyüğü olurdu. Gorçakof bundan önce de Avusturya engelini Almanya'nın baskısı ile ortadan kaldırılacağını düşünmüştü. Bismark da sanki böyle bir eğilmeyi sezmiş gibi, Manteufel adında bir temsilcisini 2 ile 7 eylül arasında Varşova'ya Çar'ın yanına göndererek, Rusya Almanya'ya Alsas ve Loren'de Fransa'ya karşı teminat verdiği takdirde, Rusya'nın Orta Doğudaki bütün siyasetini Almanya'nın destekleyeceğini belirtmişse de, Çar bu teklife yanaşmamıştı.⁴¹ Böylece Rusya Avusturya ile tek başına hesaplaşmak zorunda kalıyordu. Çar 10 ekimde Franz Josef'e yazdığı bir mektubta, kendisini Babiâli'ye karşı birlikte harekete geçmeye davet etmiş ve büyük bir Sırbistan'ın kurulmayacağına da söz vermişti.⁴²

Babiâli'nin yıkılmasını çabuklaştırmak gibi bir siyaseti Avusturya - Macaristan aslâ benimsiyemezdi. Habsburg İmparatoru 23 ekim tarihli cevabında Rusya'nın böyle bir teşebbüsüne Avusturya'nın iştirak etmeyeceğini belirttiikten sonra, Viyana'daki Rusya elçisi Novikov ile gizli bir andlaşma yapmaya hazır olduğunu bildirecek, ortaya bir pazarlık konusu da atmış oluyordu.⁴³ Yani Avusturya-Macaristan bir taraftan oyalama siyaseti gütmek isterken, bir taraftan da Bosna - Hersek'i kendi hissesine düşürmek istiyordu.

Öte yandan 25 temmuzdanberi Rusya'da yıllık iznini kullanan İgnatief ise eylül ayında Çar'ın sayfiye yaptığı Kırım'a geçerek en kısa bir zamanda savaşın başlaması için faaliyette bulunuyordu. İgnatief'in Avusturya düşmanlığını iyi bilen Gorçakof ise önce Çar'ın mektubuna Franz Jozef'in cevap vermesini bekliyordu. Gorçakof'un bu politikası yüzünden İgnatief'in teşebbüsleri bir semere vermediyse de, Çar'ın tutumunun biraz daha sertleşmesine de sebep oldu. Dolayısıyla mütareke ve uzlaşma şartları hakkında batılılar için fazla aşırı olmıyan tekliflerle ortaya çıkılacak, Babiâli ise bu tekliflere dirsek çevirdiği takdirde harbe girmek mümkün olacaktı. Çünkü böyle bir durum karşısında ortada batılıların ileri

⁴¹ Aynı eser, S. 202.

⁴² Aynı eser, S. 208.

⁴³ Aynı eser, S. 210.

sürecekleri hiçbir hukukî iddia kalmıyacaktı. İgnatief de Babıâli'yi ısrarla mütarekeye zorlamak talimatını alarak 16 ekimde İstanbul'a gönderilmişti.⁴⁴

Rus genel kurmayından General Obruçef'in plânına göre İstanbul üç veya dört ay içerisinde düşebilirdi. Bu hesaba göre Edirne'ye 80 günde varılacaktı. Yukardaki projelerin gerçekleşmesi için dört kolordu ve Romanya'nın da Rusya'ya yardım etmesi gerekiyordu. Böylece bir taraftan Kafkaslardan açılacak ikinci bir cepheye, sonra Karadağ ve Sırbistan'a karşı asker gönderileceğinden, Bulgaristan üzerinden yürüyecek Rus kuvvetleri karşılarında bölünmüş bir Osmanlı ordusu bulacaklardı. Yalnız bu plânın tatbiki ancak 20 kasıma kadar mümkün olabilirdi, çünkü bu tarihten sonra kar yağışı yüzünden Rusya'daki demiryollarından yapılacak askerî nakliyat aksayacaktı. Obruçefin sunduğu bu plânı Çar 15 ekimde kabul etmişse de, kısmî seferberlik ancak 15 kasımda ilân edilmişti.⁴⁵

Çar Viyana'dan menfi cevap almadan Osmanlı ordusu Sırlara ikinci bir darbe indirmiş (27 ekim) ve Belgrad yolunu ele geçirmişti. Sırların başkentini artık ancak bir mucize kurtarabilirdi. Prens Milan Aleksander II'ye çektiği telgrafta müdahale etmesi için yana yakıla yalvarıyordu. Bunun üzerine Ignatief 31 ekimde Babıâli'ye vermiş olduğu bir ultiमतomda, derhal altı haftalık bir mütarekenin kabul edilmesini, aksi takdirde Rusya'nın siyasî münasebetlerini gerginleştireceği tehdidini savurmuştu.

Rusya Sırbistan lehine yaptığı müdahalede kendisini haklı çıkartamazdı. Babıâli isyan bayrağını çeken muhtar bir eyaletini mağlub etmişti. Buradaki hıristiyan ahalinin ezilmesine gelince, Rusya'nın 1863'de ayaklanan Lehistan'a nasıl bir muamele yaptığı unutulmamıştı. Ültimatomun sertliğini farkederek Çar İngiliz elçisi Loftus'a, İstanbul üzerinde herhangi bir iddiası olmadığını, aldığı tedbirlerin sırf Balkanlardaki buhranın biran evvel hal edilmesi için olduğunu söylemişti.⁴⁶

İngiliz hariciye nazırı Derby, Rusya'ya bir telgraf çekerek, Çar'ın verdiği teminat üzerine kabinede beliren memnuniyeti bildirmişti. Fakat Disraeli olaylara Derby kadar nikbin bir gözle bakmayıp,

⁴⁴ Aynı eser, S. 217.

⁴⁵ Aynı eser, S. 221.

⁴⁶ W. L. Langer, S. 103.

Gorçakof'un dahi cengâver tutumunu farketmekte gecikmemişti.⁴⁷ Onda hâkim olan görüş, meselenin ilkbahara kadar sürüncemede kalacağı ve sonra da Rusya'nın harbe gireceği merkezindeydi.⁴⁸ Rusların malî vaziyeti her ne kadar bozuksa da, İngiltere'yi daha uygun bir zamanda bu kadar pasif bir şekilde yakalayamazlardı. Çar'ın İstanbul için verdiği teminata da güvenilemezdi. Rusya İstanbul'u kendisi için istemiyor gözükse bile, orada kendisine tâbi olacak bir kimsenin bulunmasında kararlıydı.⁴⁹

Disraeli'yi her şeyden fazla korkutan, Babiâli'nin tek başına kalmak çaresizliği içerisinde 1833'de olduğu gibi Rusya ile andlaşarak boğazları açması ihtimali idi. Nitekim durumu harbiye nazırı Hardy ile müzakere ettikten sonra, askerî bir keşif için İstanbul'a bazı subayların gönderilmesi ve gerektiği zaman boğazların müdafasında elde hazır bir tabyanın bulunmasına karar vermişlerdi. Hattâ Disraeli bahriye nazırı Ward Hunt ile de donanmanın oynıyacağı rol hakkında görüşmüştü. Fakat Derby Ruslar harbe girseler bile donanmanın Çanakkale boğazını geçmesi hakkında bir emir hazırlanmamasında şiddetle ısrar etmişti.⁵⁰ Derby'nin gayesi meselenin bir konferans yolu ile hal edilmesiydi, zaten Disraeli de bu konu üzerine bütün gayretiyle eyilmişti. İngiliz hariciye nazırı konferansın gündeminin şöyle olmasını teklif ediyordu, a) Sırbistan ve Karadağın harbten önceki şekilde kalmaları, b) Bosna ve Hersek'te muhtariyet, c) Bulgaristan'da *self-government*, ona yakın bir şey.⁵¹ Rusya'nın şartları arasında Bosna'nın Avusturya ve Bulgaristan'ın da Rusya tarafından askerî işgali gelmekteydi ki, bunun üzerine Sırlar cesaretlenerek savaşı şiddetlendirmiş ve sonunda Belgrad'ı ancak İgnatief'in ultimatomu sayesinde kurtarabilmişlerdi.

Artık bir konferansın toplanması elzemdi. Toplantının İstanbul'da yapılmasını İngiliz kabinesi kabul etmiş, Paris konferansı devletleri ve Almanya'da bunu uygun görmüşlerdi. Bu konferans için Disraeli'nin bulunduğu ve diğer devletlere kabul ettirdiği şekilde çok ince bir politika vardı. Her devletin konferansa Babiâli'deki elçileri ya-

⁴⁷ Monypenny and Buckle, S. 87.

⁴⁸ Derby'den Salisbury'ye, 4 Eylül 1876, aynı eser, S. 52.

⁴⁹ Lord Barrington'un muhtırası, aynı eser, S. 83.

⁵⁰ Monypenny and Buckle, S. 100.

⁵¹ Aynı eser, S. 73. Bk. İ. H. Uzunçarşılı 'Tersane Konferansının Mukarreatı Hakkında Şûra Mazbatası, *Bellelen* cilt VI, sayı 9, S. 124.

nında birer olağanüstü temsilci ile katılmaları müzakereleri bir yüksek kademe toplantısı şekline sokmuş oluyordu. Ashında Disraeli'nin bütün gayesi fazla Türk dostu olduğunu gördüğü Elliot'u bu konferansta tek başına bırakmamaktı. Kasımın ilk haftasında konferanstaki İngiltere baş temsilciliğine Lord Salisbury seçilmişti.⁵²

Hindistan işleri genel sekreteri Lord Salisbury'nin tâyininde parti politikacılığı da gözetilmişti. Bulgaristan meselesinde ayaklanan liberaller ve onları destekliyen ruhbanlar bu konuda Salisbury'nin kendilerine ne kadar sempati beslediğini unutmamışlardı. İşte bu tâyin muhalefeti çok memnun etmişti. Salisbury'nin Balkan hıristiyanları için istenilen hükümet şekli tezini elinden geldiği kadar savunacağına inanıyorlardı.

Salisbury gizliden gizliye Gladstone'un siyasetini desteklemekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması ve Rusların boğazlardaki hakimiyetine kendi fikrinde hiçbir engel yoktu. Yalnız Hindistan işleri sekreteri sıfatıyla, Rusların Akdeniz'e çıkmasıyla İngiltere'nin Orta Doğudaki durumunu düşünmek zorundaydı. Buna da çare olarak Doğu Akdeniz'de de Malta gibi bir üs ele geçirmek istiyordu ki, böyle bir düşünce ilerde Kıbrısın seçilmesinde büyük rol oynayacaktır. Yalnız İstanbul konferansı arifesinde kendisinin Rusya lehine güttüğü politikayı Disraeli'nin aslâ kabul etmeyeceğini de biliyordu.⁵³

Babiâli bir ara konferansın toplanmasını kabul etmeyecek gibi olmuştu. Elliot tarafından eylülde getirilen tekliflerle Derby'nin çizdiği yeni gündem arasında çok fark vardı. Gündemin maddeleri Babiâli'nin doğrudan doğruya iç işlerini ilgilendiriyordu, bu esasa göre konferansın olamayacağı kanaatine varılmıştı. Fakat bu durumda Rusya'nın da baskısıyla Osmanlı temsilcileri olmaksızın bir takım kararlar alınabileceği düşünüldüğünden konferansta kalmaya karar verilmişti.⁵⁴

Rus teklifleri ise Derby'nin gündeminden çok daha ağırdı. Çar 6 kısımda İngiliz hariciye nazırının gündemini müzakerelerde

⁵² Disraeli'den Lady Bardford'a, 8 kasım 1876, aynı eser, S. 89.

⁵³ A. L. Kennedy, *Salisbury, 1903-1830, Portrait of a Statesman* (London, 1953) S. 104.

⁵⁴ İ. H. Uzunçarşılı 'Tersane Mukarreratı Hakkında . .' *Bellekten* cilt VI, sayı 9. (1954) S. 124.

esas olarak kabul etmişse de 'Osmanlı topraklarının dokunulmazlığı' teklifine yanaşmamıştı. Rusya Bulgaristan'ın işgalini ileri sürüyor ve örnek olarak da Fransa'nın 1860 da Suriye'ye yaptığı çıkarmayı gösteriyordu.⁵⁵ Baş temsilciliğe getirilen İgnatief de Bulgaristan topraklarının genişletilmesi ve bu arazinin Rus kuvvetleri tarafından işgali projesi üzerinde çalışıyordu. Konferansa sunulmak üzere iki taslak hazırlamıştı. Birincisinde işgal ve otonomi (maksimum şart) diğ erinde ise yalnız Bulgaristan muhtariyeti yer almaktaydı (minimum şart). Gorçakof'dan aldığı talimatda ise, minimum kabul edilmeyip de ortaya buna yakın garantileri olan başka bir teklif çıkarsa müzakerelere devam etmesi bildiriliyordu. Bu yazışmadan da müfrit ve ihtiyatlı iki Rus diplomatı arasındaki mücadele kolayca anlaşılır.

Salisbury temsilcilik vazifesini memnuniyetle almış, karısına ise yeni işinin deniz tutması, fransızca ve başarısızlık olduğunu söylemişti. Bu sözler rastgele söylenmiş bile olsa, Salisbury kendisi için daha iyi bir kehanette bulunamazdı. İngiliz temsilcisi Paris, Berlin, Viyana ve Roma'da temaslarda bulunduktan sonra 5 aralıkta İstanbul'a gelmişti. Salisbury'nin İgnatief ile kurduğu arkadaşlık İstanbuldaki İngiliz kolonisi tarafından iyi karşılanmamıştı; yanında Elliot olmaksızın Rus sefaretine gitmesi ve bir gün İgnatief ile birlikte Beyoğlu sokaklarında kol kola dolaşırken görülmesi, başta sefir olduğu halde bütün koloniyi çileden çıkarmıştı. Salisbury'nin İgnatief'e Elliot'dan fazla gösterdiği yakınlık Rus sefirinin kurnazlığı ve hilebazlığının hoşuna gitmesinden ileri geliyordu.⁵⁶ İki İngiliz diplomatının arası da gittikçe açılmaktaydı. Padişah Salisbury ile konuşarak konferansta İngiltere ile iş birliği yapıp yapılmıyacağını anlamak istiyordu. Elliot böyle bir görüşmenin faydası üzerinde durmuş, fakat Abdülhamid II.'nin yapmak istediği yemek davetine Salisbury yanaşmak istememişti.⁵⁷

Fransa, Avusturya, Almanya, İngiltere ve İtalya temsilcileri elçileriyle birlikte 11 aralıkta Rus sefaretinde toplanarak konferansın gündemini tesbit etmek için hususî görüşmelere başladılar. Bir hafta süren bu görüşmelerde İgnatief askerî işgal teklifini geri almış, fakat

⁵⁵ B. H. Sumner, S. 217.

⁵⁶ A. L. Kennedy, *Salisbury*, S. 96.

⁵⁷ Aynı eser, S. 97.

ortaya koyduğu Bulgaristan arazisinin genişliğine Avusturya itiraz etmişti. Sonunda Salisbury'nin de aracılığı ile Bulgaristan iki eyalete ayrıldı, bu pürüz de hal edildikten sonra, konferansta müzakere için Babiâli'ye bildirilecek maddeler hazırlanmış bulunuyordu : a) Karadağ, Hersek ve kuzey Arnavutluk'ta harb sırasında kazandığı toprakları alacak, Sırbistan hududları ise harbtен önceki şekilde kalacak, b) Bulgaristan Tuna'dan Edirne yakınlarına kadar ve Balkan dağlarının kuzey ve güneyinde olmak üzere iki eyalete bölünecek, c) Bosna ve Hersek bir eyalet halinde birleştirilecek, d) Her vilâyete Babiâli tarafından ve altı devletin tasdiki şartıyla birer umumî vali tâyin edilecek. Bulgaristan için tâyin edilecek vali mutlaka hırıstiyân olacak, e) Asayişin muhafazası için yabancı kuvvetler bulundurulacaktı. Bu büyük şartların yanında mahallî halktan polis teşkilâtı yapılması, ecnebi kontrol komisyonu ve mütarekenin 28 marta kadar uzatılması gibi maddeler de yer almıştı.⁵⁸

Osmanlı İmparatorluğu'na ait bir konuyu görüşmek üzere toplanacak bir konferansta, Avrupalı murahhasların Osmanlı temsilcilerini aralarına almadan yaptıkları hususî görüşmeler Babiâli'de bir şok tesiri yapmıştı. Babiâli itibarının sarsılmasına tahammül edemezdi. Osmanlı siyasetinin müstakil olarak değil, yabancı devletlerin nezareti altında yürütülmesi, Babiâli'yi çok küçük bir mevkie düşürmüş olurdu. Sonra yukardaki şartların kabul edilmesine imkân yoktu. Bulgaristan'ın iki vilâyete bölünüp oradaki reaya tarafından selfgovernment sisteminin tatbik edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletleri için de bir örnek teşkil edecek ve böylece İmparatorluğun fizikî varlığı tehlikeye girecekti. Aynı hal Bosna ve Hersek için de variddi. Bu vilâyetlerde muhtar bir idare kurulsa bile, Babiâli geride kalacak Türklerin hak ve hukukunun korunacağını hiç sanmıyordu; gerek Sırbistan gerek Eflâk ve Buğdan'da muhtar bir idare kurulduktan sonra, bu eyaletlerden göç eden müslümanların sayısı gittikçe artmıştı.⁵⁹ Konferans, 24 aralıkta Bahriye Nezaretinin üst salonunda çalışmalarına başlayınca, Osmanlı temsilcileri Safvet Paşa (Hariciye nazırı) ve Edhem Paşa, (Şurayı Devlet reisi) altı devletin tekliflerini red ettiler.

⁵⁸ W. L. Langer, *European Alliances and Alignments*, S. 105, İ. H. Uzunçarşılı, *Bellelen*, VI, 9, S. 125.

⁵⁹ Ali Haydar Midhad, *Midhad Paşa'nın Hayat-ı Siyasiyesi*, S. 241.

19 aralıkta Midhad Paşa sadriazamlığa getirilmiş ve 12 ekimde ilân edilen meşrutiyet metni esaslarının yürürlüğe girdiği konferansın toplandığı saatlerde açıklanmıştı. Atılan topları Avrupalı diplomatlar da duymakta gecikmemişlerdi. Safvet Paşa meşrutiyetin ilân edildiğini, tabaların cins ve din gözetilmeksizin kanun teminatı altına girdiğini ve konferansın da zaten varmak istediği neticenin hasıl olduğunu söyledi.⁶⁰ Dolayısıyla Avrupalı yazarlar meşrutiyetin ilânını Mithad Paşa'nın konferansı düşürmek için ortaya attığı bir vasıta olarak tasvir ederler. Eğer meşrutiyetin amacı bu olsaydı, Osmanlı temsilcilerinin derhal salondan çıkması lâzım gelirdi. Burada asıl maksat Avrupalı temsilcilere Babiâli'nin bağımsız bir politikası olduğunu anlatmaktı. Midhad Paşa en büyük arzusunu gerçekleştirmişti, fakat tek şanssızlığı, yanlış yorumlanan Bulgaristan hadiseleri yüzünden batılıların meşrutiyet rejimini çekimser karşılamalarıydı. Nitekim İgnatief'in de teklifi üzerine müzakerelere geçilmiş, fakat konferans derhal çıkmaza girmişti.

Babiâli'nin bu tutumu karşısında, Salisbury'nin İgnatief'i ikna etmesiyle Avrupa devletleri şartlarını biraz daha hafifleterek, umumî valilerin büyük devletler vasıtasıyla tayinlerinin beş seneye indirilmesi ve ıslahatı denetlemeye Osmanlı hükümetinin de katılmasını teklif etmişlerdi. Yukardaki şartları biraz da zorla kabul ettirmek için bunlara son taviz denilmiş ve red olundukları takdirde altı devlet elçilerinin olağanüstü temsilcilerle birlikte İstanbul'u terk edecekleri ültimatomu verilmişti (15 Ocak). Artık millî şuur uyanmış ve Babiâli itibarının sarsılmaması için her türlü çareye katlanmak kararını 18 ocakta sadriazamın gösterdiği lüzum üzerine toplanan 160 kişilik bir şûra meclisinde vermişti.⁶¹ Konferans ültimatomun red edilmesi üzerine 20 ocakta dağıldı. Sultan Abdülhamid II. üç gün sonra Rus elçisini huzuruna çağırarak, Osmanlı devletinin hak ve hukukuna müdahale edilmesiyle bundan doğacak sorumluluğun ve hattâ muharebenin diğer devletlere aid olacağını bildirmişti.⁶²

Konferansa iştirak eden temsilciler ve elçiler 25 ocaktan itibaren İstanbul'u terketmeye başladılar. Müzakereler sırasında ikinci plânda kalmış olan Elliot ise hiddetinden köpürüyordu. Salisbury

⁶⁰ Aynı eser, S. 219.

⁶¹ Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Bellekten*, VI, 9, S. 125-30.

⁶² Ali Haydar Midhad, S. 244-5.

Rusların oyununa gelmişti, zaten İgnatief'in de istediği konferans şartlarının Babiâli tarafından kabul olunmaması ve Rusya'nın da rahatça harbe girmek fırsatını elde etmesiydi. Elliot daha görüşmelerin başlangıcında Disraeli'ye İngiltere'nin konferanstaki politikasının değiştirilmesini isteyen bir mektup yazmış ve müsveddesini amirine bile göstermekten çekinmemişti. Salisbury elçiye mektubu göndermemesi için rica etmiş, İstanbul'daki İngiliz delegasyonu arasındaki görüş ayrılığının meydana çıkmasıyla memleketlerinin itibarının sarsılacağını söylemişti. Fakat Elliot mektubu gönderdiği gibi, Salisbury de Disraeli'den İstanbul'daki elçisinin geri çağırılmasını istemiştir.⁶³ Babiâli'ye verilen ultimatomdan sonra iki diplomat arasındaki geçimsizlik son safhaya varmış ve Elliot Salisbury ile beraber İstanbul'dan ayrılmayı red etmişti. Disraeli durumu kurtarabilmek için elçiyi Salisbury gittikten sonra, senelik iznini kullanılmak üzere geri çağırmıştır. Zaten elçilerin gitmesiyle diplomatik münasebetler kesilmiş olmayıp, yalnız siyasî bir gösteri yapılmış oluyordu. Zira elçiler bir ay sonra tekrar vazifelerinin başına dönmüşlerdi.

Ocak başında İstanbul konferansının çıkmaza girmesi üzerine, Viyana'daki Rus elçisi Novikov, Andraşi ile gizli bir andlaşma yapmak için harekete geçmişti (bk. sh 46). Rusya 15 ocak ve 18 mart 1877 'de imzalanan gizli Budapeşte konvansiyonları ile Balkanlardaki en amansız rakibi Avusturya'yı da tarafsız hale getirmişti. Birinci askerî andlaşmada, Avusturya çıkması muhtemel bir Osmanlı - Rus harbinde tarafsız kalmayı taahhüd ediyor, buna mukabil Bosna ve Herseği istediği anda işgal etmek hakkını kazanmış oluyordu. Bu askerî andlaşmada Rusya Panslavizm politikasında bazı değişiklikler yapmıştı. Gorçakof Bosna ve Herseğin Avusturya - Macaristan'a bırakılmasından, Babiâli ile Habsburg İmparatoru arasında bir harb çıkarak, Osmanlı ordusunun kuvvetinden daha fazla düşeceğini de hesaplamıştı.⁶⁴ Sırbistan'a da eskisi kadar önem verilmediği, biraz da Andraşi'nin baskısıyla Rusya'nın buraya kuvvetlerini sokmamayı kabul etmesinden de anlaşılıyordu. 18 martta imzalanan siyasî konvansiyonda ise, Osmanlı İmparatorluğu Balkanlarda çöktüğü takdirde Bosna ve Hersek Avusturya'nın malı oluyordu. Görüldüğü

⁶³ A. L. Kennedy, *Salisbury*, S. 99.

⁶⁴ B. H. Sumner, S. 281.

gibi, Andraşi'nin teklifleri daha ağır basmış ve Rusya Balkanlardaki Panslavizm Konfederasyonu emellerinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Şöyle ki, Balkanlarda kurulacak Arnavutluk ve Bulgaristan gibi yeni devletler yanında diğerleri de siyasî bakımdan tamamen bağımsız olacaklar, yani Balkanlarda bir Rus hegemonyası meydana gelmeyecek ve İstanbul için de bir serbest şehir statüsü düşünülecekti.⁶⁵ Bu gizli andlaşmalarla kuzey batı Balkanları Avusturya-Macaristan'ın nüfuz sahasına bırakan Rusya, doğu Balkanlarda serbestçe hareket etmek fırsatını kazanmıştı.

Rus programı aksamadan yürüyordu. Mithad Paşa'nın da 5 şubatta azledilmesi az rastlanan fırsatlardan bir tanesiydi. İslahatçı bir insan olarak Avrupa devletlerince de tanınmış bu insanı, Abdülhamid II kendi hesaplarına uygun gelmediğinden, meşrutiyetin ilânından altı hafta sonra İstanbul'dan uzaklaştırmıştı. Bu olay Avrupa'da değil Balkan hıristiyanları için düşünülen ıslahatın, Osmanlı İmparatorluğu'nda girişilmek istenen demokrasi hareketlerinin bile tehlikede olduğu intibahı uyandırmıştı. Böyle bir görüşten de en çok Rusya faydalanmıştır.

Fakat mart sonunda Babiâli ve Sırbistan'ın harpten önceki şartlar üzerinde andlaşmaları, bir bakıma Avrupa devletlerini Balkanlardaki ıslahatı zorlamaya sevk etmişti. Londra'daki Rus elçisi Şuvalov ve Derby'nin müşterek çalışması sonunda, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Rusya ve İtalya 31 martta Londra protokolü adı verilen bir beyannameyi imzalamışlardı. Bu protokolde Sırbistan ile yapılan andlaşma memnuniyetle karşılandıktan sonra, Babiâli'nin Karadağ ile de andlaşması (tabî harb sırasındaki toprak kazancını tanımak şartıyla), seferberliği kaldırması ve İstanbul konferansında görüşülen esaslar üzerinde Balkanlarda biran evvel ıslahat hareketlerine geçmesi isteniliyordu. Babiâli bu şartları yerine getireceğini kabul ve ispat ettikten sonra, Rusya da ordusunu silâhsızlandırmaya başlayacaktı. İstenilen netice elde edilmezse, o zaman altı devlet Avrupa'nın menfaati icabı olarak lâzım gelen tedbirleri alacaklarını da ilave ediyorlardı.⁶⁶ Disraeli Londra protokolünün ultiमतom değil, ancak bir bildiri olacağı hususunda ısrar

⁶⁵ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After* (London, 1938) S. 2-3.

⁶⁶ Ali Fuat Türkğeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye* (hazırlıyan, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, T. T. K, Ankara, 1957) S. 261-2.

etmişti. Rusya ise bu beyannamede harbe girişini meşru kılacak çok kıymetli bir vesika bulmuştu. Sonra Babiâli için de bu protokolün 15 ocak ulti-matomundan hiçbir farkı yoktu. İlbaharın gelmesiyle Balkan karları erimeye başladığından, Rusya'nın harb ilân etmeden önce yapacağı mühim bir iş daha vardı; Romanya ile andlaşmak.

Romanya 1856 Paris andlaşmasile Besarabya'yı kaybeden Rusya'nın bu arazide gözü olduğunu bildiğinden, komşusuna karşı çok soğuk davranmaktaydı. Bilhassa Reichstadt görüşmeleri sırasında Rusya ve Avusturya - Macaristan'ın Romanya'yı aralarında bölüşmek için andlaşmaya çalıştıkları zanedilmişti. Bunun üzerine Romenler Babiâli'ye yaklaşmak istemişlerse de, 12 ekim 1876'da neşredilen meşrutiyet beyannamesinde Romanya'nın muhtar bir eyalet olarak ilân edilmesi, kendilerini bağımsız hisseden Romenleri ister istemez Rusya'nın kucağına atmıştı. İstanbul konferansı ve Londra protokolü şartlarının kabul edilmemesi üzerine Rusya'nın harbe gireceği ve Romanya topraklarını da geçit olarak kullanacağı bilinmeyen bir şey değildi. 16 nisanda yapılan askerî andlaşmada, Romanya demiryollarını harb süresince geçit ücreti altın para ile ödenmek şartile açıyor, siyasî olan ikinci bir andlaşmayla da Rusya Romen topraklarının bütünlüğünü taahüd ediyordu.⁶⁷ Eğer Romenler 1877-8 savaşı sonunda Besarabya'nın ellerinden gideceğini bilselerdi tutumları herhalde başka türlü olurdu. Nihayet siyasî ve askerî bütün avantajları eline geçiren Rusya tek başına bırakılmış Osmanlı İmparatorluğu'na karşı 24 nisanda savaşa girmişti.

⁶⁷ B. H. Sumner, S. 296, 299.

J. D. PEARSON M. A., *Index of Islamicus*, 1906 - 1955. *A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications.* W. Heffer and Sons Limited, Cambridge, England. xxxvi+897. £ 55 s. 5

Londra Üniversitesi'ne bağlı bulunan School of Oriental and African Studies (Şarkiyât ve Afrika Tedkikleri Mektebi) kütüphânesinde çalışan J. D. Pearson, M. A. tarafından, yine kütüphaneci Julia F. Ashton'un yardımı ile hazırlanan *Index Islamicus*, İslâmiyet'le alâkalı her sahada çalışanlar için kolaylık te'mini ve yol gösterme bakımından çok mühim bir ihtiyacı karşılamaktadır. Basım masrafının mühim kısmı School of Oriental and African Studies'in Neşriyat Komitesi ve kısmen Arabian-American Oil Company tarafından ödenen bu eserin, J. D. Pearson ve J. F. Ashton tarafından yazılan *Önsöz*'ünde, bütün kütüphânelerde, mevcut kitapların katalogları bulunmakla beraber, bunlardan pek azında mecmua neşriyatının kaydedildiğine temas olunuyor. Pek mütenevvi faydalı malûmatı içine alan mecmualardan bir rehber bulunmaksızın faydalanmak güç olduğu kadar, belli zamanlarda çıkan bir mecmualarda neşredilen makaleler, ait olduğu nevi icabı, kitap ve risalelere göre daha çabuk yok olma gibi bir hususiyet de gösterir; bu makalelerden birkısımındaki bilgi, neşrinden uzun yıllar sonra, bâzi kitaplara nakledildiğinden zâyi olmaz; fakat çoğu, yok olmağa mahkûmdur. İşte bu v. b. sebeplerden, Londra Üniversitesi Şarkiyât ve Afrika Tedkikleri Mektebi, 1906-1955 arasında, bu elli yılda başlıca mecmualarda çıkan İslâm'la alâkalı araştırmaları içine alan bir katalog tertibini düşünmüştür ve *Index Islamicus*, bu düşüncenin mahsulüdür. Bu katalog, adı geçen müessesenin kütüphânesinden fi'len faydalanma imkânı bulamayanları bilhassa alâkadar etmektedir.

Index Islamicus'a alınan makalelerin 1906'dan başlamasının sebebi, neşriyatını İslâm sahasına hasreden ilk mühim mecmuanın, *Revue du Monde Musulman*'ın, bu tarihten itibaren çıkmağa başlamasıdır. Birinci Cihan Harbi'nden önceki beş yılda, bu mevzuda yazılara yer veren başlıca dört mecmua vardır: 1910'da Becker tarafından *Der Islam* te'sis edilmiş, bunu 1911'e doğru *Moslem World* tâkip etmiştir. 1913'de, Barthold'un idaresinde ve Rusya İmparatorluğu Şarkiyât Cemiyeti tarafından ömrü kısa süren *Mir Islama'yı*, 1913'de ise, Deutsche Gesellschaft für Islamkunde, kendi organı olarak *Die Welt des Islams*'ı neşre başlamış, İkinci Dünya Harbi'nin ilk günlerine kadar çıkan bu mecmua, 1951'denberi, "muasır İslâm'ın tarihi inkişafı hakkında milletlerarası mecmua,, yeni hüviyetiyle devam etmektedir. 1925'den itibaren, neşriyatını İslâmî mevzulara ayıran mecmuaların sayısı çoğalmıştır: 1925'de *Islamicica* adlı zeyl bir nüsha da neşreden *Asia Major* adındaki Alman mecmuası, Fischer ve Bräunlich'in idaresinde 1935'e kadar süregelmiş, son nüshası (C. 23, sayı: 6), "Abhandlungen für Die Kunde des Morgenlandes", sahibinin vefatı münasebetiyle, 1938'de neşredilmiş bulunuyor. 1927'de çıkmağa başlayan *Islamic Culture* ve *Revue des Études Islamiques*, hâlâ neşredilmektedir. Madrid ve Granada Arapça mekteplerinin neşrettiği *Al-Andalus* dışında, 1953'e kadar, tamamıyla İslâmî yazılara yer veren bir mecmuaya rastlamıyoruz; bu tarihlerde İslâmî meselelere verilen ehemmiyet, artan alâka dolayısıyla Fransa'da *Studia Islamica* (1953),

Arabica (1954); İngiltere'de *Islamic Quarterly* (1954), İspanya'da *Revista del Instituto Egipciano de Estudios Islamicos* (1953) neşre başlanılmıştır. 1934-1951 arasında çıkan *Ars Islamica*, bugün, sahasını, Şark san'atının bütün kollarını içine almak üzere genişletmiştir.

İşte, *Index Islamicus*'da, yukarıda adı geçen mecmualardaki İslamiyet'le alakalı her makaleye, ufak bir malûmata (haber, teblig, beyanat notlar ve muhtelif şeylere) yer verilmiştir; bugün Avrupa ve Amerika'da basılan şarkıyyât mecmualarında çıkan bir makale, bâzan muhtelif mevzuları içine almaktadır ve eserde, İslâmî mes'elelere de temas olunan bu gibi makalelerin kaydı de ihmal olunmamıştır.

İslâm tedkikleri sahasında çalışan âlimleri, Hıristiyan Şark ve Yahudiler'e ait araştırmalar neşreden mecmualardaki makaleler de alâkadar eder; Bizans tedkiklerinin çoğu Türkler hakkındadır; İspanyol tedkiklerine ait mecmuaların ekserisinde İspanya'da Araplar'a dair birçok makalelere, Roman dillerinden alınmış lisanî malzemeye, Çağdaş İspanyol san'atında İslâm san'atının te'sirine ait malzeme rastlarız. İslâv tedkiklerini içine alan mecmualarda ise, Orta-Asya tarihi, Türkçe'den alınan kelimeler, İslâv tarihi için Asya kaynakları hakkında malûmat vardır. Bu gibi neşriyatta bulunan mecmuaların çoğu Şimalî-Afrika'da çıkmakta, bu bakımdan İslâm'la alakalı makaleler bilhassa *Revue Africaine*, *Archives Marocaines*, *Hespèris*, *Revue Tunisienne*, *IBLA*'da bulunmaktadır.

Gözden kaçanları, eksikleri imkân nisbetinde tesbit için, J. D. Pearson ve J. F. Ashton, yalnız bu v.b. mecmuaları değil, Garp dillerinde neşredilen bibliyografileri de taramışlardır. Bunların başında "İslam memleketleri tarih ve kültürüne ait mühim neşriyatı kısaca tanıtmaya ve tenkid,, maksadı ile, *Der Islam*'ın iv. cildinden (1913), xxi. cildine kadar (1933) yer verilen *Kritische Bibliographie* gelmektedir. *Revue des Études Islamiques*'de, 1937'den, yâni birinci cildinden itibaren neşredilen *Abstracta Islamica*; Orientalische Bibliographie tarafından *North and Central Asia*, *Semites*, *Arabia and Islam* (Şimalî ve Orta-Asya, Sâmililer, Arabistan ve İslâm) bendleri; çıkış tarihi olan 1947'denberi *Middle East Journal*'de basılan Yakın ve Orta-Şark'a ait neşriyatı içine alan *Bibliography of Periodical Literature on the Near and Middle East*; bunlara ilâve *Isis*'de zaman zaman görülen *İlim Tarihi* (*The History of Science*) bibliyografilerinden başka, De Brie'nin ve Kühnel'in şahsen hazırlamış oldukları *Bibliography Philosophica* ile *Islamic Art* adlı bibliyografiler de taranılarak, bunlarda rastlanılan İslâm'la alakalı malzeme, *Index Islamicus*'a alınmıştır.

Index Islamicus'un hazırlanışında 12,000 cilt tutan 510 mecmua 70 Symposium (İlmî musahabe ve münakaşalara yer verilen yemekli toplantı) ve 120 cilt kongreler münasebeti ile basılan şeyler gözden geçirilmiştir ve esere alınan malzeme sayısının yekûnu 26,076'dır.

Buraya kadar *Önsöz* (S. vii.-ix.)'ü üzerinde durduğumuz *Index Islamicus*'u başlıca beş kısma ayırabiliriz. (1) *Kaynak Adları* başlıklı kısımda (S. viii.-xxviii.), Mecmualar, Toplantılar, Diğer Umumî Eserler, Kongreler adlı dört bahis bulunmaktadır ve bu bahislerin her birindeki malzeme, isim veya başlıklarına göre alfabetik sıralanmıştır. (2) Bu bölümde, birinci kısımdaki kaynak adlarının kısaltmalarını gösteren ve yine alfabetik tanzim olunmuş *Kısaltmalar Listesi* (S. xxix.-xxx.) yer alıyor. (3) *Malzemenin Tanzimi* başlıklı bu kısımda (S. xxxi.-xxxvi), eserde indekse alınan şeylerin bir fihristini buluyoruz ve bu malzeme, başlıca kırküz

kısma ayrılmıştır.(4) Eserin belkemiğini teşkil eden bu dördüncü kısımdır (S. 1-824). Bunda, fihristte görüldüğü gibi kırküç bahse ayrılan İslâm'la alâkalı neşriyat sıralanırken alfabetik olarak muharrir adı, yazının başlığı, yanına da Londra Üniversitesi Şarkıyyât ve Afrika Tedkikleri Mektebi kütüphanesinde kayıtlı bulunduğu katalog numarası kaydolunmuştur. *Index Islamicus*'un, İslâm mevzuu üzerinde çalışanlar için nekadar zengin malzemeyi içine aldığı hakkında umumî bir fikir verebilmek maksadıyla, bu kısımları tanıtmaya faydalı bulduk : 1— Umumî İslam Tedkikleri, Bibliyografi (Nu. 1-1229). 11-Din, Teoloji (Nu. 1230-3280). 111-Hukuk (Nu. 3281-4528). 1v-Filozofi, İlim ve Fen (Nu. 4529-5968). v-San'at (Nu. 5969-8632). vi-Coğrafya : Umumî (Nu. 8633-8964). vii-Etnoloji, Demografi, Folklor (Nu. 8965-9243). viii- Tarih, Tarihe Yardımcı İlimler (Nu. 9244-10697). ix- Tarih (Nu. 10698-11310). x-İslâm Tarihi'nin İlk Devirleri, Hilâfet (Nu. 11311-11531). xi-Şimalî Afrika, Coğrafya (Nu. 11532-12450). xii-Şimalî Afrika, Etnoloji (Nu. 12451-13568). xiii-Şimalî Afrika, Tarih; Umumî (Nu. 13569-13805). xiv-Şimalî Afrika, Tarih - Arap fütûhatından Osmanlı Devri'ne kadar (Nu. 13806-13911). xv-Şimalî Afrika, Tarih: Osmanlı Devri, Şerif Morocco'su (Nu. 13912-14188). xvi-Şimalî Afrika, Tarih: Şimalî Afrika'da Fransız İdaresi (Nu. 14189-14946). xvii-Şimalî Afrika, Tarih: Şimalî Afrika'da İspanyol ve İtalyanlar (Nu. 15947-15121). xviii-Mısır, Coğrafya, Etnoloji (Nu. 15122-15408). xix-Mısır, Tarih (Nu. 15409-16216). xx-Sûdan ve Şarkî Afrika'nın diğer kısımları (Nu. 16217-16586). XXI-Yakın Şark, Tarih: Haçlılar ve Lâtin Devletleri (Nu. 16587-16722). xxii-Arabistan (Nu. 16723-17039). xxiii-Filistin (Nu. 17040-17279). xxiv-Lübnan (Nu. 17480-17504). xxv- Irak (Nu. 17505-17640). xxvi- Türkiye, Türk halkları (Nu. 17641-18162). xxix-Türkiye, Tarih, Kıbrıs (Nu. 18163-19124). xxx- İran, İran Halkları (Nu. 19125-19357). xxxi-İran, Tarih (Nu. 19358-19667). xxxii-Hindistan (Nu. 19668-21201). xxxiii-Efganistan (Nu. 21202-21291). xxxiv-Orta-Asya, Kafkas, Kırım, Mogollar, Cenub-i Şarkî Asya ve Uzak Şark (Nu. 21292-21864). xxxv-İspanya ve İtalya'da İslâmlar (Nu. 21865-22177). xxxvi-Dil: Umumî, Arabça (Nu. 21178-23162). xxxvii-Edebiyat: Arap Edebiyatı (Nu. 23163-24081). xxxviii-İran Dilleri: Farsça (Nu. 24082-24414). xxxix-İran Edebiyatı (Nu. 24415-24845). xl- Türk Dilleri (Nu. 24846-25526). xli-Türk Edebiyatı (Nu. 25527-25716). xlii-Berberî Dil ve Edebiyatı (Nu. 25717-25891). xliii-Maarif (Nu. 25892-26076).

Index Islamicus'un 824 sayfa içine alan *Malzemenin Tasnifi* başlıklı ve yukarıda muhteviyatı hakkında umumî bir fikir vermeğe çalıştığımız bu dördüncü bölümündeki kırküç kısım da, çalışanlara kolaylık maksadıyla, mevzulara göre tasnif edilmiştir. Meselâ, xxviii. bölümü teşkil eden *Yürkiye-Türk Halkları*, Küçük-Asya Coğrafyası ve umumî olarak Türk halkları, ilk Türkler, Hunlar, Komanlar v.s. olmak üzere yirmialtı bahisten ibarettir.

J. D. Pearson ve Julia F. Ashton, *Index Islamicus*'dan kolaylıkla faydalanılması için, müellif adlarının ilk harflerine göre alfabetik bir indeks de tertibetmişlerdir. Eserin beşinci bölümünü teşkil eden bu index (S. 825-897)'de, her ismin yanında Arap rakamları ile numaralar vardır. Bu rakamlar vasıtasıyla, o muharririn makalesini, veya makalelerini, eserin belkemiğini teşkil eden dördüncü bölüme, yâni

malzemenin tasnifini gösteren *Index Islamicus* bölümüne bakarak kolayca bulabiliriz; çünkü, o makale v.b. neşriyatın yanında da aynı rakamlar bulunmaktadır. Bu Müellif *Adları İndeksi*'nin sonunda anonim makalelerin numaralarının kaydedildiği, ayrıca makalelerde kullanılan mahlâs ve rümuza göre de yine alfabetik iki indeks de yer alıyor.

Teknoloji ve mücerret fen dışında, İslâm tedkiklerinin her sahasını ihtiva eden *Index Islamicus*'da, pek tabii olarak ilim tarihi yer almıştır; bilhassa içtimaî ilimler tarihine ait malzeme çok zengindir. Coğrafi bakımdan alınan sahalara ise, Şimalî Afrika, Mısır, Sûdan, Suriye, Lübnan, Türkiye, Irak ve İran'dır; Pakistan ve Cunûb-i şarkî Asya, diğer bibliyografların araştırmasına bırakılmıştır.

Index Islamicus'un yalnız bir nevi neşriyatı, ilmî mecmualardaki ve kongreler, ilmî toplantılar münasebetiyle neşredilen kitaplardaki muhtelif ellerden çıkan, veya bir kimse tarafından yazılan makaleleri, konferansları içine aldığı ve bunların da yalnız Garb dillerinde (Ruşça dâhil) kaleme alınanlardan ibaret bulunduğu için, bir bibliyografya değil, bir katalog telâkki edileceğine, J. D. Pearson, *Önsöz*'ünde işaret ediyor; fakat, bibliyografya tertibedenlerden de, ilim adamlarının her türlü ihtiyaçlarını tam mânasıyla karşılayacak malzeme beklenilemeyeceği kanaatindedir; çünkü, İslâm tedkiklerine ait makalelerin çoğu Şark dillerinde yazılmıştır ve yazılmaktadır ve ekserisi kitap tenkidleri, ansiklopedi makaleleri, birçok şeyleri muhtevî bir risalenin tam bir parçası, müstakil monografiler tarzındaki bu neşriyatın tesbiti işi, bir bibliyografya da beklenilemez. J. D. Pearson, bunun sebeplerine pek temas etmiyor; çünkü bunlar bilinen şeylerdir. Bu hususta ilk aklı gelen, bir katalog tertibedenin, yahut bir bibliyografyanın bütün dilleri bilmesinin imkânsızlığıdır. Böyle birşeyin mümkün olduğunu kabul etsek bile, Şark ve Garp memleketleri arasında sistemli bir neşriyat mübadelesinin mevcut olmayışı buna imkân bırakmayacaktır. Bununla beraber Şark âlimlerinin Garp dillerinde yazılmış veya bu dillere çevrilmiş — meselâ memleketimiz neşriyatından Türk Tarih Kurumu'nun organı *Belleten*'deki, *Fuad Köprülü Armağanı*'ndaki v.b. mecmua ve eserlerde çıkan — makalelerinin de, *Index Islamicus*'a alınmış olduğunu görüyoruz¹.

Index Islamicus'u teşkil eden, Garp dillerinde basılan mecmualarda v. b. eserlerde yer alan ve müellif adlarına, buna bağlı olarak mevzulara göre tasnif edilmiş İslâm tedkiklerine ait makaleler indeksi, Londra Üniversitesi Şarkiyât ve Afrika Tedkikleri Mektebi'nin kütüphânesinde mevcuttur; bundan faydalanılması serbesttir. Bir benzeri Library Congress'de bulunan bu malzemenin neşri sayesinde, Londra'daki adı geçen kütüphânedeki faydalanamayanların da, ellerine verilen bu zengin hazineyi istifadeleri te'min edilmiş oluyor. Bu yüzden, J. D. Pearson ile yardımcı Julia F. Ashton'un çetin bir çalışma mahsülü olan ve İslâm'la alakalı her sahada tedkiklerde bulunanlar için bir rehber vazifesini gören bu çok kıymetli eseri hazırlayıp neşretmelerini şükranla karşılıyor, her beş yılda bir basılması ümit ve va'dedilen ikinci ve diğer ciltlerinin neşrini de sabırsızlıkla bekliyoruz.

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

¹ Prof. Adnan Erzi, Türkçe olarak neşredilen İslâmî mevzûda makalelerin bir indeksini hazırlamaktadır; tamamlanmak üzere olan bu eseri teşkil edecek malzemenin, zenginlik bakımından *Index Islamicus*'a yakın, hattâ daha fazla bulunaçağını şimdiden müjdeleyebiliriz.

K İ T A P L A R D A N H A B E R

ARAR İSMAİL, Kütüphanesi katalogu I. *Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Devrimler ve Cumhuriyet Türkiye'si ile ilgili Kitaplar* (Sami N. Özerdim'in Önsözü ile), İstanbul 1960 80 Sa.

Yazarların alfabetik soyadları sırasıyla tertiplenmiş olan bu bibliyografyada adları geçen eserler, şu gruplara girmektedir: 1. Genel nitelikte eserler, 2. Biyografiler, 3. Atatürk'ün kendi eserleri, 4. Cumhuriyet ve İnkılap tarihleri, 5. Siyasî tarihle ilgili eserler, 6. Askerî tarihler, 7. Kurtuluş savaşında ve Cumhuriyette çeşitli bölgeler ve kentler, 8. Monografiler, yeni Türkiye hakkındaki monografiler. Cumhuriyet devrini de içine alan Türkiye tarihleri, Seyahat intibaları, 9. Yeni Türkiye'nin hukukî bünyesi. Hukuk devrimi. İç Politika, Siyasî partiler ve cereyanlar, 10. Devrimin ideolojisi, 11. Din, Din'de reform v. b., 12. Harf inkılabı, Dilde Türkçeleşme, 13. Tarih tezi, 14. Türkçe adlar ve soyadları, 15. Kadın, 16. Millî Eğitim, Halkevleri, Güzel sanatlar, Gençlik, 17. Basın ve propaganda, 18. Ekonomi, Maliye, Sanayi, Ulaştırma, Bayındırlık, 19. Sosyal sorunlar, Sağlık, Vakıf, İşçiler, Köycülük, 20. Anılar, 21. Edebiyat, 22. Çocuk ve öğrenci kitapları, 23. Albümler ve resimli eserler.

BELDICEANU - STEINHERR, IRENE : *Scheich Üftâde der Begründer des Gelvetijje - Ordens*. München 1961, 131 Sa. + 11 Sa.

Bu eser bir doktora tezidir. Profesör Dr. Fr. Babinger'in yayında hazırlanmış olan tez, Celvetiyye tarikatının kurucusu Şeyh Üftâdeyi ele almaktadır. Eser, Türkiye üstüste birkaç seyahat ve memleketimizdeki türlü el-yazmalarının incelenmesi sayesinde meydana gelmiştir. Kitabın iki büyük bölümü vardır: 1. Bibliyografya bölümü, 2. Biyografya bölümü.- Birinci bölümün muhtevası şudur: Giriş, Faydalanılmış olan el-yazmaları, Bu el-yazmaları ile bunların meydana koyduğu problemler üstüne bazı açıklamalar, Hüdaî'nin güncesi, Tecelliyat adlı eser, Üç dergi (Mucizeler dergileri), bunların muhtevaları, Üftâde'ye atf edilen mucizeler, v.b. . . İkinci bölümde şunlar vardır: Giriş, Üftâde'nin doğumu ve menşei, Üftâde ve Hıdır dede, Üftâde'nin tahsili, Üftâde'nin İslam din adamı olarak meslek hayatı, Aile babası olarak Üftâde, Üftâde'nin derviş olarak hayatı, Üftâde'nin ölümü.- Eserde, Bursa'da Üftâde camii ile türbesini gösteren bir fotoğrafı ile 6 eski metin fotokopisi vardır.

BOSTANCI, DR. ENVER : *A Biometrical and Morphological Study of the Astragalus and Calcaneus of the Roman People of Gordium in Anatolia*.

An Introduction to the Evolution of the Human Foot. Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. Seri No 40. Türk Tarih Kurumu Basım-
evi Ankara 1962 112 Sa.

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doçentlerinden Dr. Enver Bostancı bu eserinde insan ayağının gelişmesine bir giriş mahiyetinde bir inceleme sunmaktadır. Eserin türlü bölümleri şunlardır: Giriş , İnsan ayağının gelişmesi, Astragalus ile Calcaneus üstüne araştırmalar, Malzeme, teknik ve metod, Roma devrindeki Gordion sâkinlerinin Astragalus'larının Morfolojik ve Biometrik yönlerden araştırılması, Roma devri Gordion sâkinlerinin Calcaneus'unun Morfolojik ve Biometrik yönlerden araştırılması, Sonuç ve özet, Bibliyografya, Levhaların açıklanması, Calcaneus ölçüleri: Levha I-VIII, Astragalus ölçüleri: Levha IX-XVI. Çocuklarda Calcaneus ölçüleri: Levha XVII-XXII, Çocuklarda Astragalus ölçüleri: Levha XXIII-XXVIII, İndeks, Levhalar.

GADD, C. J.: *The Cities of Babylonia* (The Cambridge Ancient History) Cambridge University Press. 1962 60 Sa.

The Cambridge Ancient History'nin birinci cildinin 13. bölümünün gözden geçirilmiş bir basımı olan bu fasikül'de, İkinci ve üçüncü ilk hanedanlar, İlk dinastik uygarlığın yayılımı ve teşkil edici unsurları, Fikirler ve Kurumlar, Tarih : Çağdaş belgelere ve muahhar geleneklere göre, Ordu ve Savaş, Egemenliğin kuruluşu, Din ve Kült törenleri, Toplum ve Toplumsal problemler, İmparatorluğa geçiş bahisleri ele alınmaktadır. Fasikülün sonuna zengin bir bibliyografya konmuştur.

HAINTZ, OTTO : *König Karl XII. von Schweden. Erster Band. Der Kampf Schwedens um die Vormacht in Nord-und Osteuropa* (1697-1709), 2. Auflage, Berlin 1958. XII+307 Sa.

İsveç Kırallı XII. (Demirbaş) Şarl'ın 3 ciltlik tarihinin bu birinci cildinin bölümleri şunlardır: XII. Şarl'ın gençliği, Vesayet altında bulunması, Hükümeti ele alması (1684 - 1700), Kuzey savaşının başlaması ve düşmanlardan kurtuluş (1700-1702), Polonya ile Baltık memleketleri için savaş (1702-1705), Saksonya'ya yürüyüş (1706-1707), Moskova'ya doğru saldırı (1707-1708), Ukrayna üzerinden geri yürüyüş (1708-1809 yazı), XII. Şarl'ın ordusunun mahvi. 1709 (Poltava, Perevolotnja ve Türkiyeye kaçış). Altı harita. Bir de XII. Şarlı genç olarak gösteren resim vardır.

Aynı eserin 2. Cildi. 1. Basım. Berlin 1958. 314 Sa.

Muhtevası : Önsöz, 1709 dönüm noktasında Kuzey ve Doğu Avrupa, İsveçin Baltık memleketlerini Rusya'ya terk etmesi.- XII. Şarl ve Türk siyaseti, Kuzey ittifakının yeniden canlanması, İstanbul'da İsveç, Türk, Tatar savaş taraflılarının galebesi, Çarın andlaşmaya sadakatsizliği ve Leşinski Polonya'sının Türkiye için mâna ve önemi, Türkiyenin Rusyaya savaş ilanı ve Bender'de "Aslan avı", Dünya siyasetinin Kuzey Almanyadaki savaşlar üstüne etkileri, Stenbock'un Baltık seferi,

Kuzey Almanya seferi ve Gnadebusch muharebesi, Polonya'ya doğru yol açmada başarısızlığı, Stenbock ordusunun mahv olması. Altona'nın yanması ve Oldenswort'un teslimi. Holstein ile Gottorp ülkelerinin entrikaları. Finlandiya'nın Ruslar tarafından zaptı, İsveç, Braunschweig, Utrecht, Rastatt ve Baden barış konferanslarında, İsveç, deniz devletleri ile Fransa arasında; Prusya, İsveç ile Kuzey ittifakı arasında. Rusya aleyhinde büyük bir birlik projesi, Prusya ile Hannover'i Kuzey ittifakına sokmaya imkân olmuyor. XII. Şarl'ın Stralsund'a gelişi. Türkiye'nin Batıya yönelen politikasının başarısızlığa uğraması, XII. Şarl'ın Türkiye'de geçirdiği zamana ait özet. Bu devrenin başarısızlıklarının son nedenleri.

Aynı eserin 3. Cildi 1. Basım Berlin 1958 XV+371 Sa.

Muhtevası : 1714-1715 dönüm noktasında Avrupada kuvvetlerin durumu, Stralsund kuşatılmasına kadar kara ve deniz harekâtı, Yeni politik müzakereler, Müttefiklerin Rügen'de karaya çıkması, Stralsund ile Kuzey Almanyadaki bütün ülkelerin İsveç tarafından kaybı, 1715-16 kışından beri hazırlıklar, 1716 yazına kadar deniz harekâtı, XII. Şarl'ın 1716'da Norveç karşı yaptığı başarısız sefer ve Danimarka- Norveç donanmasının işe karışması, Avrupa devletlerinin 1716 yazına kadar Kuzey savaşında gruplanması, Aland kongresine ilk hazırlık, Müttefiklerin deniz ve karadan Güney İsveç yürümleri, Schonen'de karaya çıkmadan vazgeçilmesi, 1716-17 dönüm noktasında Kuzey ve Avrupa, 1718 yazına kadar deniz ve kara savaşları, Görtz'ün tahliyesine kadar büyük çapta siyasa, Aland kongresinin arifesinde. Genç Fabrice'in misyonu. Kral ailesinin Kristinehamn'da buluşması, 1718 Mayısından Ağustosuna kadar Aland kongresi, Aland kongresinin XII. Şarl'ın ölümüne kadar son safhaları, 1718 Norveç seferi, Fredrikshald, Son. Görtz devresinin ekonomi, maliye ve para politikası, Kişi adları İndeksi, Yer adları İndeksi. 9 resim ve harita.

HAYES, WILLIAM C., ROWTON M. B., STUBBINGS FRANK H.: *Chronology; Egypt, Western Asia, Aegean Bronze Age.* (The Cambridge Ancient History) Cambridge University Press 1962. Sa. 85.

The Cambridge Ancient History'nin Birinci Cildinin 6. bölümünden gözden geçirilmiş bir ayrı basım olan bu fasikülde Kronoloji'ler incelenmektedir. 20. Hanedanın sonuna kadar Mısır, Eski Batı Asya ve Ege Bronz Çağı kronolojileri. Fasikülün sonunda zengin bir bibliyografya vardır.

HELLMANN, SIEGMUND : *Ausgewählte Abhandlungen zur Historiographie und Geistesgeschichte des Mittelalters* (Herausgegeben und eingeleitet von Helmut Beumann) Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar. 1961. XIX+397 Sa.

Ortaçağ tarih yazarlığı ile zihin tarihi üzerine Siegmund Hellmann'ın kaleme almış olduğu bazı değerli yazıları bir araya toplayan bu kitap, yazarın öğrencisi Helmut Beumann tarafından takdim edilmektedir. Yazılar şunlardır: Orta-Latin

filolojisi problemi, Ortaçağ Tarih yazarlığı üstüne incelemeler; L. Grégoire de Tours, Fredager problemi, Einhard'ın yazarlık bakımından durumu, Vita Heinrich IV. (IV. Hanrinin hayatı) ve imparatorluk yazı işleri, Karolenjiyen'lerde evlenmeler, H. Heimpel'in ölümü münasebetiyle nekroloji.- Eserin sonuna Hellmann'ın yazılarının bir listesi konmuştur. Listeyi hazırlayan, Roderich Schmid'tir.

HOUWINK TEN CATE, PH. H. J.: *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period* Leiden E. J. Brill 1961 XXIX+236 Sa.

Documenta et Monumenta Orientis Antiqui serisinin 10 uncu cildini teşkil eden bu büyük boyutlu eser, Hellenistik devresinde Likya ile Beyaz Kilikya'nın Luwi halk gruplarını incelemektedir. Kitabın bölümleri şunlardır : Giriş, Kısaltmalar ve Bibliyografya, Bazı Tarih olayları, Luwi dili olarak Likya dili, Seçilmiş Likya metinleri, has isimlerin "transliterasyon"u, Hellenistik onomastiğinde Luwi unsurları, Hellenistik devrinin m'udil (mürekkep) Luwi adları, Sonuç. Bu incelemede geçen Yunan harfleriyle yazılı adların listesi. Eserin sonunda, Anadolu güney kıyılarının açık-lamalı büyük bir haritası bulunmaktadır.

MELLAART, J.: *Anatolia, c. 4000 - 2300 B. C.* (The Cambridge Ancient History) Cambridge University Press 1962; 53. Sa

The Cambridge Ancient History'nin Birinci cildinin 18. bölümünden gözden geçirilmiş bir ayrı basım olan bu fasikülde ele alınan konular şunlardır: Son Kalkolitik devresinin sonu, Erken Bronz çağı, Erken Bronz çağı'nın 1. devresi, Erken bronz çağı'nın 2. devresi, Kronoloji, Erken bronz çağı'nın 2. devresi sonunda meydana gelen büyük felâket (katastrof). Fasikülün sonunda zengin bir bibliyografya vardır.

PHILIPS PRICE, M.: *A History of Turkey, From Empire to Republic.* London and NewYork. Second Edition 1961. 237 Sa.

Bu eserin ilk basımı 1956'da çıkmıştı. Şimdi tanıtmanın sebebi, 1961'de çıkan 2. baskısında 1956'dan bu yana geçen olayları anlatan bir bölümün katılmış olmasıdır. Eserin başlıca bölümlerini hatırlatalım. *Birinci bölüm*: Sultanların Türkiyesi, *İkinci Bölüm*: Geçiş halinde Türkiye (Millî devrim bu bölümdedir), *Üçüncü bölüm*: Modern Türkiye. Kitapta bir İndeks, 13 resim ve bir Türkiye haritası vardır.

PIGGOTT, STUART (Herausgeber): *Die Welt aus der wir kommen.- Die Vorgeschichte der Menschheit.-* Droemersch Verlagsanstalt Th. Knaur Nachf. München, Zürich.- Deutsche Ausgabe 1.-40. Tausend. 404 büyük Sa.

Bu büyük boy kitap, İnsanlığın Tarih-öncesini ve ilk tarihini ele almaktadır. Stuart Piggott tarafından çıkarılmış olan eserin yazarları şunlardır: Grahame Clark, James Mellaart, M. E. L. Mallowan, Cyril Aldred, William Culican,

Seton Lloyd, M. S. F. Hood, Sir Mortimer Wheeler, William Watson, Anthony Christie, E. D. Phillips, T. G. E. Powell, G. H. S. Bushnell. Eserin redaksiyonu birkaç bilgin tarafından sağlanmıştır. Elimizdeki Almanca nüshanın çeviricisi, Fritz Bolle ile birlikte Dr. Emi Ehm'dir.

Yukarıdaki adlar gözden geçirilince görülür ki, eser yetkili kimseler tarafından kaleme alınmıştır. Yazarların arasında Mellaart, Seton Lloyd v. b. gibi Türkiyede iyice tanınmış kişilikler vardır.

Eserin bölümleri şunlardır: İnsan eliyle yoğurulmuş dünya (St. Piggott), İlk Beş-yüzbin yıl (Gr. Clark), İnsan kök salıyor (J. Mellaart), Yazının doğumu - Tarihin doğumu (M. E. L. Mallowan), Tanrı-Kırallar tahta çıkıyorlar (C. Aldred), İlk tüccarların serüvenleri (W. Cullican), Kavimler potası (S..Lloyd), Kahramanların vatanı (M. S. F. Hood), Bir yarı kit'anın (Hindistan'ın) Kültürü (Sir M. Wheeler), Cathay (Çin) çevresi (W. Watson), Güney Denizinde ülkeler ve adalar (A. Christie), Kıralların orduları (E. D. Phillips), İlk Avrupa (T. G. E. Powell), Balta girmez ormanda tapınak (Amerikanın ilk tarihi) (G. H. S. Bushnell), Son söz: İnsanlığın Mirası (St. Piggott).- Bibliyografya. Resimlerin ve bunların kaynaklarının listesi.- İndeks.

Çok masrafa mal olmuş, planı geniş tutulmuş olan bu eser, çok güzel ve itinalı basılmıştır. İçindeki resim malzemesi çok zengindir. Resimlerin toplamı 975'tir. Bunların 172'si renkli olup 645'i ya fotoğrafı yahut da kalemlle yapılmış resimdir, Haritaların sayısı 48, orijinal rekonstrüksiyon'ları ise 110'dur.

SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN : *Abdülhamid İbn Türk'ün Katışık Denklemlerde Mantıkî Zaruretler adlı yazısı ve zamanın cebri (Logical Necessities in mixed Equations by 'Abd Al Hamîd İbn Turk and the Algebra of his time)*. Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. seri, No 41 Türk Tarih Kurumu basımevi Ankara 1962. 176 Sa.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi İlim Tarihi kürsüsü Ordinaryus Profesörü Dr. Aydın Sayılının kaleme aldığı ve yayınladığı bu eserin içindekiler şunlardır: *Bölüm 1.* Metin ve Yazmalar, *Bölüm 2.* Müellif Abdülhamid ibn Vâsi ibn Türk, *Bölüm 3.* Abdülhamid ibn Türk'ün *Katışık Denklemlerde Mantıkî Zaruretler* konusundaki yazısı, *Bölüm 4.* Abdülhamid ibn Türk'ün ve Harezmi'nin Cebri, *Bölüm 5.* Abdülhamid ibn Türk ve Harezmi Cebriinin Menşeleri ve Kaynakları, *Chapter 1.* The Text, Manuscripts, *Chapter 2.* The Author, 'Abd al Hamîd ibn Wâsi ibn Turk, *Chapter 3* 'Abd al Hamîd ibn Turk's *Logical Necessities in Mixed Equations*, *Chapter 4.* The Algebra of 'Abd al Hamîd ibn Turk and Al Khwârazmî, *Chapter 5.* The Origins and Sources of the Algebra of 'Abdal Hamîd ibn Turk and Al Khwârazmî, Arapça Metin (Arabic Text), Türkçe tercüme: Ebülfazl Abdülhamid ibn Vâsi ibn Türk el Cili'nin *Kitab el Cebr ve'l Mukabele*'sinden "Katışık" *Denklemlerde Mantıkî Zaruretler*, İngilizce tercüme (English Translation): *Logical Necessities in Mixed Equations from the Kitâb al Jabr wa'l Muqâbala of Abû'l Fadl 'Abd al Hamîd ibn Wâsi' ibn Turk al Jili.*— Dizin, İndex.

SETTON, KENNETH M. (Editor-in-Chief) : *A History of the Crusades Vol. I: The First Hundred Years.* (Edited by Marshall W. Baldwin, With Maps by Harry W. Hazard, Princeton University. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1955. XXVI + 694 Sa.

Haçlı seferleri üstüne çok büyük bir eserin birinci cildi olan bu kitabın bölümleri şunlardır: Önsöz (K. M. Setton), Preface (M. W. Baldwin), Transliterasyon ve adlar üstüne Not (H. W. Hazard), Resimlerin listesi (3 resim), Haritaların listesi (14 harita), Haçlı seferlerinin başında Batı Avrupa (S. Painter), İlk Haçlı seferinden önce Akdenizde Haç ile Hilâl (B. W. Wheeler, H. C. Krueger, R. S. Lopez, S. Runciman), Hilâfet ve Arab devletleri (Sir H. A. R. Gibb), İsmailî'lerle Haşhaşin'ler (B. Lewis), Türk İstilâsı: Selçuklar (Cl. Cahen), Onbirinci yüzyılda Bizans imparatorluğu (P. Charanis), Plezans ve Clermont Kilise genel meclisleri (konsil'leri), İlk Haçlı seferi: Clermont'dan Kostantiniyye'ye (F. Duncalf), Birinci Haçlı seferi: Kostantiniyye'den Antakya'ya (S. Runciman) Birinci Haçlı seferi: Antakya'dan Askalon'a (S. Runciman), 1101 yılı Haçlı seferi (J. L. Cate), Lâtin devletinin kurulması 1099 - 1118 (H. S. Fink), Lâtin devletinin yükselmesi 1118 - 1144 (R. L. Nicholson), Zengi ve Edessa'nın sukutu (Sir H. A. R. Gibb), İkinci Haçlı seferi (Virginia G. Berry), Nureddin (Sir H. A. R. Gibb), III. Baudouin ile I. Amaury (Amalric) zamanında Lâtin devletleri, 1143 - 1174 (M. W. Baldwin), Salâhaddin-i Eyyubi'nin yükselmesi, 1169 - 1189 (Sir H. A. R. Gibb), Kudüs'ün gerilemesi ve sukutu, 1174 - 1189 (M. W. Baldwin), Haritalar üstüne notlar, Önemli tarih ve olayların listesi, İndeks.

SETTON, KENNETH M. (Editor-in-Chief) : *A History of the Crusades Vol. II: The Later Crusades 1189 - 1311* Edited by Robert Lee Wolff and Harry W. Hazard, With Maps by H. W. Hazard. University of Pennsylvania Press Philadelphia 1962 XXII+859 Sa.

Haçlı seferleri üstüne çok büyük bir eserin ikinci cildi olan bu kitabın içindekiler şunlardır : Önsöz (K. M. Setton), Preface (R. L. Wolff), Transliterasyon ve adlar üstüne Notlar (H. W. Hazard), Resimlerin listesi (5 resim), Haritaların listesi (23 harita), Kısaltmalar, Siçilya Norman kırallığı ve Haçlı seferleri (Helene Wieruszowski), Üçüncü haçlı seferi (Aslan Yürekli Richard ve Philippe Auguste) (S. Painter), Frederik Barbarossa ile İmparator IV. Hanri'nin haçlı seferi (E. N. Johnson), Bizans ve Haçlı seferleri (1081 - 1204) (J. M. Hussey), Dördüncü Haçlı seferi (E. H. Mc Neal, R. L. Wolff), Kostantiniyye Lâtin imparatorluğu, 1204-1261 (R. L. Wolff), Yunanistan Frank devleti, 1204 - 1311 (J. Longnon), Albijualara karşı Haçlı seferi (A. P. Evans), "Çocuklar" Haçlı seferi (N. P. Zacour), Onüçüncü yüzyılın siyasî haçlı seferleri (J. R. Strayer), Beşinci Haçlı seferi (C. Van Cleve), Théobald de Champagne ile Richard of Cornwall'in Haçlı seferi, 1239-1241 (S. Painter), Sen Lui'nin Haçlı seferleri (J. R. Strayer), Haçlılar devletleri 1192-1243 (Mary N. Hardwicke), Kıbrıs Kırallığı, 1191-1291 (Elizabeth C. Furber), Kilikya Ermeni Kırallığı (Sirapie Der Nersessian), Moğol istilâsından önce İran

ve Anadolu'da Türkler (Cl. Cahen), Eyyubi'ler (Sir H. A.R. Gibb), Moğollar ve Yakın Doğu (Cl. Cahen), 1293'e kadar Memlûk Sultanları (Mustafa M. Ziada), Haritalar üstüne notlar, Önemli tarih ve olayların listesi, İndeks.

SHAW, STANFORD J.: *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517 - 1798*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1962 (Princeton Oriental Studies Number 19). XXXIII + 451 Sa.

Bu eserin konusu, Mısırda, Osmanlıların Mısırı fetih tarihinden bu memleketin General Napoléon Bonaparte'ın komutasındaki Fransız ordusu tarafından zaptına, yani 1517 den 1798'e kadar, Osmanlı devletinin idare tarzının teferruatlı bir şekilde incelenmesidir. Kitabın başlıca bölümleri şunlardır : *Bölüm 1.* Mısırın zenginliği ve Mısır'daki Osmanlı imparatorluğu hazinesinin gelirleri. *Bölüm 2.* İmparatorluk hazinesinin türlü masrafları. *Bölüm 3.* Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'daki hazinesinin masraflar çıktıktan sonra kalan gelirleri: Babiâli'nin Mısırdan aldığı varidat. *Bölüm 4.* Mısır valisinin malî durumu. *Bölüm 5.* Mısırda İmparatorluk hazinesi.- 6 tane zeyl. Zengin bir bibliyografya ve İndeks.

TEKİNDAG, ŞEHABEDDİN : *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı* (XIV. Yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından No. 887.-İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası 1961. X + 206 Sa.

Eserin muhtevası şudur : Önsöz, Kaynaklar, Giriş: IX. asırdan XIV. asrın ikinci yarısına kadar Mısır. *Birinci kısım* (Berkuk devrinin, siyasi bakımdan tetkiki): Berkuk'un ilk zamanları ve Atabeğliği, As-Sultân al-Malik az-Zâhir Abîsa'id Sayf ad-Dîn Barkûk, Berkuk'un ikinci sultanlığı, Berkuk'un güttüğü siyasetin ana hatları, Berkuk hakkında düşünceler.- *İkinci kısım* (XIV. asrın sonunda Memlûk sultanlığı): İdarî teşkilât, Berkuk devrinin malî ve iktisadî bakımdan tetkiki, Netice, Bibliyografya, Kısaltmalar, Transkripsiyon, 4 türlü İndeks (Şahıs adları, Yer, Devlet Kabile, Boy, Ulus, Tarikatler, Memlûk grupları), Tarihî istilahlar, Türkçe ve Arabca kelimeler, Camiler, Mescidler, Türbeler, Kiliseler, Hânkah'lar Hanlar, Funduklar, Kaysariyalar, kapular, köprüler, saraylar.- Düzeltmeler.

ZIADEH, NICOLA A.: *Origins of Nationalism in Tunisia, American University of Beirut*. Publications of the Faculty of Arts and Sciences. Oriental Series No 37. Beirut 1962 167 Sa.

Tunus milliyetçiliğini incileyen bu eserin bölümleri şunlardır. *Bölüm 1.* Giriş, *Bölüm 2.* Himaye idaresi (Protectorat), *Bölüm 3.* Tunusta Fransızların eserleri, *Bölüm 4.* Tunus'lular iş başında. *Bölüm 5.* "La Tunisie Martyre" (Kurban Tunus). Sonuç, Notlar, Bibliyografya, İndeks.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1962 YILI GENEL KURUL TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu'nun 1962 yılı Genel Kurul toplantısı 28 Nisan 1962 Cumartesi günü saat 9,30'da Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesindeki Kurum merkezinde yapıldı.

Saat 9,30'da Kurum üyeleri Kurumun Kurucusu Atatürk'ün Anıt kabrini ziyaret ederek bir çelenk koydular ve saygı duruşunda bulundular. Atatürk'ten sonra Devrim şehitlerinin mezarları ziyaret edilerek bir buket konuldu.

Saat 10,30'da Kurum merkezine dönüldü. Asbaşkan Faik Reşit Unat oturumu açtı ve bu yılki ilmi konuşmanın üyelerden Prof. Dr. Halil İncalcık tarafından yapılacağını söyledi. Prof. Halil İncalcık "Fatih'in Reayaya ait kanunnamesi" adını taşıyan bildirisini verdi. Bildiri büyük bir ilgi ile dinlendi ve üzerinde görüşmeler yapıldı.

Öğleden sonra, saat 15'de Genel Kurulun nizamî oturumu açıldı. Asbaşkan Faik Reşit Unat, çoğunluğun bulunduğunu söyleyerek, Genel Kurulu idare etmek üzere bir başkan, bir asbaşkan ve iki sekreter seçilmesi gerektiğini söyledi. Açık oyla yapılan seçimler sonunda, Başkanlığa Ord. Prof. Hâmit Ongunsu, Asbaşkanlığa Ord. Prof. Enver Ziya Karal, sekreterliklere Prof. Dr. Bahadır Alkım ve Prof. Dr. Halil Demircioğlu getirildiler. 1961 yılında hakkın rahmetine kavuşmuş olan Kurum üyelerinin hâtıraları ayakta anıldıktan sonra, gündemin üçüncü maddesine geçildi.

Genel Müdür Uluğ İğdemir, 1961 yılı çalışma raporlarını ve arkasından Denetleme Kurulu raporunu okudu. Başkan, raporlar hakkında söz almak istiyen olup olmadığını sordu. Söz alan olmadığı için oya koydu, raporlar oybirliği ile kabul edilerek Yönetim Kurulu ile Basımevi Yönetim Kurulu 1961 hesap ve işlemlerinden dolayı aklandılar.

Gündemin dördüncü maddesine geçilerek 1962 yılı bütçe tasarısını incelemek ve her koldan bir üye olmak üzere, bir komisyon seçilmesi istendi. Eski Çağdan Prof. Dr. Halil Demircioğlu, Orta Çağdan Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Yeni Çağdan Prof. Dr. Şinasi Altundağ komisyona seçildiler. Dr. Hâmit Koşay, bütçe işlerinden anlaması dolayısıyla, Bay Faik Reşit Unat'ın da komisyona katılması uygun olacağını söyledi. Faik Reşit Unat'ın da komisyona katılması oya konarak, kabul edildi.

Daha sonra seçimlere geçildi. Gizli oyla yapılan Yönetim Kurulu seçimlerini aldıkları oy sırasıyla Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Cemal Tukin, Faik Reşit Unat, Prof. Dr. Halil İncalcık, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu ve Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel kazandılar. Prof. Şevket Aziz Kansu ile Prof. Arif Müfid Mansel aynı oyu aldıklarından kur'a

çekildi ve kur'ayı Prof. Şevket Aziz Kansu kazandı. Yönetim Kurulu yedek üyeliklerine Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın seçildiği anlaşıldı. Enver Ziya Karal söz alarak, kendisinin bir kaç ay sonra yurt dışına uzun bir süre kalmak üzere gideceğini, bunu arkadaşlarına söylediği halde bazı arkadaşlarının bilmeyerek oy verdiklerini, bu itibarla, yedek üyelik için başka birinin seçilmesini istedi. Prof. Enver Ziya Karal'dan sonra en çok oy alan Prof. Afif Erzen'in üçüncü yedek üyeliği kabul edildi.

Açık oyla yapılan Denetleme kurulu üyeliklerine, Bayan Fakihe Öymen, Dr. Hâmit Koşay ve Prof. Dr. Halil Demircioğlu, Haysiyet Divanına Ord. Prof. Ömer Lütü Barkan, Tahsin Öz, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Ord. Prof. Hâmit Ongunsu, yedek üyeliklere Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen, Basımevi Yönetim Kuruluna Prof. Dr. Afet İnan, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Prof. Abdülkadir İnan, Yedek üyeliğe Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı seçildiler.

Başkan Prof. Hâmit Ongunsu yerini Asbaşkan Prof. Enver Ziya Karal'a bıraktı; gündemin bundan sonraki maddelerinin konuşulmasına Prof. Enver Ziya Karal'ın Başkanlığında devam edildi.

Anatüzüğün 6 ve 8 inci maddelerinin değiştirilmesine dair olan Yönetim Kurulu önerisinin konuşulmasına geçildi. Asbaşkan Faik Reşit Unat'ın açıklamasından sonra değişiklik oya kondu ve kabul edildi.

Bütçe komisyonunun raporu gelmediğinden gündemin 11 inci maddesine geçildi. Evvelce basılı olarak üyelere dağıtılan Türk Tarih Kurumu üyeleri seçim yönetmeliğinin görüşülmesine başlandı. Yönetmeliğin tümü üzerinde yapılan konuşmalardan sonra, maddelerin müzakeresine geçildi ve birer birer oya konarak, aşağıdaki şekilde kabul edildi. Bu yönetmeliğe göre Kollarca yapılacak üye tekliflerinin önümüzdeki son baharda olağanüstü toplanacak bir Genel Kurulda görüşülmesi uygun görüldü.

TÜRK TARİH KURUMU ÜYE SEÇİM YÖNETMELİĞİ

A — Asli Üyeler

Madde 1 — Türk Tarih Kurumu Anatüzüğünün altıncı maddesi uyarınca Kuruma asli üye olarak kabul edileceklerin seçimleri aşağıda gösterilen yolda yapılır :

a) Adaylar, ilgili Kol üyelerinden en az ikisinin yazılı önerisi üzerine, Kolların toplantısında, kayıtlı Kol üyeleri sayısının üçte iki çoğunluğuyla ve gizli oyla belirtilir. Bu yolda adaylıkları kararlaştırılanların her biri hakkında, Anatüzük gereğince düzenlenecek raporları hazırlamağa Kol üyelerinden her aday için iki kişi görevlendirilir. Raportörlerin hiç olmazsa birinin öneri verenler dışından olması lâzımdır. Bu raporlar kolda okunup gizli oyla ve üçte iki çoğunlukla onandıktan sonra, kapalı olarak öneri yazılılarıyla birlikte Kol Başkanları tarafından Yönetim Kuruluna verilir.

b) Yönetim Kurulu, Kollardan gelen bu önerileri ve bunlara ekli raporları, Yönetim Kuruluna verildikleri tarihe göre, sıraya koyarak, adaylar hakkında ayrı bir düşüncesi veya başka bir yazılı öneri varsa, onlarla birlikte ilk toplanacak Genel Kurula sunar.

c) Üye adayları hakkındaki öneri ve raporlar, Genel Kurulda ayrı ayrı okunur ve Genel Kurulca gerekli görülenler hakkında birer birer müzakere açılır. Bu müzakereler sırasında, yapılacak konuşmaların belgelendirilmesi mümkün olmayan, aleyhte kişisel iddia ve görüşlere yer vermeyen ve doğrudan doğruya Kurumun ilkeleri ve adayın ilmî çalışmaları bakımından durumu aydınlatan nitelikte olması ve bu konuşmalarda karar sırasında memleket dışında bulunanlar hesaba katılmamak üzere, Kurum üyelerinin en az üçte ikisinin hazır bulunması şarttır.

d) Raporların okunması ve konuşmalar bittikten sonra, adayların adları ve soyadları çoğaltılmış bir liste halinde toplantıda hazır bulunan üyelere dağıtılır. Oylama, seçilecek üye sayısı kadar adayın adı bırakılmak ve ötekileri mürekkeble çizilmek suretiyle, gizli olarak ve mevcut üyeler tarafından adları okundukça oy pusulaları verilmek suretiyle yapılır.

e) Oylar Genel Kurul tarafından görevlendirilecek üç kişilik bir heyetçe Genel Kurul önünde tasnif olunarak bir tutanak yapılır. Sonuç Başkanlıkça Kurula bildirilir ve oy pusulaları yakılmak suretiyle derhal yok edilir.

f) Bir adayın üye seçilmiş sayılması için, memleket dışında bulunanlar hesaba katılmamak üzere, Kurum üye sayısının en az üçte ikisi kadar olumlu oy almış bulunması şarttır.

Her ne yolda olursa olsun, bir defadan fazla oylama yapılması ve oylama sonucu olumlu çıkmayan bir adayın aradan iki yıl geçmeden tekrar önerilmesi câiz değildir.

Madde 2 — Seçilen üyelere durum Başkanlıkça yazı ile bildirilir ve kendileri Genel Kurulun ilk toplantısına törenle kabul olunurlar. Bu törende yeni üyeler, katılacakları Koldan bir eski üye tarafından haklarında yapılacak birer konuşma ile tanıtılırlar. Yeni üyeler de kısa bir bilimsel bildiri yaparlar ve Kurum anatüzüğü ile Atatürk ilkelerine bağlı kalacaklarına and içerler. Bu and imzalandıktan sonra kendilerine üyelik diploması, madalyası ve kimlik belgesi Başkan tarafından verilir.

B — Şeref Üyeleri

Madde 3 — Kendilerine Türk Tarih Kurumu Şeref üyeliği verileceklerin seçimleri aşağıda gösterilen yolda yapılır :

a) Bu ünvanın bir kimseye verilebilmesi için önce adaylığının en az bir üye tarafından Kol Başkanlığına yazı ile önerilmesi ve Kol toplantısında uygun görüldüğü takdirde, bu adaylığın Yönetim Kuruluna bildirilmesi gereklidir. Yönetim Kurulu da doğrudan doğruya aday gösterebilir.

b) Bu konudaki öneriler, ilk toplanacak Genel Kurulun gündemine alınır ve aslı üyelerin seçimleri hakkındaki birinci maddenin c, d, e, f fıkraları uyarınca oylama ve seçim yapılır.

c) Şeref üyeliğine kabul edilenlere durum Başkanlıkça bir yazı ile bildirilmekle beraber üyelik diplomaları ve madalyaları, yurt içinde Kurum'un Genel Kurulu huzurunda, yurt dışında elçiliklerimizde veya bağlı oldukları ilim kurullarında münasip şekillerde yapılacak törenlerle kendilerine verilir.

C — *Muhabir Üyeler*

Madde 4 — Türk tarihinin veya Türk tarihine yardımcı bilimlerin incelenmesi, yayımı, değerlendirilmesi ve öğretimi alanlarındaki hizmetleriyle, çalışma ve araştırmalarıyla Türk Tarih Kurumu'nun amaçlarının gerçekleşmesine yardımcı oldukları görülen kişilere aşağıda gösterilen yolda "Muhabir Üye" ünvanı verilir.

a) Muhabir üye adayları, en az bir üye tarafından ilgili Kola gerekçesi belirtilmek suretiyle yazılı olarak önerilir. Bu öneri Kolun ilk toplantısında konuşulur ve uygun görüldüğü takdirde öneri sahibiyle Kolun görevlendireceği diğer bir üyenin aday hakkında birlikte hazırlayacakları rapor, Yönetim Kuruluna sunulur.

b) Yönetim Kurulu bu raporları, bir düşüncesi bulunduğu takdirde, onu da katmak suretiyle ve bir tek öneri halinde ilk toplanacak Genel Kurul'un incelemesine sunar.

c) Muhabir üyelerin seçimleri de birinci maddenin c, d, e, f fıkraları uyarınca yapılır.

d) Muhabir üye seçilenlere durum Başkanlıkça bir yazı ile bildirilir ve diplomalarıyla kimlik kartları gönderilir.

Madde 5 — Muhabir üyeler, diledikleri veya çağırıldıkları takdirde, oy hakkı bulunmamak üzere, Kolların ve Genel Kurul'un bilim çalışmalarına katılabilirler. Kurumun kitaplık ve arşivinden yönetmelikleri uyarınca faydalanırlar. Uzmanlık dallarını ilgilendiren Kurum yayınları ile Belleten kendilerine parasız olarak gönderilir.

D — *Müşterek Hükümler*

Madde 6 — Türk Tarih Kurumu Şeref üyelerinin sayısı otuz kişiyi, muhabir üyeler sayısı kırk kişiyi geçemez. Adları, hüviyet ve adresleriyle birlikte ayrı ayrı listeler halinde Kurum'un yıllık çalışma raporlarında gösterilir.

Madde 7 — Şeref üyeliği ile muhabir üyelikten çıkma ve çıkarılma işlemleri anatüzüğün 9 uncu maddesi hükümlerine bağlıdır.

Madde 8 — Türk Tarih Kurumu aslı ve şeref üyelerine, bir yüzünde adları ve Kurum'a kabul tarihleri gösterilmek üzere özel surette yaptırılmış bir hâtıra madalyası verilir.

Geçici Madde — Türk Tarih Kurumu'nun bu ilkelerin Genel Kurulca onandığı tarihte kayıtlı bütün aslı üyeleri Kurum'un anatüzüğü ile Kurum'un yaratıcısı ve en büyük koruyucusu Atatürk'ün ilkelerine bağlı bulduklarına dair birer birer and içerler ve imzaladıkları bu and Kurum'un arşivinde saklanır.

*

Gündemin 12 inci maddesi gereğince, Yönetim Kurulu ile Kollardan gelen önerilerin konuşulmasına başlandı ve şunlara karar verildi :

1— 1960 yılı bütçesine bağlı kadrolara göre bir üst aylığa yükselen Kurum görevlilerine Yönetim Kurulunca yükselme sürelerini doldurdukları tarihten başlamak üzere, arttırmılardan ödenen aylık farklarının onaylanmasına,

2— Sayımı yapılan Kurum demirbaşlarından 842 lira 41 kuruş değerindeki 55 parça eşyanın yıpranmaları dolayısıyla, kayıtlarının silinmesine dair bulunan

Yönetim Kurulu önerisinin kabulüne ve bundan böyle bu gibi kayıt silinmelerinin Yönetim Kurulunca yapılmasına,

3— Millî Eğitim Bakanlığından, incelenerek mütalâa bildirilmesi dileğiyle, Kurumumuza gönderilen “Türk Bilimler Akademisi Kanun tasarısı”nın Anayasaya aykırı yönleri olduğu ve kifayetsiz bulunduğu anlaşıldığından bu noktalar gözönüne alınmak suretiyle Yönetim Kurulunca Bakanlığa bir cevap yazılmasına,

4— Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethinin 900 üncü yıl dönümü dolayısıyla, yapılacak yayın ve törenleri düzenlemek üzere üyelerimizden Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Faik Reşit Unat, Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Tayyip Gökbilgin, Prof. Dr. Osman Turan'dan kurulu bir komisyonun kurulmasına,

5 — Fransa Büyük Elçiliği Kültür Ataşeliğinin Kurumumuzun önderliği ile Ankara'da Akdenizle ilgili tecrübeler üzerine Milletlerarası bir kollokium tertip edilmesine dair olan önerinin esas itibariyle kabulüne ve bu çalışmalara Kurumumuzun da katılmasına,

6— 23-29 Haziran 1962'de Leiden'de toplanacak olan XI. Assirioloji kongresine Kurumumuz adına üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Sedat Alp'in “Karahöyük (Konya)'da bulunan silindir ve damga mühürler ve bunların eski Anadolu ve Ön Asya gliptiğindeki önemi” adlı tebliğle katılmasına,

7— 23 Ağustos'ta Roma'da toplanacak olan Milletlerarası VI. Prehistorik ve Protohistorik İlimler kongresine Kurumumuz adına üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay'ın “Doğu Anadolu'da Prehistorik araştırmalar : Pulur ve Tufanç kazıları” adlı tebliğle katılmasına,

8— 1-4 Haziran 1962'de Londra'da toplanacak olan Milletlerarası Tarihi İlimler komitesi Genel Asamblesine Kurumumuz adına üyelerimizden Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'la Prof. Dr. Şinasi Altundağ'ın katılmasına,

9— Milletlerarası prehistorik ve protohistorik ilimler kongresinin 1964'de Türkiye'de toplanması için Hükümet nezdinde teşebbüste bulunması görevinin Yönetim Kuruluna verilmesine.

Görüşmelere yarın sabah saat 9,30'da devam edilmek üzere bugünkü oturuma saat 17,30'da son verildi.

Genel Kurul, 29 Nisan 1962 Pazar günü saat 9,30'da İkinci Başkan Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın Başkanlığında toplandı ve Kollardan gelen önerilerin konuşulmasına devam edilerek şunlara karar verildi :

10— Bütçe komisyonunca incelenerek küçük bazı değişikliklerle onaylanmış olan Kurumun 1962 yılı bütçesinin gelir ve giderleri 1.779.960 lira olarak kabulüne,

11— Bu yıl inşasına başlanacak olan Kurum binası için bütçeye konmuş olan ödenek kâfi gelmezse 500 bin liraya kadar bankalardan borç alma yetkisinin Yönetim Kuruluna tanınmasına,

12— Ölmüş olan Kurum üyelerinden mümkün olanlar için ayrı ayrı anma kitaplarının çıkarılmasına ve ilk önce Rahmetli Başkan Şemseddin Günaltay'la, Kurumun ilk Başkanı Tevfik Bıyıklıoğlu için çıkarılacak kitapların ele alınmasına, Şemseddin Günaltay anma kitabı için Ord. Prof. Aydın Sayılı, Prof. Dr. Şinasi Altundağ ve Prof. Dr. Tahsin Özgüç'den, Tevfik Bıyıklıoğlu anma kitabı için Prof. Dr. Âfet İnan, Faik Reşit Unat ve Uluğ İğdemir'den kurulu birer yazı kurulunun görevlendirilmesine,

13— Ölmüş olan üyelerimizin bıraktıkları notlar ve kısmen yazılmış eserler üzerinde ilgili kolların meşgul olmasına, Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphanesi ile de Yönetim Kurulunun ilgilenmesine,

14— Türkiye'nin bir tarihî atlasını meydana getirmek amacıyla Yeni - Çağ Kolunca yapılan önerinin kabulüne ve Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen, Faik Reşit Unat, Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Dr. Halil İnalıcık'tan kurulu bir komisyonun görevlendirilmesine,

15— Başbakanlıktan bilimsel bir yolda yayınlanmak üzere Kurumumuza devredilen Sergis Karakoç'un "Külliyat-ı Kavanin" adlı eserinin ilk önce alfabetik ve sistematik dizilerinin yayınlanması hakkında Yeni Çağ Kolunca yapılan önerinin kabulüne,

16— İlmî araştırmalar için bu yıl da Yeni-Çağ Kolundan yedi üyeye toplamı 7500 lira tutan yardımın yapılmasına,

17— İlmî araştırmalar için üyelerimizden Prof. Dr. Osman Turan'a Orta-Çağ Kolunun teklifi gereğince 1000 lira yardım yapılmasına,

18— İlmî araştırmalar yönetmeliğinin son baharda toplanacak olağanüstü Genel Kurul gündemine alınmasına,

19— Milletlerarası Şarkiyatçılar Cemiyeti ile Unesco'nun birlikte kurdukları özel bir komite tarafından hazırlanıp "Philologiae Turcicae Fundamenta" adı altında yayınlanmakta olan eserin redaksiyon heyetine komitenin isteği üzerine, Yeni-Çağ Kolunca uygun görülen Prof. Tayyip Gökbilgin'in seçilmesine, Prof. Tayyip Gökbilgin'e yardımcı olmak üzere, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Dr. Halil İnalıcık ve Prof. Dr. Osman Turan'dan kurulu bir istişare kurulunun teşkiline,

20— 1965 yılında Viyana'da toplanacak olan Milletlerarası XII. Tarihî İlimler kongresi için gerekirse biri arkeoloji ve ilk çağlar, diğeri orta ve yeni çağlara ait olmak üzere, iki cilt halinde ve "Türk Tarihçiliğinin Elli Yılı" adı altında yabancı dilde bibliyografik bir eserin hazırlanmasına ve bu eserin yayın işine genel olarak üyelerimizden Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın nezaret etmesine,

21— Türk-İslâm devri kitabelerinin derlenmesi ve yayınlanması işinin Yönetim Kurulunca önemle ele alınmasına.

Üyeler tarafından ileri sürülen bazı dileklerin Yönetim Kuruluna havalesinden sonra, Genel Kurul Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal Kurum Başkanlığına seçilmiş olan Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'ya söz vererek Genel Kurulun kapanış konuşmasını yapmasını rica etti. Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu şu konuşmayı yaptı :

"Sizlere saygı ve sevgilerimle selâmlarımı sunarım. Bana bu fırsatı veren sayın başkana teşekkür ederim. Bana burada oy vermek lütfunda bulunan ve sonra da Başkanlığa seçen arkadaşlarıma da teşekkür ederim. Bu benim için tarihî bir şereftir. Çünkü seneler senesi bu Kurumda çalıştım. Bu Kuruma girişim de Atatürk'ün arzusuyla olmuştur. Tevfik Bıyıklıoğlu, Yusuf Akçura, Hasan Cemil Çambel ve Şemseddin Günaltay bu Kuruma Başkanlık ettiler. Günaltay'ın kaybından sonra bu Kurumun Başkanlığını almak şerefli ve aynı zamanda mesuliyetli bir iştir. Bu arada Başkanımızın vefatından bugüne kadar idareyi selâmetle yürütmüş olan

Asbaşkan Faik Reşit Unat'a ve Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir'e şükran ve minnetlerimizi sunarım. Bunu söylemek benim için mânevi bir vazifedir. Başkan Sayın Enver Ziya Karal'ın verdiği bu söz fırsatıyla ifade edeyim ki, Kurumu iyi yoldan ve halka daha çok tanıtarak idareye çalışacak ve sizlerin, sayın arkadaşlarımızın müzaharetlerini bekliyeceğim. Şükranlarımı sunarak sizden müzaharet istiyorum. Genel Kurul Başkanına da şükranlarımı sunarım. Ciddeden heyecanlıyım. Kusura bakılmasın. Gayet mütehassis oldum. Hepinize tekrar tekrar teşekkür ederim.”

Prof. Kansu'nun konuşmasından sonra Genel Kurul Başkanı gündemin tamamladığını söyleyerek Genel Kurul'un toplantısına saat 13,20'de son verdi.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU ÜYELERİ ARASINDA İŞ BÖLÜMÜ

Genel Kurulca Türk Tarih Kurumu Yönetim Kuruluna seçilmiş olan üyeler, 28 Nisan 1962 Cumartesi günü saat 17,30'da toplanarak Başkanlığa Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'yu, Asbaşkanlıklara Prof. Cemal Tukin ve Faik Reşit Unat'ı Genel Sekreterliğe Prof. Dr. Şinasi Altundag'ı, Saymanlığa Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ü seçtiler.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU'NUN 1961 YILI ÇALIŞMA RAPORU

Genel Kurulun Sayın Üyeleri,

Yönetim Kurulumuzun 1961 yılı çalışma raporunu yüksek katınıza sunuyoruz :

Kurumumuz 1961 yılı içinde pek büyük acılara uğramış ve çok değerli üyelerinden altısını kaybetmiştir. 26 Şubat 1961'de büyük eğitimci ve fikir adamı Hasan-Âli Yücel, İstanbul'da bir kalp krizi sonunda hayata gözlerini kapadığı gibi, emekli Büyük Elçilerden ve “*İkinci Viyana Muhasarası*” adlı eserin yazarı Cevat Üstün de 6 Mart 1961'de Ankara'da ölmüştür. Genç ve değerli bir ilim adamı olan Ord. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek ise, Hatay'da Kurum adına yapmakta olduğu Tarihöncesi araştırmalarından Ankara'ya dönerken 23 Eylül 1961'de bir uçak kazasında aramızdan ayrılmıştır. Kurumumuzun 21 yıllık Başkanı, büyük fikir ve devlet adamı Şemseddin Günaltay, VI. Türk Tarih Kongresinin toplanacağı günden bir gün önce, 19 Ekim 1961'de İstanbul'da gözlerini fani hayata kapadığı gibi, Kurumumuzun ilk Başkanı emekli Büyükelçi ve Kurmay Albay, “*Trakya'da Millî Mücadele*” adlı değerli eserin sahibi Tefik Bıyıkhoğlu'nu da 23 Kasım 1961'de Ankara'da bir kalp krizi sonunda kaybettik. Kurumumuzun kurucu üyelerinden, Anadolu Selçuk Tarihi üzerinde dünya çapında bir otorite olan Ord. Prof. Mürim Halil Yınanç da geçirdiği bir beyin kanaması sonunda 22 Aralık 1961'de İstanbul'da hakkın rahmetine kavuştu.

Ölümünün birinci yıldönümü münasebetiyle UNESCO Türkiye Millî Komisyonunca Kurumumuz toplantı salonunda hazırlanan bir toplantıda Hasan-Âli Yücel anılmış, eserlerinden mürekkep küçük bir de sergi açılmıştır. Bu münasebetle Yönetim Kurulumuz Ankara'da yatan üyelerinin kabirlerini ziyaret ederek birer buket koymuştur.

Yönetim Kurulu, Başkanımız Şemseddin Günaltay'la, ilk Başkanımız Tevfik Bıyıklıoğlu için birer Armağan kitap çıkarmayı kararlaştırmış bulunuyor.

Yine teessürle arzederiz ki, ölümünden iki yıl sonra basılmak üzere, hâtırâtını Kurumumuza bırakmış ve ayrıca 10 bin liralık Türkiye Kredi Bankası hisse senedini bağışlamış olan Devlet Demiryollarının kurucusu emekli Büyükelçi Behiç Erkin'i de bu yıl içinde kaybetmiş bulunuyoruz. Hâtırâtını saygı ile anarız.

**SAYIN CUMHURBAŞKANI CEMAL GÜRSEL'E YAPILAN ZİYARET
VE BU ZİYARETİN İADESİ**

Yönetim Kurulumuzun Sayın Cumhurbaşkanı ve tüzük gereğince Kurumumuzun Koruyucu Başkanı Cemal Gürsel'e Cumhurbaşkanlığına seçilmesi dolayısıyla topluca yaptığı ziyareti Cumhurbaşkanı 9 Ocak 1962 Salı günü saat 15'te iade etmek nezaketini göstermişlerdir. Yönetim Kurulu üyeleriyle Ankara'da bulunan bir kısım üyelerimizin de hazır bulunduğu bu ziyaret esnasında, Sayın Gürsel çeşitli kültür meseleleri üzerinde üyelerle hasbihal etmişler ve kitaplığımızı gezmişlerdir. Kendilerine 1962 yılı içinde inşasına başlanacak Kurum binasının maketi üzerinde izahat verilmiş, Cumhurbaşkanımız binamızın tamamlanması için her türlü yardımı yapmayı vaat buyurmuşlardır.

YÖNETİM KURULUNDA DEĞİŞİKLİKLER

Kurumumuzun 21 yıllık Başkanı büyük fikir ve devlet adamı Şemseddin Günaltay'ın 19 Ekim 1961'de beklenmedik ölümü ve Asbaşkanlarımızdan Prof. Dr. Âfet İnan'ın uzun bir süre için yurt dışına gitmesi üzerine, Yönetim Kurulunda açılan iki üyeliğe yedeklerden Prof. Dr. Cemal Tükün'le Ord. Prof. Dr. Sedat Alp çağırılmışlardır.

Yönetim Kurulu'nun 25 Ekim 1961'de yaptığı toplantıda rahmetli Başkanımızın hâtırâtına saygı gösterilmek suretiyle Genel Kurul'a kadar yerine Başkan seçilmemesine, Prof. Dr. Âfet İnan'dan açılan Asbaşkanlığa da Prof. Tayyib Gök-bilgin'in seçilmesine karar verilmiş ve bu karar, aynı tarihli bir genelge ile bütün üyelerimize duyurulmuştur.

BÜTÇE DURUMU

Kurumumuzun 1961 yılı gelir ve giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir :

A) GELİRLER

Bölüm	Gelirin çeşidi	Bütçeye konan		Sağlanan	
		L.	K.	L.	K.
I	Kurum arttırimından	270.000	—	270.000	—
II	Hükümet yardımı	300.000	—	300.000	—
III	Atatürk tesisi geliri	600.000	—	901.650	62
IV	Üye aidatı	400	—	260	—
V	Yayın gelirleri	107.700	—	65.782	—
VI	Basımevi gelirleri	120.000	—	120.641	66
IIV	Türlü gelirler	4.600	—	8.572	06
	Toplam.	1.402.700	—	1.666.906	34

B) GİDERLER

Bölüm	Giderlerin çeşidi	Bütçeye konan		Harcanan	
		L.	K.	L.	K.
I	Görevli giderleri	332.200	—	330.663	78
II	İdarî giderler	23.500	—	35.606	54
III	Bilimsel giderler	520.500	—	380.570	50
IV	Yatırımlar ve yatırımla ilgili giderler	386.000	—	366.400	27
V	Yayın zararları	140.500	—	171.939	25
	Toplam.	1.402.700	—	1.285.180	34

Bu tablolarda görüldüğü üzere, 1961 yılı gelirlerimiz bütçeye konmuş olandan 264.206 lira 34 kuruş fazla, giderlerimiz ise 117.519 lira 66 kuruş eksiktir. Böylece arttırmış olduğumuz 381.726 lira Kurum artırımına alınmıştır.

Kurumumuzun 1961 yılı sonundaki malî durumunu gösteren bilanço bu raporumuzun sonuna eklenmiştir.

YAYIN İŞLERİ

Bu yıl içinde, şu eserlerin basımı bitmiş ve yayınlanmıştır :

1. EFLÂKİ : *Menakibu'l-Ârifin*, II. cilt (Türkçeye çeviren Tahsin YAZICI).
2. EŞREF BİN MUHAMMET : *Hazain'üs Saâdât* (Yayınlayan BEDI ŞEHİSUAROĞLU).
3. İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI : *Osmanlı Tarihi* I. cilt, 2. baskı.
4. ENVER ZİYA KARAL : *Osmanlı Tarihi* V. cilt, 2. baskı.
5. BEKİR SITKI BAYKAL : *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi*, II. cilt, 1. kitap,
6. BELLETEN Sayı : 98 - 101.

Şu eserlerin baskıları bitmek üzeredir :

1. URFALI MATEOS : *Vekayinâme*.
2. E. TAHRANÎ : *Kitab-ı Diyar-bekriyye*, tenkitli baskı, I. cilt.
3. TAHSİN ÖZ : *İstanbul Camileri*.
4. ENVER BOSTANCI : *A Biometrical and Morphological Research on the Astragalus and Calcaneus of the Inhabitants of Gordion in the Roman Period*.
5. AYDIN SAYILI : *Abdülhamit İbni Türk'ün katışık denklemlerde mantıkî zaruretiler adlı yazısı ve zamanının cebiri*.
6. ULUĞ İGDEMİR : *Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe*.

Bu yıl içinde, şu eserlerin basımına başlanmıştır :

1. FÜRÜZAN KINALI : *Eski Anadolu Tarihi*.
2. BAHAETTİN ÖGEL : *Orta - Asya*.
3. ENVER ZİYA KARAL : *Osmanlı Tarihi*, VIII. cilt.
4. ARIF MÜFİD MANSEL : *Ege ve Yunan Tarihi*, 2. baskı.

Bunlardan başka Başbakanlık tarafından ilmî bir şekilde bastırılması dileğiyle, eski İhsaiyat ve Müdevvenat-ı Kanuniye Müdürü Serkis Karakoç'un 50 ciltten ibaret "*Külliyat-ı Kavanin*" adlı eseri Kurumumuza armağan edildiği gibi, Sovyet Rusya'nın eski Ankara Büyükelçisi General Aralof'un Atatürk ve Türkiye Cum-

huriyeti hakkındaki hâtıraları Rusçadan dilimize çevirtilmiştir. Ayrıca Kurumumuzca satın alınan Zeki Pakalın'ın "Sicill-i Osmanî Zeyli" adlı eserinin aynen bastırılması imkânı görülmediğinden, üyelerimizden Bay Faik Reşit Unat tarafından hazırlanacak alfabetik bir kılavuzun bastırılarak bu eserden faydalanmak isteyenlere, kaynaklara başvurma imkânının sağlanması Yeni-Çağ Kolunun teklifi üzerine uygun görülmüştür.

MİLLETLERARASI KONGRELER

1961 yılı içinde Avrupa'da toplanan iki Milletlerarası Kongreye Kurumumuz adına iki üyemiz katılmıştır. Bunlardan biri 19-23 Haziran 1961'de Paris'te toplanan *Assiriyologlar Kongresi*, diğeri de 10-16 Eylül 1961'de Yugoslavya'nın Ohri şehrinde toplanan *Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresidir*.

Assiriyologlar Kongresi :

Bu Kongreye Eski Çağ Kolunca seçilen Genel Sekreterimiz Prof. Dr. Tahsin Özgüç katılmıştır. Arkadaşımızın Yönetim Kurulu'na verdiği rapora göre, Kongreye Kültepe-Kaniş kazılarının en son neticeleri ve en önemli keşifler üzerine bir tebliğ sunmuştur. Arkadaşımızın gerek tebliği, gerekse projeksiyonla gösterdiği renkli resimler büyük ilgi toplamış, vardığı sonuçların filolojik araştırmalarla da doğrulandığı söylenmiş, arkadaşımıza çalışmaların bir oturumuna Başkanlık etmesi teklif edilmiş ve perşembe günü oturumda Başkanlık görevini yapmıştır.

Bizans Tetkikleri Kongresi :

Bu Kongreye Yeni Çağ Kolunca seçilen üyemiz Prof. Dr. Halil İnalçık katılmıştır. Arkadaşımızın Yönetim Kurulu'na verdikleri rapora göre Kongre 8 seksiyon halinde çalışmıştır.

1) Tarih (iki seksiyon), 2) Sanat ve Arkeoloji, 3) Filoloji ve Edebiyat Tarihi, 4) Kilise ve Teoloji Tarihi, 5) Hukuk ve Özel İlimler, 6) Yardımcı İlimler, 7) Müzikoloji. Arkadaşımız Tarih Seksiyonunun A bölümündeki "Türk Kaynaklarının Işığı Altında Bizans ve 1444 Buhranının Menşei" adlı bildirisini İngilizce olarak okumuş ve aynı seksiyonun 15 Eylül tarihli oturumuna Başkanlık etmiştir. Arkadaşımızın bildirisi, büyük ilgi ile izlenmiş ve tartışılmıştır.

Prof. İnalçık, Kongreden sonra Üsküp, Belgrat ve Saraybosna'ya bir hafta süren bir seyahat yaparak, buralardaki Türk mimarî eserlerini, kitaplıkları ve müzeleri incelemiştir.

İLMİ ARAŞTIRMALARA YARDIM

Bu yıl da Yeni-Çağ Kolunun kararlarına uyularak üyelerimizden 5 kişiye ilmi araştırmaları için yardım yapılmıştır.

EDİRNE'NİN 600 ÜNCÜ FETİH YILI

Edirne'nin 600 üncü fetih yılı münasebetiyle, yapılacak yayın ve törenleri düzenlemek üzere, üyelerimizden Bay Tahsin Öz'ün Başkanlığında kurulan Komisyon ilk eser olarak Edirne ve Edirne'nin fethiyle ilgili bir armağan hazırlamış ve basılmak üzere Kurumumuza göndermiştir. Üyelerimizden Prof. Dr. Halil İnalçık tarafından incelenmekte olan bu eser 1962 yılı içinde yayınlanacaktır.

İLMİ KONFERANSLAR

Genel Kurulun 1959 toplantısında verdiği karara uyularak, 1961 toplantısından önce üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı “*III. Murad’ın İstanbul Rasathanesindeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa ile Kültürel Temaslar*” konusunda projeksiyonlu bir konferans vermiş ve büyük ilgi ile dinlenmiştir.

KİTAPLIK

Kurum Kitaplığının bu yılki çalışma ve gelişmeleri şöyle olmuştur :

Yıl içinde 205’i satın alınmak, 599’u hediye ve mübadele yoluyla kitaplığımıza 804 kitap girmiş, kayıtları, fişleri tamamlanarak, araştırmacılarla okuyucuların faydasına sunulmuştur.

Yine yıl içinde 140’ı satın alınmak, 486’sı hediye ve mübadele yoluyla 626 peyriyodik eserle 3456 günlük gazete gelmiş, kayıtları, fişleri tamamlanmıştır.

Ayrıca Edirne’ye ait 122 kitabe estampajı, 119 mikrofilm, 6 fotokopi satın alınmış veya yaptırılmıştır.

Rahmetli üyemiz Osman Ferit Sağlam’ın armağanı olan kitapların kayıtları ve fişleri tamamlanmıştır.

Kurumumuzun ilk Başkanı rahmetli Tevfik Bıyıkhoğlu, bir vasiyetname ile kitaplarını ve bütün dosya ve notlarını Kurumumuza bıraktığından, çoğu İstiklâl Savaşı ile ilgili bu eser ve notlar teslim alınmıştır. Bunların tasnifi 1962 yılı içinde tamamlanacaktır.

Asbaşkanımız Bay Faik Reşit Unat, uzun yıllar boyunca büyük emek ve masrafla topladığı satın alınma değeri 5000 lirayı geçen 309 parça atlas, harita ve kitabı Kurumumuz kitaplığına armağan etmiştir. Kitaplığımızın büyük bir eksikliğini tamamlayan bu değerli eserler arkadaşımızın arzu ettiği şekilde tasnif ve muhafaza edilecektir.

Bu yıl Kurumumuz kitaplığına armağan edilen kitaplar arasında, eski Devlet Bakanı Prof. Dr. Adnan Erzi’nin delâletiyle Başbakanlıktan verilen 13.066 lira değerindeki eserler de vardır. Bu kıymetli delâletinden dolayı sayın Prof. Adnan Erzi’ye huzurunuzda teşekkür etmeyi bir ödev sayıyoruz.

Kitaplığımızın eskiden kelime kataloğu şeklinde yapılmış olan sistematik kataloğu yeni baştan ele alınmış ve ihtiyaca daha iyi cevap verebilmek için konu kataloğu şeklinde düzenlenmeye başlanmıştır.

Yıl içinde 968 kitap, dergi ve gazete ciltlenmiştir.

1961 sonunda kitaplarımızın sayısı —yazmalar, dergiler ve gazeteler hariç olmak üzere— 40.357’ye yükselmiştir. Kitabe estampajlarımızın sayısı ise 1140’dır.

Kitaplık Komisyonu, ihtiyaç oldukça toplanarak kitaplığa alınacak kitapları seçmiş, gerekli direktifleri vermiştir.

KOL ÇALIŞMALARI

Kollar Yönetmelik gereğince toplantılarını yapmışlar ve gerek Yönetim Kurulunca havale edilen, gerekse üyeler tarafından teklif olunan konuları görüşerek kararlara bağlamışlardır.

VI. TÜRK TARİH KONGRESİ

VI. Türk Tarih Kongresi 20-26 Ekim 1961'de Ankara'da toplanmıştır. Kongremize 18'i yabancı bilginlere ait olmak üzere 91 bildiri sunulmuştur. Kongreyi üyelerimiz dışında 40'ı Lise Tarih Öğretmeni olmak üzere, geniş bir dinleyici kitlesi ilgi ile izlemiştir. Bildirilerden 65 tanesinin özeti Kongreden önce basılmış ve programla birlikte dağıtılmıştır. Kongre münasebetiyle, aynı zamanda Kurum'un 30'uncu kuruluş yılını sembolleştiren bir madalya bastırılarak, Kongre Üyelerine verilmiş, Kazılarla basımevimizin çalışmalarını ve yayınlarımızı gösteren bir de sergi hazırlanmıştır. Kongremizin gerek organizasyonu, gerekse bildirilerin muhtevaları yerli ve yabancı bilginlerin takdirlerini kazanmıştır. Kongre hakkında daha etraflı bilgi 101 sayılı Belleten'in haberler bölümünde verilmiştir.

MİLLETLERARASI TARİHİ İLİMLER KOMİTESİ YÖNETİM
KURULU'NUN İSTANBUL TOPLANTISI

Milletlerarası Tarihî İlimler Komitesinin 1960 Ağustosunda Stokholm'de yaptığı toplantıda, 1961 yılı Yönetim Kurulu toplantısının —bütün masraflar kendilerine ait olmak üzere— İstanbul'da yapılması arzusu belirmiş ve bu toplantıda Millî Komitenin temsilcisi olarak bulunan üyemiz Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, bu arzuyu sevinçle karşılayacağımızı bildirmiştir. Sayın Barkan, konuyu Yönetim Kurulumuza aksettirmiş, Yönetim Kurulumuz Kurumumuza fazla maddî bir külfet yüklemiyen bu toplantının İstanbul'da yapılmasında çeşitli yönlerden fayda göreceğ keyfiyeti Tarihî İlimler Komitesi Genel Sekreterine bildirmiştir.

Komite Yönetim Kurulu, 27-28 Ağustos 1961'de İstanbul'da Teknik Üniversitede toplantılarını yapmıştır. Asbaşkanımız Faik Reşit Unat, Tarihî İlimler Türkiye Millî Komitesi Başkanı Prof. Dr. Şinasi Altundağ ve İlmî Müşavirimiz Prof. Nusret Hızır'la üyelerimizden Prof. Dr. Cemal Tukin, Heyeti Kurumumuz adına ağırlanmışlardır. Bu toplantının heyet üyeleri üzerinde çok olumlu bir etki yaptığı, gerek İstanbul'daki sözlerinden, gerekse yazdıkları mektuplardan anlaşılmaktadır. Heyetin toplantısına ait 101 sayılı Belleten'in haberler bölümünde daha etraflı bilgi verilmiştir.

KIBRIS TARİHİ İÇİN ÇALIŞMALAR

"*Türk Tarihi içinde Kıbrıs*" adı altında Kurumumuzca yazılmasına karar verilen eser hakkında malzeme toplamak üzere, eseri yazacak üyelerimizin Kıbrıs'a gitmeleri uygun görülmüş ve Dışişleri Bakanlığımızın yardımı rica edilmişti. Bakanlık teklifimizi büyük bir anlayışla karşılayarak, gidecek heyetin Kıbrıs'taki masrafları için gerekli ödeneği ayırdığından birinci heyet, üyelerimizden Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Faik Reşit Unat, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Prof. Dr. Halil İnalıc ve Kurum foto memurundan mürekkep olarak 5-16 Nisan 1961 arasında Kıbrıs'a giderek, gerekli incelemeleri yapmıştır. Heyetin Kurumumuza verdiği rapora göre, gezi çok faydalı olmuş, bu münasebetle Kıbrıs Müftülüğündeki Şer'i Mahkeme sicillerinden mühim bir kısmının mikrofilmleri alındığı gibi, Kıbrıs aydınlarının "*Kıbrıs Türk Tarih Kurumu*" adında bir dernek kurmaları da sağlanmıştır. Arkadaşlarımız konferanslar vermek suretiyle de, ayrıca Kıbrıslı aydınlara faydalı olmuşa çalışmışlardır.

İkinci heyetin Genel Sekreterimiz Prof. Dr. Tahsin Özgüç, üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen ve Millî Eğitim Bakanlığı Rölöve Bürosu Şefi Mahmut Akok'tan mürekkep olarak 1961 yılı sonunda Kıbrıs'a gitmesi kararlaştırılmış ise de, Prof. Afif Erzen'in Almanya'da bulunması, Bay Mahmut Akok'un mazereti dolayısıyla, arkadaşımız Prof. Tahsin Özgüç bu geziyi yalnız başına yapmak zorunda kalmış ve Şubat sonunda Kıbrıs'a giderek gerekli incelemeleri yapmıştır.

ANADOLU'NUN SELÇUKLULAR TARAFINDAN FETHİNİN 900 ÜNCÜ YILI İÇİN HAZIRLIKLAR

1971 yılının Anadolu'nun Selçuk Türkleri tarafından fethinin 900 üncü yılına rasladığı malumdur. Tarihimizin bu çok önemli olayını lâyık olduğu gibi kutlamayı ve bu münasebetle yayınlar yapmayı uygun bulan Yönetim Kurulumuz, konuyu 27.XI.1961 tarihli genelge ile üyelerimize hatırlatmış ve Genel Kurulumuza sunulmak üzere tekliflerde bulunmalarını istemiştir. Konu, Genel Kurulumuzda görüşülmek üzere gündeme alınmıştır.

KURUM Binası

Avan-projeleri daha önce hazırlanmış olan Kurum binasının yapımına 1962 yılı yazında başlanmasını uygun bulan Yönetim Kurulumuz, proje mimarlarıyla yeni bir mukavele yaparak esas projelerin hazırlanmasını sağlamıştır. İlk projeye nazaran çalışma yerleri daha da arttırılan ve bugünkü ihtiyaçlara daha uygun bir hale getirilen yeni projeler, İmar Müdürlüğüne onaylanmıştır. Detay plânlarının ve keşfin hazırlanmasından sonra, önümüzdeki aylarda yeni binamızın temelini atacağımızı ummaktayız.

DOĞUM VEYA ÖLÜM YILLARI MİLLETLERARASI TÖRENLERLE KUTLANACAK TÜRK BÜYÜKLERİ HAKKINDA UNESCO'NUN MÜRACAATI

Tanınmış büyük tarihî kişilerin doğum ve ölüm yıllarının Milletlerarası törenlerle kutlanması için, Unesco'nun öncülüğü ile girişilen teşebbüsten Kurumumuzun da haberdar edilerek, Türk büyüklerinin tesbiti için yardım istendiğini, geçen Genel Kurulumuza arzetmiştik. Bu maksatla, kurulan Komisyon 5.1.1962 tarihinde toplanarak başta Atatürk olmak üzere, 8 Türk büyüğünün doğum ve ölüm tarihleriyle insanlığa yaptığı hizmetleri belirten bir raporu Unesco Türkiye Millî Komisyonuna sunmuştur.

KÜLTÜR DERNEKLERİNE VERİLEN KİTAPLAR

Halkevlerinin geleneğini yaşatmak ve aynı yolda Türk halkına hizmet etmek amacıyla, yeniden teşkilâtlandırılan ve Türkiye'nin 76 köşesinde şubelerini açmış bulunan "*Türk Kültür Dernekleri*" kitaplıklarına kitap yardımı yapılması hakkında, Derneğin Onursal Başkanı Sayın Cemal Gürsel'in imzasıyla gelen yazı üzerine, Kurum yayınlarından halkın ve aydınların faydalanabileceği eserler seçilerek, 65.212 lira değerinde 76 takım Türk Kültür Derneklerine Kurumumuzun bir armağanı olarak verilmiştir.

KAZILAR

Bu yıl da Eski Çağ Kolunun kararıyla, Trakya ve Marmara bölgesinde, Hatay'-da Saman dağında Tarihöncesi araştırmalarına, geçen yıllarda başlanmış olan kazılarımızdan, Kültepe, Altın-tepe, Karahöyük, Side, Toprakkale, Çandarlı, Tilmen kazılarına, Karatepe'deki restorasyon işlerine devam edilmiş, ayrıca Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi profesörlerinden Kılıç Kökten tarafından Antalya'nın Karain mağarasında devam edilen araştırmalara para yardımı yapılmıştır.

Millî Eğitim Bakanlığı bu yıl da kazılarımıza para ve uzman vermek suretiyle yardımlarını esirgememiştir. Bakanlığın bu yakın ilgisine huzurunuzda teşekkürlerimizi sunarız.

Yapılan kazı ve araştırmalar hakkında Kazı Direktörlerinden aldığımız kısa raporları olduğu gibi sunuyoruz :

1 — *Marmara ve Trakya Bölgesi Tarihöncesi araştırmaları :*

Türk Tarih Kurumu adına 1961 yılı yaz mevsiminde Marmara ve Trakya bölgesinde Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu tarafından yapılmış olan Prehistorik araştırmalar, istikşaf ve sondaj - kazı mahiyetinde olmak üzere Pendik, Silivri, Yeşilköy, Bostancı, Göksü ve Küçüksu çevrelerine inhisar etmiştir.

Pendik'te geçen yıl (1960) 26 + 500 kilometredeki demiryolu yarmasında keramik izlerine tesadüf edildiği 1960 çalışma raporunda bildirilmişti. İşte bu mahalde, Devlet Demiryolları I. İşletme Müdürlüğünün nazik müsaadesi ile yapılan A. B. C. D. sondaj yerlerinden Fikirtepe (Kadıköy) Prehistorik yerleşme yeri kültür malzemesi ile hemen hemen tam bir benzerlik ve yakınlık gösteren ilgi çekici malzeme toplandı. Bu seneki Pendik sondaj-kazılarından geometrik desenli, beyaz çizgili siyah renkte keramik, kırmızı, devetüyü renkte, kulplu, kulpsuz, büyük, küçük kadeh, testi, küp v.b. gibi keramik, kemikten yapılmış biz, iğne, olta, kaşık, ispatül, idol, bu kültür malzemesinin ilgi çekici envanterini teşkil etmektedir. İskân toprağı içinde midye kabukları, omurlu hayvanlara ait dişler, kemikler, çok sayıda toplandı. Tren yolunun sağ ve solundaki yarmada 50 metre uzunlukta izlerine raslanan Pendik Prehistorik yerleşme yerinin 150-200 metre kareyi kapsadığı anlaşılıyor. Bu alanın büyük bir kısmının tren yolu yarması hafriyatında ortadan kalktığı da aşikârdır.

Pendik Prehistorik yerleşme yerinin yaşı Fikirtepe'nin yaşı ile aynı olarak "M. ö. 4. binden 3. bine geçiş safhasına ait bulunduğu" ifade olunabilir.

Fikirtepe hafirlerinden Kurt Bittel "... Yalova havalisinde ve onun daha ilerisindeki Yenişehir bölgesinde bulunup, Fikirtepe vazo tiplerine bazı yakınlıklar gösteren münferit keramik buluntularının tanındığından" söz etmekte ve Fikirtepe'deki gibi "Kuzey-Batı Anadolu'da M. ö. 4. binyılına ait şimdiki kadar tanınmayan... bu medeniyetin Marmara denizinin ve İstanbul boğazının doğusunda ve belki de bunun batısında Trakya arasında mekân bakımından yayılışını ispat etmek..." gerektiğini ileri sürmüştür (Bk. Kurt Bittel (İstanbul), Fikirtepe kazısı - V. Türk Tarih Kongresi 1956. s. 29-36 Ankara 1960). İşte Pendik Prehistorik istasyonunun önemi, Fikirtepe kültürü ile çağdaş ikinci bir yerleşme yeri olmasıdır. Biz bu kültüre Marmara kıyısı Prehistorik kültürü adını da şimdilik takabiliriz. 1960 sondajlarında Fikirtepe'de ele geçirilen bir eldeğirmeni taşı da, K. Bittel'in düşüncesinin

aksine, bu iskân yerlerinin mevsimlik muvakkat değil, temelli iskân yerleri olduğu görüşüne yönelmektedir. Nitekim, Pendik yerleşme yerinde mezar(?) izlerine de raslandığını zikretmeliyiz.

Yine Pendik'te K. Bittel gibi, bazı müelliflerin (*Mavronidis?*) *Pavli* adacağı karşısında ve tren yolu ile deniz kıyısı arasında bir höyük olarak tahmin ettikleri tepede yapılan araştırmalar burasının tabii bir teşekkül olduğunu meydana çıkar-mıştır.

Silivri'de Prehistorik(?) keramiklerin mevcudiyeti son zamanlarda bahis konusu edilmiştir. Silivri çevresinde ve Sinan Köprüsü civarında yapılan araştırmalar, bu sahada Prehistorik iskânla ilgili keramik kalıntılarının mevcut olmadığını, bilâkis bunların çok yeni zamanlara ait malzeme olduklarını göstermiştir.

Silivri - Selim Paşa arasında şüpheli olmakla beraber, megalite (Dolmen?) benzerlik gösteren bazı kalıntılara tesadüf edildi.

Bostancı deresi sekisi ile İçerenköy arasındaki kaya sığınaklarında, Yeşilköy Falez kesitlerinde, Boğazın Anadolu kıyısında *Küçüksu* vâdileri sekilerinde de Pre-historik araştırmalara başlanmıştır.

2— *Kültepe Kazıları* :

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yapılmakta olan Kültepe-Kaniş kazısına 1961 yılının yaz aylarında da devam edilmiştir. Kazılar, Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında ve Prof. Dr. Nimet Özgüç, Prof. Dr. Kemal Balkan, Mimar Arkeolog Mahmut Akok, Arkeoloji Asis-tanı Kutlu Emre, Fotoğrafçı Selâhattin Öztartan, Mustahzır Abdullah Gök ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden 4 öğrenciden kurulu heyet tarafından yürütül-müştür. Elde edilen neticeler, Kültepe-Kaniş'in Assur Kolonileri devrinde eriştiği medeniyet seviyesini, her şeyi ile, bir defa daha ortaya koymuştur. Karum sahasının kuzey yarısında II ve Ib katına ait iki zengin mahalle daha açılmış ve buralarda dört tüccara ait yeni arşivlere, arşiv depolarında hiç kayba uğramamış çeşitli sanat eserlerine, keramiğin ve hayvan heykelciklerinin güzel örneklerine; içlerinde çivi yazılı tabletlerin bulunduğu silindir mühür baskılı zarflara, dış duvarları 2-2.5 metre yüksekliğini koruyan, cadde ve meydanlıklara göre tertiplenen binalara raslanmıştır. Yeni arşivlerin sahipleri, bugüne kadar keşfolunmuş tabletlerde, isim-leri geçmiyen, bir kısmı yerli, bir kısmı Assurlu olan tüccarlardır. Bu seneki kazı-larda, şehrin kuzey yarısının güney yarısına nazaran daha iyi korunduğunu göster-miştir. Bu şehrin hiç olmazsa bir kısmı , ufak bir emekle, bu çağda, Yakın-Şark'ın en mamur beldelerinden biri olarak muhafaza altına alınabilir. Bu sene keşfolunan eserler, çivi yazılı vesikalar okadar bol ve çeşitlidir ki, bunlardan biri veya bir kaç tanesi üstünde durmağa imkân yoktur. Bugün Kültepe-Kaniş, Ankara ve Kayseri'-deki arkeoloji müzelerinin en zengin koleksiyonlarına kaynaklık etmektedir.

Kuvvetli bir surla tahkim edilmiş olan Tepe'de Karum'un Ib, II katlarına tekabül eden ve yangınlarla tahrip olunan iki katlı resmî binalarında tablete, altın ve tunçtan maşrapalara, bardaklara raslanmıştır. Tepe'deki büyük salonlu, kori-dorlu, geniş avlulu ve çok odalı binalar, içlerindeki tabletler ve eşyanın nev'i, Kaniş'in yalnız bir ticaret kolonisinin baş şehri olmadığını, aksine, M. ö. ikinci binin ilk çeyreğinde Anadolu'da siyasi kudret ve nüfuzu çok kuvvetli bir merkez olduğunu da ispat etmektedir.

3— *Altın-tepe kazıları :*

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yürütülen Altın-tepe kazısına 1961 yılının sonbaharında devam edilmiştir. Kazılar, Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında ve Prof. Dr. Nimet Özgüç, Mimar Arkeolog Mahmut Akok, Arkeoloji Asistanı Kutlu Emre, Fotoğrafçı Selâhattin Öztartan, mustahzır Abdüllah Gök ve iki Üniversite öğrencisinden kurulu heyet tarafından idare edilmiştir.

Neticeler iki madde halinde izah olunabilir :

1— Kazısına 1960 yılında başlanan mâbedin dört yanını çeviren sütûn kaide-leri, etraf duvarları, sunak yeri yerinde kalmış ve bir Urartu mâbedinin, ilk defa olarak, tam plânı ile ortaya çıkması sağlanmıştır. Mâbedin, revak şeklinde, örtülü dış kısmında ve taban üstünde Anadolu'nun bu bölgesinde ilk defa olarak bulunan fildişinden altın kaplı arslan, geyik, insan başı ve kuş başlı, insan gövdeli varlıkların heykelleri, asfalttan heykelcikler, tunçtan sadak, miğfer, kalkan, mızrak uçları, fildişi heykelle süslü üç ayaklı sehpa, möbelenin altınla süslü kısımları ve diğer eşya keşfolunmuştur. Şimdi, Altın-tepe kazıları sayesinde bir Urartu mâbedinin plânını, ibâdet şeklini, Hitit ve Asur mâbetleri yanındaki özelliğini, teferruatı ile öğrenmiş bulunuyoruz.

2— Altın-tepe kalesinin en sarp yerine kurulan sarayın ancak kabul salonunun üçte ikisini meydana çıkarabildik. Uzunluğu 30 metreyi bulan bu salonun tavanı, taş kaideleri yerinde kalan, kalın direklerle tutturulmuştur. Kabul salonunun uzun duvarı kerpiç üstüne sürülen kırmızı, mavi, siyah ve beyaz renklerle, fresk tarzında süslenmiştir.

Başka yerlerde de Urartu saray ve mâbetlerinin duvar boya-ları ile süslenmiş-dğine dair izlere raslanmış olmasına rağmen, Altın-tepe sarayında görülenler kadar çeşitli motifler meydana çıkarılıp müzelerle yerleştirilmemiştir. Freskleri, yer ve mânasına göre tertiplenmiş olan hendesî motiflerden, hurma ağacını aşılıyan, bereketini arttıran kanatlı, elbisesi çok süslü, elleri sepetli varlıklardan, ağacın dibine gizlenen geyikten, pusu kuran arslandan, arslanın hücumuna maruz kalmış geyik resimle-rinden ibarettir. 1962 yılında sarayın tamamıyla meydana çıkarılması, Urartu arkeolojisinin çok orijinal bir sahifesinin önümüze açılmasını sağlayacaktır. Altın-tepe, Türk Tarih Kurumu'nun, Müzeler Genel Müdürlüğünün, Doğu Anadolu arkeolojisi konusunda çok ucuza mal olmuş bir eserdir.

4— *Karahöyük kazısı :*

Türk Tarih Kurumu ile Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakül-tesi Hitit Araştırmaları Enstitüsü ve Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yapılmakta olan Konya Karahöyük kazılarına 1961 yı-lında da 24.8.1961 — 22.10.1961 tarihleri arasında devam edilmiştir. Ord. Prof. Dr. Sedat Alp'ın başkanlığı altındaki kazı heyetine, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakül-tesi Hititoloji Asistanı Yaşar Coşkun ile bölüm öğrencilerinden Sargon Erdem, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğrencilerinden Nural Onat ile Eski Eser-ler ve Müzeler Genel Müdürlüğünden fotoğrafçı Salâhattin Öztartan ve Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinden müstahzır Osman Karakaya katılmışlardır.

Höyükte, 1953 yılından beri kazılmakta olan C çukurunda VI. tabakanın 2. safhasıyla VIII. tabaka kazılmıştır. 1960 yılında V. ve VI. tabakalarda tek renkli çarksız keramik yanında bol miktarda meydana çıkarılan "Intermediate" tipinde boyalı keramik, VI. tabakanın 2. safhası ile VII. tabakada da devam etmektedir. VII. tabaka mimarî bakımdan çok verimli olmuş ve Erken Bronz Çağı'na ait büyük bir binanın bir kısmı meydana çıkarılmıştır. Diğer kısımları henüz kazılmamış tabakalar altında kaldığından, bu yapının ancak 8.75 — 11.00 ölçülerinde bir saha içindeki kısmı kazılabilmektedir. Bu sahada odalar ile binanın merkez kısmını teşkil etmesi muhtemel olan bir salon veya avlu ele geçmiştir. Meydana çıkarılan kerpiç duvar kalıntılarını resmî bir binaya ait büyük bir yapı kompleksi ile karşı karşıya olduğumuz intibasını uyandırmaktadır. Ocaklardan başka, sunak yerleri, nişler, 105 - 115 sm. derinliğinde iki adet mahzen bulunmuştur. Büyük bir ocak ile bir sunak ve nişi ihtiva eden merkezî kısımda gri ve kırmızı renkte orta ve küçük boyda bir sıra gaga ağızlı libasyon kabı ele geçmiştir. Kırmızı renkteki gaga ağızlı kapların ekserisinin boyun ve göğüs kısımlarında iki sıra halinde siyah boya ile kadın göğüsleri tasvir edilmiştir. Mimarî hususiyetlerden başka, bu gibi libasyon kaplarının mevcudiyeti, bu yapının bir ana tanrı mâbedine ait olduğunu düşünmemize sebep olmaktadır. Bu tabakada bulunan gaga ağızlı kaplar arasında form bakımından Senirce ile Ahlatlıbel ve Etiyokuşu'nda bulunan gaga ağızlı kaplarla, Alacahöyük Kırıl Mezarlarında ele geçen ve Truva'da Erken Bronz Çağı'na ait gaga ağızlı kapları hatırlatanlar mevcuttur. Karahöyüğün VI. tabakasındaki, Truva'da en geç III. tabakada bulunan sepet kulp tipinde ve birbirini kesmek suretiyle, üstüste geçen iki kulplu bir kapak bulunmuştur. Bu buluntu, Karahöyüğün VI. tabakasının, en geç, Truva III. ile muasır olacağını göstermektedir. Mevcut diğer ipuçları da göz önünde tutulduğu takdirde, Karahöyüğün VII. tabakasındaki bulunan mâbedin, Alacahöyük Kırıl Mezarları ve Truva II. ile çağdaş olması icap edecektir.

Höyükte, 1960 yılında kazılmasına başlanan O çukurunun kuzeybatısındaki çöp çukurunun araştırılmasına 1961 yılında da devam edilmiş ve bu kazı sahasındaki çalışmalar çok verimli olmuştur. Bu büyük, çöp çukurunun hudutları henüz tamamen tesbit edilememiştir. Burada çeşitli seviyelerde iki silindir mühürün orijinali ve Syro-Hitit üslûbunda bir sıra yüksek kaliteli silindir mühür baskıları ile damga mühür baskıları ele geçmiştir. Daha evvelki senelerde bulunan ve baskıları ile birlikte bu eserler, Syro-Hitit üslûbun en mutenâ örneklerini vermiş bulunmaktadır. Karahöyük mühürleri üzerinde bu üslûp nev'nin başlıca konuları işlenmiştir. Karahöyük'te bu yıl ilk defa olarak aynı üslûba ait bir mühürün iki ayrı baskısı üzerinde çivi yazılı bir kitabe bulunmuştur. Aynı çöp çukurunda, elde edilen en mühim eseri, vücut yapısı fevkalâde zarif, çıplak ve kanatlı, kurşundan bir İhtar idolu teşkil etmektedir. Bu eser, san'at bakımından aynı konuyu temsil eden eserlerin hepsinden üstündür ve eski Anadolu sanatında mühim bir mevki işgal edecektir.

Höyük dışında, güneyde, dolma toprağın altındaki terasta, P çukurunda, 1960 yılında başlanan kazıya devam edilmiş, mezarlık sahasının güneyinde, I. tabakada hiç tahribe uğramamış, zengin buluntulu evlerin temiz plânları meydana çıkarılmıştır. Bu çukurda, geçen yıl kazılan I. tabakaya ait mezarların altında, yine me-

zarlara raslanmışsa da, imkânlarımız müsaade etmediğinden bu mezarlar kazılamamıştır. 1960 yılında I tabakaya ait mezarlıkta meydana çıkarılan ve üzerinde iki işaret bulunan fayans damga mührünün, Gordion'da Hitit Mezarlığında bulunan mühür (M. Mellink, The Hittite Cemetery at Gordion 42 pl. 23 m, n) ile Alişar'da tabaka dışında bulunan mühür. (OIP 29, 419 fig. 479, c 600) ve Acemhöyükten gelen mühür (Burhan Tezcan, Belleten 88 S. 526 Res. 23) ile aynı olduğu tesbit edilmiştir. Bu suretle Gordion'daki Eski Hitit Mezarlığının Karahöyüğün I. tabakası ve onunla çağdaş olan Kültepe Karum I b tabakası ile aynı devre ait olduğunu tesbit etmek mümkün olmuştur.

1961 yılında Höyük üzerinde kazılan büyük çöp çukurunda, bir ağırlık üzerinde aynı mührün baskıları da ele geçmiştir.

5— Side Kazısı :

Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Antalya Arkeoloji İstasyonunun sağladıkları tahsisatla 1961 senesinde 15 Eylül'den 31 Ekim'e kadar Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in idaresi altında kazılara devam edilmiş ve aşağıda sıralanan işler görülmüştür :

1— Şehrin güneyinde ve limanın hemen yanında bulunan mâbedler sahası tamamen temizlenmiş, bu sayede Athena ve Apollon'a ait oldukları anlaşılan mâbedlerin plân ve üst kısım mimarileri hakkında şimdiye kadar olduğundan daha esaslı bir fikir edinmek mümkün olmuştur. Bu arada bazı enteresan mimari parçalar da bulunmuştur ki bunlar arasında, üzerinde ayakta duran figürler ve üç ayaklı tasvir edilmiş olan bir friz bloku en çok zikre değer, mâbedlerin doğusunda yer alan üç nef'li büyük bazilika'nın da temizlenmesine başlanmış ise de, binanın büyüklüğü ve enkazın çokluğundan dolayı, bu işi sona erdirmek mümkün olmamıştır.

2— Müze ittihaz olunmuş olan hamam binasının arkasındaki (batı tarafındaki) saha kazılmış, bu sahada 9,60 m. genişlik ve 35 m. uzunlukta bir caddenin iki tarafında portikler ve onların gerisinde dükkânlar bulunduğu anlaşılmış, binaenaleyh bu alanın bir çarşı olduğu tesbit edilmiştir. Hamamın girişi batıda olduğundan, hamama gelenler bu çarşıda alışverişlerini yapmak imkânını elde etmiş oluyorlardı.

3— Peristil'li büyük bir avlu ve onun doğusunda yer alan üç büyük salondan ibaret bir binanın (kazı raporlarında (M) binası olarak gösterilmektedir) daha henüz kazılmamış olan üçüncü salonu temizlenmiş, bunun için büyük kum kütlelerini kaldırmak lüzumu hasıl olmuştur. Bu salonun Bizanslılar zamanında tâdil edildiği ve geç bir devirde duvarlarının söküldüğü görülmüş, zemininde ise hendesi motifler ihtiva eden ve yer yer tahrip edilmiş olan büyük bir mozayik bulunmuştur.

4— Tiyatroda sahne binasının yanlarında kazıya devam edilmiş, binanın batı tarafında bazı duvarlar çökmek tehlikesi gösterdiğinden, bu taraftaki ameliye tâtil edilerek, doğu tarafında çalışılmış, "parodos" kısmen meydana çıkarılmış, bu arada bir hayli yeni mimari parça bulunmuştur. Aynı zamanda tiyatronun arka kısmında, Agora'da çalışılmış ve burasını örten enkazın büyük bir kısmı kaldırılmıştır.

5— Şehrin güney kısmında yükselen ve mahiyeti bugüne kadar meçhul kalmış olan büyük bir bina, içini kaplıyan ağaçlar ve fundalıklardan temizlenmiş, bu sayede binanın plânının ana hatlarını çıkarmak mümkün olmuştur. Bina, bugünkü şekliyle, üzerleri bir zamanlar muazzam tonoz kemerlerle örtülü olduğu anlaşılan beş anıtsal salondan ve açık oldukları anlaşılan iki avludan teşekkül etmektedir. Güneydeki büyük salonda yaptığımız sondajlarda “hippokaust” (cehennemlik) ve duvarlarda dikey toprak borulara (tüteklik) raslandığından, burasının bir hamam olduğu kesin olarak tesbit edilmiş bulunmaktadır. Bu suretle Side’de üçüncü bir hamam ortaya konmuş olmaktadır. Side’nin en büyük hamamı olan bu binayı önümüzdeki yıl kazmanın çok faydalı ve enteresan olacağı kanaatindeyiz.

Bütün bu işlerin başarılmasına imkân veren yukarıda zikrettiğimiz makamlara ve bilhassa Türk Tarih Kurumu’na teşekkür etmeği borç biliriz.

6— Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları :

Üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen’in başkanlığı altında yapılmakta olan Toprakkale kazılarına bu sene Doç. Dr. Yusuf Boysal, Dr. Baki Ögün’den başka Prof. Dr. Kılıç Kökten ve Mimar Dr. W. Kleiss katılmışlar ve çalışmalar 15 Temmuz 1961’den 15 Ekim 1961’e kadar devam etmiştir. Çalışmalar başlıca aşağıdaki sahalarda yapılmıştır :

I. *Toprakkale kazısı*: a) Toprakkale’de Haldi tapınağının esas sahasında ve terasta çalışmalar sona erdirilmiş ve mimar W. Kleiss tarafından mevcut kalıntılara göre, temel plânları çizilmiş ve neşre hazırlanmıştır. Gelecek sene, terasın dışına çıkan kanal takip edilerek, nereye vasıl olduğu anlaşılacaktır. Aynı zamanda tapınağın civarı kazılarak Haldi tapınağının müstemilâtı hakkında bir fikir edinmeye çalışılacaktır. Bilhassa Lehmann-Haupt tarafından “Ölüer evi” denilen sahanın mahiyetini anlamak icap etmektedir. Tapınak sahasında temizlik esnasında üzeri resimli bir silindir mühür bulunmuştur.

b) İki seneden beri kazılan, Toprakkale’nin güneyindeki kerpiç bina manzumesinde bu yıl da çalışılmış ve muhtelif odalar meydana çıkarılmıştır. Toprakkale’nin kerpiç mimarisi hakkında daha açık bir fikir edinmek gayesiyle, buradaki çalışmalara gelecek mevsimde de devam edilecektir.

II. *Prehistorik devir araştırmaları*: Van şehrine 18 kilometre mesafede ve göl kenarında bulunan Edremit nahiyesinin kayalıklarında Prof. Dr. Kılıç Kökten sondaj yapmış ve bir kaya altı iskânını tesbit etmiştir. Bu suretle, Van bölgesinde en eski devir iskân şekli hakkında bir fikir edinilmiş oluyor. Sondajdan elde edilen prehistorik aletler, deniz hayvanları kalıntıları ve süs eşyası tasnif edilerek Van müzesinde bir vitrinde teşhir edilmiştir. Prof. Kılıç Kökten, Van bölgesinde inceleme gezileri yapmış ve prehistorik devirlere ait mühim mevkiler tesbit etmiştir. Gelecek sene tetkik ve sondajlar devam edecektir.

III. *Çavuştepe Çalışmaları*: Toprakkale’deki bazı mimarî problemleri çözümlemek, aynı zamanda Urartu tahkimatı hakkında esaslı bir fikir edinmek gayesiyle, topografya bakımından benzerlik gösteren eski “Asbaşın” yeni “Çavuştepe”de bu sene çalışmalara başlanmıştır. Çavuştepe, Van - Hakkâri yolu üzerinde ve Van’dan 33 km. mesafede kâin eski bir Urartu kalesidir.

İki kaleden ibaret olup bir boyunla birbirine bağlanmış olan Çavuştepe'nin muntazam sur duvarları son zamanlarda yer yer tahrip edilmiş olmakla beraber, tahkimat sistemi vazıhtır. Çavuştepede'ki başlıca çalışmalar ve neticeler şunlardır :

a) *Kale giriş kapısı* : Aşağı kalenin kuzey-doğu kısmında, en dar yerinde yapılan sondaj neticesinde son derece itina ile işlenmiş ve birbirine gayet iyi giydirilmiş taşlardan müteşekkil 7.50 m. uzunluğunda bir duvar meydana çıkmış ve bu duvar temele kadar kazılmıştır. 2.20 m. sonra kültür tabakası başlamış ve gayet şiddetli bir yangın geçirmiş olduğu tesbit edilmiştir. Sur duvarı muntazam çıkıntılar teşkil etmektedir.

Urartu tapınaklarının temel plânlarındaki gibi giriş kısmındaki sur duvarları köşelerde kare şeklinde girintili çıkıntılı kule manzarası arz etmektedir. Risalit'ler halindeki çıkıntılar muayyen mesafelerle tekrar etmektedir. Doğu kısmında yapılan araştırmalar neticesinde 40-50 m. sonra geniş bir istinat duvarı bakiyesi, köşede bir merdiven meydana çıkmıştır. Merdiven binası ile kuzey-doğu duvarının arasında kalan sahada büyük bir avlu yahut da giriş kısmına ait odalar ve diğer tesisat bulunması muhtemeldir. Kazılar ve tanzim edilen muvakkat temel plânı buranın Çavuştepe kalesinin kuzey giriş kısmı olduğunu pek muhtemel kılmaktadır.

Burada elde edilen en mühim buluntu, muhtelif parçalar halinde ele geçen madenî bir levhadır. Bu madenî levha üzerinde gayet ince bir işçilikle atları ve muharipleri ile birlikte harb arabaları ve miğferli süvariler tasvir edilmiştir. Gerek mimarî ve gerekse buluntu bakımından enteresan olan bu kısımda gelecek mevsimde çalışılacaktır.

Aşağı kalede bu sahadan başka güney-batıda sondajlar yapılmıştır. A adı verilen kısımda satıhtan itibaren kerpiç duvarlar gözükmüş ve kazı ilerleyince odalar meydana çıkmıştır. Buluntu bakımından bol miktarda kırmızı Urartu keramiğinden maada, satha yakın bir seviyede bir kaç satırlık çivi yazılı bir kitabe başı ele geçmiştir. Çivi yazılı kitabe ihtiva eden bazı küp parçaları da bulunmuştur. Bu kitabeler Urartu kralı Sardur III. devrine aittir.

Aşağı kalenin batı ucunu kaplıyan ve plân bakımından ince uzun bir şekil arzeden bu sahada diğer mühim bir binanın bulunduğu burada görülen dört köşe taş kaideler de işaret etmektedir.

Taş kaideler arasındaki sahada yerli kayaya oyulmuş üç tane sarnıç mevcuttur. Gelecek sene burada geniş çapta araştırma yapılması icap etmektedir. Keramik arasında bazı büyük kapların karınları üzerinde ve kabin renginden başka bir renkte üçgen şeklindeki zikzak süslerin bulunması enteresandır. Ayrıca Çavuştepe'de Frik fibulâ'larına benzeyen fibulâ'lar bulunmuştur ki, bunlar da önemlidir.

Urartu tahkimat sistemi, mimarî kalıntı, kitabe, madenî eşya ve keramik bakımından hayli verimli olacağı anlaşılan ve Toprakkale araştırmaları bakımından tamamlayıcı malzeme vermeye başlayan Çavuştepe'de gelecek mevsim geniş ölçüde çalışmak icap edecektir.

7— Çandarlı Kazıları :

Çandarlı kazılarına 1961 yılı yazında Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın Başkanlığında devam edilmiştir. Bu seneki çalışmalara İstanbul Müzesinden Nezih Fıratlı, İnci Bayburtluoğlu, Heykeltraş Reha Arıcan, desinatör Ferhunde Fıratlı,

Ankara Üniversitesinden asistan Dr. Cevdet Bayburtluoğlu, asistan Ümit Serdarođlu, fotoğrafçı Mehmet Ali Düvenci ve öğrenci olarakta Güven Bakır'la Fatoş Serdarođlu katılmışlardır.

Kazılar Yunan arkaik devrine ait mühim vazö örnekleri vermekte devam etmektedir. Bilhassa yerli Anadolu mamulâtı vazolarıyla Chios nevi vazoların bugüne kadar malûm olmıyan neveleri elde edilmiştir.

Buluntular arasında Gorgo, Aslan, Sfenks ve Siren tasvirlerini ihtiva eden renkli vazolarla, silen ve maymun şekilli vazolar bilhassa zikre şayandır. Ayrıca çeşitli fayans vazolar da meydana çıkarılmıştır. Korint ve Attika malzemesi bu defa da bazı mezarlarda doğu Yunan malzemesi ile birlikte bulunmuştur.

Çandarlı mezarlarının bir nevi tümülüs şekli arzettikleri son sezondaki kazılarda daha sarıh bir şekilde belli olmuştur.

Kazılarda gün ışığına çıkarılan eserler restore edildikten sonra İstanbul Müzesi'nde teşhire konmuştur.

Çandarlı, Yunan arkaik devrinin en zengin ve en mühim mezarlığıdır. Elde edilen vazoların örnekleri bugüne kadar Türkiye'de ve dünya müzelerinde mevcut değildir. Çandarlı'da içleri mezarlarla dolu küçük tepeliklerden bir düzüne kadar daha dokunulmamış olarak durmaktadır. Bunların kazılması daha iki sezonluk çalışmayı gerektirmektedir.

8— *Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı :*

İslâhiye dolaylarında dört yıldan beri Kurumumuz adına yapılmakta olan çalışmalara bu yıl Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin de iştirakiyle devam edilmiş ve üyelerimizden Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığı altında Mühendis-Topograf Ferit Koper, Arkeolog Handan Alkım, Asistan Refik Duru, Foto Uzmanı Arkeolog Aziz Albek ve bir stajiyerden kurulu bir heyet 4 Ağustos — 1 Ekim 1961 tarihleri arasında Yesemek'te ve Tilmen Höyüğünde çalışmalarını geliştirmiştir.

I. Yesemek çalışmaları :

Eski Önasya'nın gerek M. ö. II. ve gerek I. binyıllarında en büyük bazalt taşocağı ve heykel atelyesini temsil eden ve İslâhiye'nin 22 km. kadar güney-doğusunda bulunan Yesemek'te usta ve işçilerin oturdukları yeri tesbit etmek ve dolayısıyla çıkması muhtemel küçük buluntularla yüzlerce heykel taslağının tarihlen-dirilmesi hususunda yeni ipuçları elde etmek amacıyla bir sondaj yapıldı; sondaj yeri olarak da Taşocağına 800 m. kadar uzaklıkta olan Yesemek Höyüğü seçildi. Bu deneme kazısında (boyutu: 11 x 20 m.) 6,50 m. derinliğe inildi. En üst yüzeyde, I. Dünya Savaşı sırasında terkedilmiş olan eski köy evlerinin temel kalıntıları onların altında da Roma çağı keramik parçaları bulundu. Bir yangın tabakasını müteakıp Demir Çağı yapı katına ait duvar kalıntlarına raslandı. Bol miktarda meydana çıkan tipik çanak-çömlek parçaları bu I. katın M. ö. I. binyılın ilk çey-reğine ait olduğunu muhtemel kılmaktadır. Bitmemiş bir bazalt sütun kaidesi, muhtelif perdah taşları, pek çok ezgi taşı (el değirmeni, bazalttan) Yesemek Höyü-ğünün bu I. katında basit bir sekenenin, başka bir deyimle taşocağı işçilerinin otur-duğuna işaret teşkil etmektedir. Sondaj çukurunda 2,5 m. çapında, etrafı taşla örülmüş bir erzak silosu da meydana çıkarıldı.

I. katın altında ince yangın tabakası, onun altında da M. ö. II. binyıla ait olduğu —keramik buluntularından— anlaşılan *II. kat* kalıntıları açıldı. I. kat silosunun bu II. katın içine kadar uzandığı görüldü. Plân vermiyen duvar parçaları ve yine bol miktarda monokrom (bazıları parlak) çanak-çömlek parçaları, bir kaç perdah taşı (bazalttan), ezgi taşı (alt ve üstlü) v.b. II. kat buluntuları arasındadır.

Yesemek Höyüğünün eteğinde, bitmemiş, üzeri kabartmalı bir sütun kaidesi (çapı - 1.30 m.) daha 1955 araştırmalarımızda tesbit edilmişti. 1961 sondajının da gösterdiği gibi, Yesemek Höyüğünde kaliteli eşyanın bulunmamış olması bu Höyükte, evvelce de tahmin ettiğimiz veçhile— basit taşocağı işçilerinin oturmuş olduklarını açıklamaktadır.

Bundan başka, Yesemek Taşocağının 220 m. kadar yakınında bugünkü Yesemek köyü sâkinlerinden Ömer Karataş'ın yaptırmakta olduğu evin temelleri kazılırken —M. ö. II. binyıla ait oldukları anlaşılan— keramik parçaları bulunmuş, bunlar da Taşocağı ve Heykel Atelyesinin tarihlendirilmesi için ayrıca fayda sağlamıştır.

Bu suretle, içinde yüzlerce işçi ve ustanın çalışmış olduğu anlaşılan Yesemek atelyesinin iskân durumu 1961 döneminde açıklanmış bulunmaktadır.

II. Tilmen Höyük Kazısı :

İslâhiye'nin 10 km. kadar doğusunda bulunan ve 1959 yılından beri sistemli bir kazıya sahne olan Tilmen Höyüğünde geniş çaptaki kazı geliştirildi. 1961 çalışmalarını iki ayırında özetlemek mümkündür : II. Kat sarayındaki tamamlayıcı kazı ve III. Kat mezarı.

a) *Saray* : 1960 döneminde temizlenen kısmı da dahil olmak üzere, Sarayın açılan daireleri 43.50×47 m. lik bir alanı kaplamaktadır.

Sarayda, birbirine yaslanan iki esas bina blokunun mevcut olduğu, bu iki esas bloktan her birinin bir tahribi müteakip kendi içinde kısmî bir tadil geçirdiği (meselâ ilk inşa safhasında açık olduğu anlaşılan iki kapının müteakip safhada taşla örülerek kapatılması gibi), bu iki esas bina blokundan birinin daha evvel, diğerinin ise daha sonra yapıldığı, ancak her iki blokun bir süre müştereken de kullanılmış olduğu —tamamlayıcı kazılar neticesinde— tesbit edildi. Tilmen Höyüğünün ortostatlı ve monomental bu II. kat sarayının, Eski Hitit Devleti kırıklı Hattuşil I'in kuzey Suriye seferi sırasında tahrip edilmiş olması mümkündür.

Tilmen Sarayı, mimarî teknik ve plân bakımından Tell Açıana (=Alalah)'nın VII. katındaki *Yarım-Lim* Sarayına çok benzemekte ve küçük buluntular bu tarihllemeyi desteklemektedir; bunlar arasında "Suriye" tipi keramiğin eski safhasını andıran boyalı çanak-çömlek örneklerini, —Tell Açıana, Hama, Tell el-Cüdeyde ve Tell Taannach v. b. gibi yerlerin bilhassa M. ö. II. binyılın ilk çeyreğine, kısmen de ilk yarısına ait katlarında da bulunmuş olan— pişmiş topraktan yapılmış düğme süslü yassı bir idolü, Tell Açıana'nın VII. katında benzerine raslanan bronz bir figürini zikretmek isteriz.

b) *III. Kat Mezarı* : II. Kat Sarayının kuzey-doğu kesimindeki yapı blokunun büyük avlu zemininin 1.50 m. altında bir *sist*-*mezar* meydana çıktı (=M 3). İçindeki buluntularına göre, bu M. 3 Mezarının Tilmen Höyüğünün III. kültür katının (Eski Bronz Çağı) son safhasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Dikdörtgen plânlı

olan bu mezarın (2,40×2,40×1,10 m.) duvarları orta büyüklükteki taşlarla örülmüş, üstü ise bazalt levhalarla örtülmüştür. Gerek plân ve gerek küçük buluntu bakımından Tell Ahmar (=Til Barsip)'da meydana çıkarılmış olan ve genel olarak M. ö. III. binyılın son yıllarına ve M. ö. II. binyılın hemen başına tarihlendirilen aynı tip mezara (hâfirlerinin deyimine göre : “*hypogée*’ye) pek benzemektedir. M 3 Mezarında biri bir uçta (doğu), diğeri de mukabil uçta (batı) olmak üzere iki iskelet kalıntısı görüldü. Batı yönde bol miktarda boncuğun, üç bronz süs iğnesinin, ufak bir parfüm kabının ve bir bronz bileziğin meydana çıkmış olması, bu kesimdeki iskeletin bir kadına ait olduğunu muhtemel kılmaktadır. Bir erkek iskeletinin konulduğu anlaşılan doğu kesiminde ise biri tam, diğeri kırık olmak üzere pişmiş topraktan yapılmış iki “meyva tabağı” ve üç kap bulundu.

M 3 Mezarının buluntuları gerek kronolojik ve gerek kültürel konular bakımından bu bölgenin arkeolojisi için ilgi çekici ipuçları vermektedir. Meselâ bunlar arasındaki “meyva tabağı” gerek profil ve gerek yapılış tekniği ve işçilik bakımından Til Barsip, Karkamış (Kara Hasan, El Hamam)'da bu tip sist-mezarlarda bulunan meyva tabaklarına çok benzemektedir.

Süslü bronz iğnelere gelince : Bunlar başlı ve üst kısımlarında boğumlu olup ikisinin topuzu üzerine birbirine ağız ağıza bakan üçer kuş applike edilmiştir. Tüneyen kuşlar, süs eşyası üzerinde Eski Önasya'nın pek mahdut yerlerinde bulunmuştur. Anadolu'da Erbaa yakınında *Horoztepe*'de (M. ö. XXII. — XXI. yüzyıl) ve daha sonraki çağlarda da Kafkasya'da *Kuban*'da ve İran'da *Luristan*'da.

Bronz bileziğe gelince : Müteselsil dört daire kıvrımı halinde olan bu bileziğin benzerlerini yine sonraki çağlarda Kuban ve Luristan bronzlarında görmektediriz.

Bu buluntular muvacehesinde Tilmen'in III. katındaki bu M 3 Mezarının, M. ö. III. binyılın sonlarına ve II. binyılın hemen başına ait olduğunu ve bu mezar sahibi olan sekenenin üst kattakinden —etnik bakımından— farklı olduğunu tahmin etmekteyiz.

Tilmen Höyüğünde geniş çaptaki kazılara devam edildikçe bölgenin arkeolojisi, tarihi ve etnik meseleleri ile ilgili konuların aydınlanmasında önemli sonuçların elde edileceğini ümit etmekteyiz.

9— *Karatepe ve Kadirli çalışmaları :*

Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Türk Tarih Kurumunca yürütülmekte olan Karatepe çalışmalarına ilâveten bu yıl Adana Vilâyetinin yardımile Aslantaş müze sitesinin kuruluşuna hız verilmiş, İstanbul Üniversitesi asistan ve öğrencilerinden bir grupla Kadirli'deki Alacami'nin kazısı yapılmıştır. Çalışmalara 1960 sonundan bu yana aralıksız olarak devam edilmiştir. Çalışmalar Prof. Dr. Halet Çambel başkanlığında Teknik Üniversite Asistanlarından Ayda Arel, İstanbul Üniversitesi asistanlarından, Nezahat Baydur ve Nuşin Asgarî ile ayrı gruplar halinde on öğrencinin iştirakile yapılmıştır.

1— *Karatepe-Aslantaş :*

a) Kazı : güney kale kapısının hemen iç tarafındaki alan araştırılmış olduğu halde, restorasyon alanı vazifesi görmesi dolayısıyla, kuzey kapının iç tarafındaki alan ancak bu yıl araştırılabilmiş, yapılan kazı sonunda büyük bir bina meydana

çıkartılmıştır. Güney kapıdaki binalardan farklı olarak bu bina sura ve kapı binasına dayanmıyor, aradan taş döşemeli bir yol geçiyordu. Binanın batı kısmı ile yolun devamı henüz tamamiyle açılmamıştır.

b) Restorasyon : İtalyalı restoratör bu yıl da getirtilememiş, dolayısıyla eserlerin terkihi işi üzerinde durulmuş, yapılan bina kazısında olduğu gibi, yamaçlarda yapılan araştırmalarda bulunan bol sayıdaki heykel, kabartma ve yazıt parçaları sayesinde bu işte önemli bir gelişme sağlanabilmiştir. Ayrıca mimarî restorasyon geliştirilmiş, kuzey kapının burçları onarılmış, güneydeki duvar restorasyonu için ihzarat yapılmıştır.

2— Aslantaş dolayları :

Müze ve millî park tesisleri, içme suyu isalesi ile paralel olarak, suyun geldiği Dikenli mevkiindeki Roma çeşmesiyle ilgili olduğu sanılan, bu çeşmenin yukarılarındaki kayaya oyulmuş bir yeraltı su tesisi incelenmiştir. Yapılan boşaltma ameliyesinde 15 m. derinliğine ve 30 m. yan galerilere girilebilmiş, daha derin kısımlar, yeraltı çöküntüleri dolayısıyla tehlikeli olduğundan, daha ileriye inilememiştir. Bu tesisin bu dağlardaki Roma su şebekesiyle ve çeşmelerle ilgili bir tevzi kuyusu olduğu kuvvetle ihtimal dahilindedir.

3— Aslantaş Müze sitesi :

Site için ayrılan sahada müze ve orman idareleri elemanlarıyla öğretmenler için gerekli hizmet evleri, bir ilkokul ve köylüyü orman tahribatından gayri yeni iş sahalarına yöneltmek amacile, 2 san'at kursu atelyesi, ayrıca müze, orman bölgesi, site ve köy ihtiyacını karşılamak üzere 6,5 km. lik bir su isale hattı Vilâyet, Orman ve Bayındırlık Bakanlığınca sağlanan yardımlarla inşa edilmiş, bir tabiat müzesinin kuruluşu için Hamburg Üniversitesinin işbirliği sağlanmıştır.

4— Kadirli-Alacami kazısı :

İçerisine M. s. 13 üncü yüzyıla ait bir kilisenin yerleştirilmiş bulunduğu Alacami adlı Roma *basilica*'sında bırakılmış toprak dolgu boşaltılmış, binanın dışında ve içinde baştan başa mozaik döşemelere, içerde ayrıca *opus alexandrinum*'a raslanmıştır. Mozaikler kısmen M. s. 5 inci yüzyıl sonralarına aittir. Ayrıca kasaba taranmış, tarihî kalıntılar tesbit edilmiş ve envantere bağlanmıştır.

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİNİN 1961 YILI ÇALIŞMA RAPORU

Basimevimizin bugünkü duruma ulaşmasında değerli hizmetleri geçen Basimevimiz Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Tevfik Bıyıklıoğlu ile Yönetim Kurulu üyesi Sayın Ord. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek'in bu çalışma yılı içerisinde ebediyete intikalleri Basimevimiz için büyük bir kayıp olmuştur. Raporumuza başlamadan önce, hâtıralarını bir defa daha saygı ile anmayı bir ödev sayarız.

Basimevimiz, büyük bir hızla gelişmesine bu yıl da devam etmiş ve memleketimiz matbaacılığında en ön safa geçerek, tam mânasiyle batılı bir müesseseye hüviyetini almıştır. Bu arada zaman zaman 170 kişiye ulaşan personel kadrosu ile de memleketimizin iş sahasına yardımcı olmuştur.

1961 İş Durumu :

Basımevimizin bu yıl artan kapasitesi, geçen yıla kıyasla %56,57 oranında fazla brüt gelir sağlamayı mümkün kılmıştır. Basımevimizin tarihinde rekor teşkil eden bu gelirin geçen yılki yatırım miktarının %9,55 oranında artırılması suretiyle elde edildiği gözönüne alınırsa, yapılan yatırımların ne kadar verimli olduğu açıkça görülür. Bu yatırımımıza 1962 yılı içerisinde de devam edilecek ve bu suretle çok kısa bir zamanda Basımevimiz tasarlanan kapasiteye ulaşacaktır.

Bu yılki 1.523.760,58 liralık bütüt gelirimizin büyük bir kısmı (%54,99) işçilik olarak ödenmiştir. Bu arada şunu itiraf etmeliyiz ki, kalifiye işçi azlığı dolayısıyla, bu oran oldukça yüksektir. İşçilerimizin daha verimli ve rasyonel çalışmalarını temin ettiğimiz takdirde, bu oran gelirin artması suretiyle azalacaktır. Bu bakımdan, yeni bir çırak yetiştirme müessesesi kurmak ve en az orta okulu bitirmiş, askerliğini yapmış elemanlar yetiştirmek hususunda hazırlık yapmaktayız. Bütüt gelirimizin %12,91'i işletme masrafları %10,17'si amortisman ve %21,93'ü de kârdır.

Bu kârımızın ödenmiş sermayemizle oranı ise %16,38 gibi gayet sevindirici bir rakamdır.

1961 Yılındaki Gelişmeler :

Basımevimizin bu yıl muhasebe servisinde mekanizasyona gidilmiş ve bütün muhasebe ile işletme ve maliyet muhasebesini otomatik olarak tutan bir muhasebe makinesi alınmış, bu suretle az personelle hassas, çabuk muhasebe ve maliyet kayıtlarının tutulması sağlanmıştır. Ayrıca makine varlığımıza 1 tane 53×74 iki renkli baskı, 3 ağızlı otomatik kitap bıçağı, film kurutma dolabı ve densometre gibi demirbaşlar ile 5 ton metal, en az iki yıllık ihtiyacı karşılayacak miktarda filim ve kimyasal maddeler satın alınmıştır. Bunlardan başka daha rasyonel çalışmayı temin edecek 2 tonluk bir yük asansörünün inşası tamamlanmış ve komple bir klişe atelyesi için lüzumlu makine ile malzemenin idhal hazırlıkları yapılmıştır. Bu suretle 1962 yılının haziran ayına kadar ithali tamamlanacak olan makineler sayesinde, Türkiye'nin en modern bir klişe atelyesi tesis edilmiş ve Avrupa ayarında klişe yapma imkânı sağlanmış olacaktır. Bu atelye için Almanya ve Avusturya'da yetiştirilmiş bir elemanımız halen yardımcı işçilerin yetiştirilme işlerini organize etmektedir.

Bu yıl ayrıca, binamızın da modernleştirilmesine devam edilmiş, ısıtma sistemimiz mazota çevrilerek temizlik ve personelden tasarruf sağlanmıştır.

BASİMEVİ YÖNETİM KURULU

Başkan	Başkan
ORD. PROF. DR. ŞEVKET A. KANSU	ORD. PROF. E. ZİYA KARAL
Üye	Üye
PROF. DR. T. ÖZGÜÇ	ULUĞ İÖDEMİR
	Basımevi Müdürü
	GÖKMEN İÖDEMİR

DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU YÜKSEK GENEL
KURULUNA

Türk Tarih Kurumu ile Basimevinin 1961 takvim yılı hesapları, defter kayıtları, gelir-gider bütçeleri, bilançolar ve harcama belgeleri üzerinde 16.III.1962 cuma günü tarafımızdan yapılan incelemenin sonuçları aşağıda sunulmuştur :

I. TÜRK TARİH KURUMU :

1— 1960 yılı esas defteri kayıt ve blânçosuna göre 1961 yılına aktarılması gereken kıymetlerin 1961 hesaplarına olduğu gibi aktarıldığı, harcamaların usulüne uygun ve Yönetim Kurulu kararıyla yapıldığı görülmüştür.

2— Genel Kurulca 1.402.700 lira tahmin edilen gelir bütçesi 264.206 lira 34 kuruş fazlasıyla 1.666.906 lira 34 kuruş olarak tahakkuk etmiştir.

3— 1.402.700 lira üzerinden bağlanan gider bütçesinden 1.285.180 lira 34 kuruş harcanmış ve 117.519 lira 66 kuruş arttırılmıştır.

Yıl içinde, görülen lüzum üzerine, gelir bütçesinin III. Atatürk tesisi bölümü 97.300 lira arttırılarak karşılığında gider bütçesinin çeşitli bölüm ve maddelerine 97.300 lira eklenmiştir.

II. BASIMEVİ :

1— Basimevinin 1960 yılı bilançosuna göre 1961 yılına geçirilmesi gereken kıymetlerin ilgili hesaplara olduğu gibi geçirildiği, harcamaların usulüne ve yönetmeliğe uygun olarak yapıldığı görülmüştür.

2— 1961 yılı bilançosu ile kâr ve zarar hesapları incelenmiş ve geçen yıldan 550.576 lira 12 kuruşluk fazla iş yapıldığı görülmüştür.

Gelir sağlanan bölümler şöyledir :

Lira	Krş.	
1.043.911	55	Kitap ve cep takvimi baskı işlerinden
156.916	84	Formüler işlerinden
228.337	60	Cilt işlerinden
56.737	25	Döküm işlerinden
6.353	—	Bıçak bileme işlerinden
31.504	34	Sair gelirlerden
1.523.760	58	Toplam

Basimevinin masrafları da gelirleriyle orantılı olarak geçen yıldan 388.684 lira 12 kuruş fazlasıyla 1.189.523 lira 35 kuruşu bulmuş ve böylece 334.237 lira 23 kuruş net kâr sağlanmıştır.

Gider bölümleri de şöyledir :

Lira	Krş.	
837.889	01	Görevli giderleri
196.731	95	İşletme giderleri
154.901	39	Amortisman
1.189.523	35	Toplam

3— Basımevinin 1961 yılı sonundaki demirbaşlarının alınış değeri geçen yıldan 268.268 lira 8 kuruş fazlasıyla, 3.076.455 lira 29 kuruştur. Buna henüz demirbaş hesabına alınmamış olan klişe atelyesi repredüksiyon cihazının bedeli olan 147.064 lira 34 kuruş da eklenirse, demirbaşların bugünkü değerinin 3.223.519 lira 63 kuruşa yükseldiği memnunlukla görülür.

4— Gerek Kurum ve gerekse Basımevi hesap ve kayıtlarının her zaman olduğu gibi titizlikle tutulduğu, Basımevi muhasebesi için satın alınan son sistem hesap makinesile gerek maliyet ve gerekse başka hesapların büyük bir intizam ve hassasiyetle yürütülmeye başlandığı yine memnunlukla görülmüştür.

1961 yılı hesaplarından dolayı, Kurum ve Basımevi Yönetim Kurullarının aklanmasını yüksek onayınıza sunarız.

FERİT MELEN
Eski Milletvekili

ORD. PROF. ENVER ZİYA KARAL
T. T. K. Üyesi

DR. HÂMİT KOŞAY
T. T. K. Üyesi

FAKİHE ÖYMEN
T. T. K. Üyesi

TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1961 TAKVİM YILI
B İ L Â N Ç O S U

A K T İ F

P A S İ F

KASA	30.356,01	Kurum arttırımı	4.772.292,71
BANKALAR	29.185,10	Emlâk Kredi Bankası	50.000,00
Merkez 3012 hesap	500,13	Aboneler	1.920,00
İş 40209 hesap	28.684,97	Kitap siparişleri	2.679,97
BASIMEVİ CARİ HESABI	96.235,63	Muhtelif alacaklılar	75.308,13
KIYMETLER HESABI	4.522.860,31		
Telif tercüme eserler	188.801,26		
Basımevi sermayesi	2.040.000,00		
Demirbaş	215.939,73		
Kütüphane	284.626,33		
Foto Malzeme ambarı	461,50		
Malzeme ambarı	96.393,09		
Kitap ambarı	1.524.468,00		
Bankalar his. senetleri	172.170,40		
BORÇLU HESAPLAR	223.563,76		
Telif, tercüme avansları	38.208,55		
İlmî araştırma avansları	8.200,00		
Basılmakta olan eserler	42.703,43		
Hafriyat avansları	2.518,74		
Kredili satışlar	2.359,75		
Kitapçılar	22.479,84		
Muhtelif hesaplar	87.513,45		
Kurum memurları avansı	19.580,00		
TOPLAM	4.902.200,81	TOPLAM	4.902.200,81

31.12.1961
Muhasebeci
S. H Ü N E L

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ
1961 YILI KÂR ve ZARAR HESABI

GİDERLER

GELİRLER

AMORTİSMAN	154.901,39	Kitap Baskı İşleri	1.043.911,55
PERSONEL GİDERLERİ	837.889,01	Formüler İşleri	156.916,84
Ücretler	553.349,07	Cilt İşleri	228.337,60
F. Çalışmalar	121.166,87	Bıçak Bileme İşleri	6.353,—
Yıpranma zammı	4.350,11	Döküm İşleri	56.737,25
Kasa Tazminatı	3.766,—	Sair Gelirler	31.504,34
Sosyal Yardımlar	750,—		
Giyim	9.023,30		
Sigorta işveren his.	62.485,85		
Yemek	29.926,83		
Süt	2.973,87		
İkramiye	43.780,93		
Kıdem tazminatı	6.316,18		
İŞLETME GİDERLERİ	196.732,95		
Elektrik (Işık)	5.204,11		
Elektrik (Kuvvet)	15.052,86		
Su	7.722,10		
Isıtma	17.050,01		
Sigorta	785,11		
P. T. T.	2.916,69		
İşletme malzemesi	35.703,38		
Araba Masrafları	6.556,50		
Tamir, Revizyon	11.295,13		
İskontolar	1.229,57		
Sair Giderler	22.925,71		
Faiz	70.291,78		
KÂR	<u>334.237,23</u>		
	<u>1.523.760,58</u>		<u>1.523.760,58</u>

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	Page
ALKIM, U. BAHADIR : Les travaux exécutés au Höyük de Tilmen (1958 - 1960) (en turc. - avec 5 plans et 54 illustrations)	447
SEVİM, DR. ALİ : Activités politiques d'Artukoğlu Sökmen (en turc)	501
SÜMER, FARUK : Les "Ağaç - Eri" (en turc)	521
ÖGEL, SEMRA : Le lion à double tronc dans l'art seldjoukide (en turc. - 3 illustrations)	529
————— : Der Doppellöwe in der Seldschukischen Kunst (mit 3 Abb. - Traduction allemande de l'article ci-dessus mentionné)	535
TURAN, DOÇ. DR. ŞERAFETTİN : L'envoi de Barak Reis en Savoie, en con- nexion avec l'affaire Cem (en turc. - avec 4 photocopies)	539
ZAJACZKOWSKI, ORD. PROF. DR. ANANIASZ : Les Eléments ethniques d'ori- gine turque dans l'État Polonais (en français. - à l'occasion du Millénium)	557
KURAT, YULUĞ TEKİN : Ph. D. : Les causes de la guerre Russo - ottomane de 1877 - 78 (en turc)	567
 Bibliographie :	
TANSEL, FEVZIYE ABDULLAH : J. D. Pearson, <i>Index of Islamicus 1906 - 1955.</i> <i>A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications</i> (en turc)	593
Parmi les livres (en turc)	597
 Informations :	
Réunion de l'Assemblée générale annuelle de la Société d'Histoire Turque pour l'année 1962	605
 Sur la couverture : Statuette urartéenne de lion en ivoire (fin du 8 ^e siècle av. J. - Ch.), trouvée en 1961 aux fouilles exécutées par la Société d'Histoire Turque à Altuntepe.	

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXVI

No. 103

Juillet 1962

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 8